DEYLEM'DEN DERSİM'E

DERSİMLİLER

Mehmet Korkmaz

Emekli Eğitimci

alter

Mehmet KORKMAZ

DEYLEM'DEN DERSİM'E

DERSIMLILER

ISBN: 978-605-4523-80-1
©Alter Yay. Rek. Org. Tic. Ltd. Şti.
Yayıncı Sertifika No: 11483

YAZAR : Mehmet KORKMAZ
KITABIN ADI: Deylem'den Dersim'e DERSIMLILER
BASKI ADETİ:1000
1. BASKI

Alter Yay. Rek. Org.Tic. Ltd.Şti
1.Cd. Elif Sk. No:7/165
İskitler / ANKARA
www.alteryayincilik.com
alter@alteryayincilik.com

BASKI : Öztepe Matbaacılık Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Cad. 31/107
İskitler / ANKARA
Sertifika No:13809

DİZGİ-KAPAK: Özlem ŞENTÜRKLÜ
BASIM TARİHİ : 2012

Mehmet Korkmaz; Tunceli merkez ilçeye bağlı Aşağı Taptikler köyünde merhaba dedi yaşama.

Ilkokulu kendi köyünde bitirdi. Bir yıl ara verdikten sonra Tunceli Ortaokulu'na kayıt yaptırdı. Birinci sınıfı burada okuduğu ortaokulun ikinci ve üçüncü sınıflarını Elazığ Atatürk Ortaokulu'nda tamamladı.

1969 yılında Tunceli Öğretmen Okulu'ndan mezun oldu. 1987 yılında Anadolu Üniversitesi'ni bitirdi.

29 Temmuz 1969'da Tunceli Mazgirt ilçesi Seyitli köyünde öğretmenliğe başladı. Burada dokuz yılı aşkın bir süre çalıştı. 12 Ekim 1978'de atandığı Tunceli Merkez Hürriyet İlkokulu'nda öğretmen, müdür yardımcısı ve müdür vekili olarak görev yaptı. Burada çalıştığı dört yıllık süre içinde hakkında idarî kovuşturmalar açıldı, sıkıyönetim mahkemelerinde yargılandı. Bununla birlikte birincisi Nisan 1980, ikincisi 13 Eylül 1982, üçüncüsü 18 Eylül 1982 tarihinde olmak üzere hakkında üç ayrı sürgün kararnamesi çıktı. "Görülen Lüzum Üzerine" gerekçeli bu kararnamelerin birincisi ile Erzurum'a, ikincisi ile Kastamonu'ya, üçüncüsü ile Ordu'ya sürüldü. 1 Kasım 1982'de, "13 Eylül 1982" tarihli

sürgün karamamesini tebellüğ ederek 15 Kasım 1982 tarihinde Kastamonu-Araç-Recepbey Köyü İlkokulu'nda göreve başladı. Burada da öğretmenlik ve yöneticilik görevlerinde bulundu. Burada çalışırken sudan bir bahane ile 1 Mayıs 1985 tarihinden itibaren iki ay süreyle görevden uzaklaştırıldı. Zonguldak Bölge İdare Mahkemesi'nde açtığı dava neticesinde 25 Haziran 1985 tarihinde görevine döndürüldü.

29 Eylül 1986'da göreve başladığı Adana, Kadirli, Aşağı Çiçeklidere Köyü İlkokulu'nda ve 16 Kasım 1987 tarihinde atandığı Adana-Seyhan-Hadırlı İlköğretim Okulu'nda öğretmen olarak çalıştı. 16 Şubat 1996 tarihinde emekliye ayrıldı. Emekliye ayrıldıktan bir süre sonra tekrar öğretmenlik başvurusunda bulundu. Başvurusu üzerine yeniden öğretmenliğe döndü. 10 Ekim 1996'da Adana, Seyhan Bahçelievler İlkokulu'nda göreve başladı. 27 Aralık 1996 tarihinde Adana Adasokağı İlkokulu'na yönetici olarak atandı. 19 Mayıs 1997 tarihinde geçirdiği ciddi bir rahatsızlık sonrasında 16 Temmuz 1997 tarihinde ikinci kez emekliye ayrıldı.

Yazarın; "Mitolojik Dinlerin Gizemi", "Zerdüşt Dini İran Mitolojisi", "Mitoloji Sözlüğü" ve "Mitolojik Iran Efsaneleri" adlı yapıtları ile "Dersim'den Esintiler" ve "Sevdaya Dokunmak" adlı iki de şiir kitabı bulunmaktadır.

Halen Adana'daki yerel gazetelerin birinde şiir ve öyküleri yayınlanmaktadır.

İÇİNDEKİLER

SIRA NO	K O N U B A Ş L I K L A R I	SAYFA NO
1	Dersimli	9
2	Dersimli (şiir)	18
3	I.Bölüm: (Deylem'den Dersim'e Dersimliler)	21
4	Deylem ve Deylemliler	22
5	Daylamitlerin İlk Kökenleri	25
6	Daylamlılarda Din ve Dil	27
7	Daylamlılarda Gelenek-Görenek	33
8	Daylamlılar Nasıl Yayıldılar?	35
9	Daylam'daki Yer Adları	37
10	Daylam'da Yer Alan Ülkeler ve Yaşayan Halklar	39
11	Daylamlılar ve Araplar	40
12	İsmailîler	43
13	Moğollar ve Sonrasındaki Dönem	44
14	Daylam ve Gilan Kökenli Devletler	46
15	Alidler	47
16	Justaniler (Custaniler, 805-927)	49
17	Musafiriler (916-1090)	53
18	Ziyariler (927-1090)	56
19	Büveyhiler (932-1062)	58
20	Kakuyiler (1008-1119)	63
21	Alamut Devleti (1090-1256)	64
22	Goranlar ve Erdelan Prensliği (1168-1867)	71
23	Pavlakiler (Paulikianlar, Paulicienler)	73
24	Hazar Zeyd Alevi Devleti'nin Kuruluşu	88
25	Bölgede Alevi Yönetiminin Ortadan Kaldırılması	91
26	Tabaristan'da Zeydi Alevi Hanedanlığı'nın Yükselişi	93
27	Dersimlilerin Kökeni ve Deylem'de Alevilik	94

28	Ermenistan'da Geliler ve Deylemliler	118
29	Hitit Kayıtlarında Geliler ve Başka Bazı Hanedanlıkların Etnik Kökeni	124
30	Daylam'dan Dersim'e Uzanan Yol ve Bu Yolun Yolcuları Olan Dersimliler	127
31	Dersim'in Ortaya Çıkışı	155
32	Dersim Adının Anlamı Ve Kökeni	164
33	Dersim Dilinin Kökeni	169
34	Desim'in Etnik Kökeni	173
35	Dersim'in Tarihçesi	193
36	Dersim (şiir)	203
37	Dersim Kronolojisi	204
38	II.Bölüm: (Zerdüştlük Ve Alevilik)	207
39	Alevilik Ve Zerdüştlük	208
40	Zerdüştlük'te ve Alevilik'te Dört Anasır	216
41	Zerdüştlük'te ve Alevilik'te Dağların Kutsallığı	221
42	Zerdüştlük'te ve Alevik'te Ocaklar	227
43	Dinsel Ritüel Olarak Cem ve Cem'in Güvenliği	230
44	Yaratılan, Yaratanın Zahirî Halidir	231
45	Eline, Diline, Beline (Nefse) Hâkimiyet	234
46	Zerdüştlük'te Mesih-Alevilik'te Mehdi İnancı	237
47	Zerdüştilik'te Evlilik	239
48	Zerdüştîlik'te ve Alevilik'te İbadet	242
49	Zerdüştîlik'te Kurban	244
50	Zerdüştçülük'te Ölüm ve Sonrası	245
51	Kıyamet ve Ahiret inancı	249
52	Zerdüştlük'ün Dersim'deki Yansımaları	254
53	III. Bölüm: (Dersim Efsâneleri)	257
54	Munzur Efsânesi	258
55	Buyer Baba Efsânesi	263
56	Arap Kızı Dağı Efsânesi	264
57	Düzgün Baba Efsânesi	265
58	Gelin Pınarı Efsânesi	267

59	Elti Hatun Efsânesi	269
60	Sultan Hıdır Efsânesi	270
61	Çoban Baba Efsânesi	273
62	Ağuçan (Karadonlu Can Baba) Efsânesi	274
63	Bağin Kalesi Efsânesi	275
64	Aksakallı İhtiyar (Kalı Sıpi) Efsânesi	275
65	Sağman Kalesi Efsânesi	276
66	Yılan Dağı Efsânesi	277
67	Süpürgeç Baba Efsânesi	277
68	Yürüyen Duvar Efsânesi	278
69	Seyyid Seyfeddin Efsânesi	278
70	Sır Mahmut Efsânesi	280
71	Pepuk Kuşu Efsânesi	285
72	Kaynaklar	291

Dersimli

Birlikte görev yaptığımız bir öğretmen vardı. Çetin Çuhadar'dı, adı. Gazientepliydi kendisi. Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesinden gelmişti, benim de görev yaptığım Hadırlı İlköğretim Okulu'na. Tanışma sırasında benim Tuncelili olduğumu öğrenince eski görev yeri olan Pazarcık'ta yaşanan bir olayı aktardı bizlere. Çetin öğretmenin bize aktardığı olay şöyledir:

Pazarcık Kaymakamlığı sudan bir bahane ile kapatır, Pazarcık Eğit-Sen Şubesi'ni. Dönem, DYP-SHP Koalisyon Hükümeti Dönemi. Aradan aylar geçmesine ve birkaç kez girişimde bulunulmasına rağmen henüz kilitli kapısı açılmamıştır, sendikanın. Girişimleri sonuçsuz kalan sendika yöneticileri, günün birinde varırlar, Kahramanmaraş SHP il başkanının yanına. Kendilerine bu konuda yardımcı olması için ricada bulundukları SHP il başkanına aktarırlar, sorunlarını. İl başkanı, hemen sarılır telefona. Arar, bir zamanlar birlikte çalıştıkları can-ciğer arkadaşı, dönemin Köyişleri Bakanı Azimet Köylüoğlu'nu. Aktarır durumu kendisine.

Zaman yitirmeyen Bakan Köylüoğlu; K.Maraş valisine, vali de Pazarcık kaymakamına telefon açarak sendikanın açılması ricasında bulunur. Yardımlarından ötürü SHP il başkanına teşekkür ettikten sonra Kahramanmaraş'tan ayrılan sendika yöneticileri, dönerler Pazarcık'a. Başlarlar, sendikanın kilitli kapısının açılmasını beklemeye. Ama nafile. Aradan uzun zaman geçmesine ve kendilerine sendikanın en kısa zaman içinde açılacağına dair söz verilmesine rağmen ne bir ses, ne de bir seda vardır, yetkililerden. Eğit-Sen Pazarcık Şubesi'nin kapısı, mühürlü kilidiyle duruyor hâlâ.

Aradan geçen uzun zamana rağmen hâlâ açılmayan sendikanın yöneticileri, bir daha tutarlar K. Maraş'ın yolunu. Varırlar,

yine SHP il başkanının yanına. Sendikanın hâlâ açılmadığını iletirler kendisine. Bir önceki ziyaret sırasında olduğu üzere aynı telefon trafiği yaşanır. SHP il başkanı tarafından aranan Bakan Köylüoğlu, hiç zaman yitirmeden hemen arar Kahramanmaraş valisini ve çeker fırçasını. Sendikanın derhal açılmasını emreder. "Baş üstüne Sayın Bakanım" diyen Kahramanmaraş valisi de aynı ivedilikle aradığı Pazarcık kaymakamını arayıp azarlar. Ve:

—Bu sendikanın açılması için sizi daha önce aramış talimat vermiştim. Ancak duyduğuma göre sendika hâlâ açılmamıştır. Bu sendikayı bugüne kadar neden açtırmadınız? der.

Kaymakam:

—Sayın valim açtıracaktım ama...

Vali:

—Âmâsı ne?

Kaymakam:

—Efendim, sendikanın "Yönetim Kurulu" üyelerinden biri Tuncelili. Bunun için açtırmadım der.

xxx

Bu olay ne ilk, ne de sondu. Ben de buna benzer bir olay yaşadım. Onu sizlerle paylaşmak istiyorum:

12 Eylül döneminde görev yaptığım Tunceli Merkez Hürriyet İlkokulu'ndan Kastamonu'ya sürgün edildim. Oradan Araç ilçesinin kuş konmaz, kervan geçmez bir yerde bulunan tek öğretmenli bir köy ilkokuluna atanmıştım. Büyük çocuğum, ortaokul öğrencisiydi o dönem. Ne atandığım köyde, ne de günlük gidiş-geliş yapabileceğim uzaklıkta bir ortaokul vardı. Bunun üzerine bir atama dilekçesi verdim, Kastamonu İl Milli Eğitim

Müdürlüğü'ne. Dilekçemde çocuğumun öğrenim hayatını idame ettirebilmem için atamamın, ortaokulu bulunan, ya da günlük gidiş-dönüş yapabileceğim uzaklıkta bulunan bir yere yapılması talebinde bulundum.

Dilekçemi elden vermek üzere bağlı bulunduğum Araç İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'nden izin alarak Kastamonu'ya gittim. Makamına çıktığım İl Milli Eğitim Müdürü'ne atama isteğimi bildiren dilekçemi verdim. Dilekçemi okuyan dönemin Kastamonu İl Milli Eğitim Müdürü M. Nemci Yazıcıoğlu:

—Hem Tuncelilisin, hem sürgün gelmişsin, hem de tayin istiyorsun. Sence bu mümkün mü? diye sordu.

Evet. Bir ülke düşünün. Hem de tepe noktasında bulunanların çağ atladığını söyledikleri bir ülke. Hem de sözde demokrasinin var olduğu söylenen bir ülke. O ülkenin yönetim kademelerinin birinde görev üstlenen bir yönetici, ön yargılı davranarak o ülkenin bir bölüm vatandaşını potansiyel suçlu olarak görsün.

Bu tür yöneticilerin, daha doğrusu böyle çağ dışı bir zihniyetin egemen olduğu bir ülkede demokrasiden söz etmek mümkün mü? Söz edilse bile bu ne kadar gerçekçi olabilir.

Gözlerine taktıkları at gözlüklerini çıkarmamakta direnen yöneticiler tarafından uygulana gelen bu zihniyetin marifetiyle tarihi boyunca hep dışlanan, hâkir görülen, çeşitli baskı, zulüm ve kıyımlara maruz kalan Dersimli, hakkını aramaya kalkışınca da adı, hep isyanlarla, asiliklerle birlikte anılır olmaya özel bir itina gösterilmiştir.

Hamurunda çeşitli kültürlerin mayasının bulunduğu bu güzel coğrafya ile örtüşmeyen, ona yakışmayan bu çağdışı zihniyet dün de vardı, bu gün de vardır, hiç kuşkusuz yarın da olacaktır.

—Peki, bu karalama, bu zulüm, bu kıyım ne diye?

Unutulmamalıdır ki egemen sınıfın yararı yatmaktadır, bu zihniyetin altında. Eh! Böyle olunca da her emekçi gibi Dersimli de payına düşeni almaktadır, bu kampanyadan. Aydın olup başı çektiği için de bu payın ziyadesi Dersimli'ye düşmektedir elbette.

Tabii ki devletin çeşitli birimlerinde görev üstlenen yöneticilerin tamamını aynı kefeye koymak büyük bir haksızlık olur. Ender de olsa önyargılı davranmayan, yargısız infaz yapmayan, insana insanca değer verilmesinden yana olan yürekli yöneticilerimiz de vardır elbette. Ama ne yazık ki koca bir ummanda bir katre gibi olan bu yürekli yöneticilerimiz, öteki çoğunluğun arasında yitip gitmektedir.

İşte o yürekli yöneticilerden birisi.

Ali Cemal (Bardakçı) Bey'dir, adı.

1889 yılında Balıkesir'in Burhaniye ilçesinde merhaba demiş yaşama. 1909 yılında Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmiş. 1925-26 yıllarında Diyarbakır, 1926-1929 yılları arasında da Elazığ'da vali olarak görev yapmış önemli bir şahsiyettir, Ali Cemal Bey.

Elazığ valisi olarak görev yaptığı sırada Elazığ'a bağlanan Dersim hakkında rapor düzenlemekle görevli kılınan ve Dersim Alevileri ile dostane ilişkiler kurma başarısını gösteren Ali Cemal Bey'in Dersim hakkında düzenleyerek dönemin hükümetine sunduğu rapor kısaca şöyledir:

"Alevi ve halis Türk olan Türkmenler, Yavuz zamanından beri müthiş bas kılara maruz kalmış ve on binlercesi merhametsizce öldürülmüşlerdir. Dersim kargaşalıkları; küçük-büyük memur ve mutaassıp hocaların tahrik ve teşvikiyle cahil Sünni ahali

tarafından haklarında reva görülen muamelelerden doğmaktadır. Baskılar son bulur ve şuurlu bir şekilde hareket edilirse Dersimliler, cumhuriyetin sadık ve fedakâr hamileri olabilirler.

Dersim eyaletinde Türkçe bilmeyene ve Kürt tipine rastlamadım. Sünniler, Alevilere Kürt, Aleviler de Sünnilere Kürt derler. Kürtlere komşu Dersim Alevilerinde Türk'ten başka bir millet oldukları kanaati olmakla beraber memurlar da bu hataya düşmüşlerdir (...). Dersimliler öldürülmeden ve sürülmeden korkuyorlar (...). Dört yüz yıldan beri Dersim'e hükümet girmiş değildir. Her Dersimli hayatını, malını muhafaza kaygısıyla silah bulundurmak zorunda kalmıştır".

Soygunların, "yaşama duygusu ve endişesinden ileri geldiği" kanısında olan dönemin Elazığ Valisi Ali Cemal Bey'e göre Dersimlilerden silah toplama giri şiminde bulunmak uzun bir zaman devam edilecek bir gerilla savaşını başlatacağını ve ne yazık ki bu gerilla savaşının neticesinde de hem Türk kanı akmış olacak, hem de Türk parası boş yere heba olacaktı.

—Peki, neydi bunun çaresi?

Dönemin Elazığ Valisi Ali Cemal Bey'e göre çare: "Okul açma, yol yapma ve devletin yöreye bayındırlık hizmetleri götürmesinin yanı sıra Seyit Rıza'nın da Elazığ'a yerleştirilmesinden" geçiyordu.

Ancak sözü edilen bu önlemlerin alınışı sırasında mezhep ayrımları kesin kes aşağılama konusu yapılmamalıydı.

Caferi mezhebine bağlı bulunan Alevi Türkler arasında dalbudak salan batıl itikatların düşünsel gelişmeler karşısında devamlılıklarını sürdüremeyecekleri düşüncesinde olan Ali Cemal Bey, bu batıl inançların yerine ulusal eğitimi yerleştirmenin sanıldığından daha kolay olacağını savunmaktadır. Ali Cemal

Bey'in bu öngörüsü yaklaşık yarım yüzyıl sonra gerçekleşmiş ve Dersim, % 94 gibi büyük bir okur-yazarlık oranıyla elde ettiği birincilik bayrağını hâlâ elinde bulun durmaktadır. Ve dönemin Elazığ Valisi Ali Cemal Bey'in söylediği gibi günümüzde şeriat tehlikesiyle karşı karşıya kalan cumhuriyetin ve lâik düzenin en büyük hamileridir, Dersimliler.

Elazığ Valisi Ali Cemal Bey, Seyit Rıza ve öteki aşiret ileri gelenleri için Elazığ ve Malatya'da yer ayrılmış olduğunu, bu ağa ve reislerin buralarda bulunan "metruk (terk edilmiş) arazide" yerleştirilmeleri önerisinde bulunuyordu.

Ancak Elazığ Valisi Ali Cemal (Bardakçı) Bey'in bu kabule şayan insani önerilerine karşın, daha radikal kararlar alınmasının gerekliliğini öne süren ve 1890 yılında Niğde'de doğan ve 1911 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olan 1. Umum Müfettiş Zeynel Abidin Özmen, 7 Aralık 1936'da yapılan "Umum Müfettişler Konferansı"nda yaptığı konuşmada hazırlamış olduğu "Türklük Merkezleri Programı" kapsamında Kürtlerin asimile edilmesi gerektiği tezini savlarken, Dersim hakkında rapor düzenlemekle görevlendirilmiş olan ve kendisinden istenen raporu 2 Şubat 1926 tarihinde İçişleri Bakanı'na sunan Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, düzenlemiş olduğu raporda daha da ileri gidip Hz. Hüseyin'i ve 72 aile efradını Kerbelâ'da katleden dedesi Yezit'in yolundan yürüyerek Dersim'in kılıçtan geçirilmesi önerisinde bulunuyordu.

Düzenlemiş olduğu raporda: "Seyit Rıza'nın bütün aşiretleri ittifakına alması ve harekete geçme ihtimali hakkındaki keyfiyet kanıtlanıp doğrulanamamıştır. "Yaptığım temasların bende hâsıl ettiği izlenime göre Dersim gittikçe Kürtleşiyor, ülküleşiyor ve dolayısıyla tehlike de büyüyor" diyen Hamdi Bey'e göre okul açmak, yol yapmak, fabrikalar kurmak ve uygarlaşma yoluyla sorunların çözülebileceğine inanmak hayalden öte bir şey değildi.

Yine Hamdi Bey'e göre cumhuriyet için bir çıbandı, Dersim. Bu çıban üzerinde "memleketin selameti için" bir ameliyat (kılıçtan geçirme) gerekliydi.

Ülkesinin kimi insanları hakkında bir operasyonun (kılıçtan geçirme) gerekliliğinden söz eden bir zihniyetin bu ibret verici önerisinin yorumunu sizlerin takdirine bırakıyorum.

İşte hakkında rapor üstüne rapor düzenlenen, halkı kılıçtan geçirilmek istenen, Dersim Olayları sırasında kadın-erkek, yaşlı-genç, hamile-hasta demeden derdest edilip belirli merkezlerde toplatıldıktan sonra süngülerle karnı deşilen, ağır makinelilerle taranan, mağaralara sığınmak durumunda bırakıldıktan sonra gaz verilerek öldürülen ve böylece halkından on binlercesi katledilen Dersim, 1946 yılında isim değişikliğine uğrayarak "tunç yürekli insanların beldesi" anlamına gelen "TUNCELİ" adını alır.

Sanmayın ki sadece yerenlerimiz vardır. Baş tacı edip seven yârenlerimiz daha çoktur bizim. Hem dışlanma ve yerilme, hem de baş tacı edilip sevilme duy gularını yaşayan bir Dersimli olmanın haklı gururunu da yaşadım, dışlanıp hor görülmenin burukluğunu da...

Dersim'i ve Dersimlileri çok iyi tanıyanlar bilirler ki;

Dersimliler, bölücülükten ve bölgecilikten değil, din, dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm insanların bir ve beraber olmasından yanadırlar.

Dersimlileri tanıyanlar bilirler ki onlar, karanlığı sevmezler asla. Hayalleri de düşleri de hep aydınlık yarınlar üzerinedir, Dersimlilerin. Bundan ötürüdür ki; karanlık dünlerden değil, aydınlık yarınlardan yanadırlar onlar. Sevdalıdırlar özgürlüğe. Onlar için gönüllerde başköşeye oturtulmuş en yüce değerdir, özgürlük. Bundan ötürüdür ki prangalardan değil, tutkulu oldukları özgürlükten yanadır onlar.

Dersimlileri tanıyanlar bilirler ki onlar, kavgayı sevmezler. Hele insanları ve onların geleceğe dair güzel umutlarını yok eden savaşları asla... Bundan ötürüdür ki kavgadan ve savaştan değil, engellemelere rağmen uğruna kan döküp can vererek yaşatmaya çalıştıkları barıştan yanadır onlar.

Gericiliğe ödün vermezler asla, fizikî görünümleri gibi dimağları da çağdaş olan Dersimliler. Dimağları köhne örümcek ağıyla örülü olmadığı için bağnazlığa geçit yoktur onların felsefesinde.

İşte bundan ötürüdür ki günümüzde hep bilimle, ilericilikle, çağdaşlıkla, özgürlükle, barışla, hoşgörüyle, sevgiyle anılır olmaya başlamıştır, Dersimli'nin adı. Çünkü bütün bunlar Dersimli'nin felsefesinin mihenk taşını oluşturmaktadır. Ne Dersimli onlarsız olur, ne de onlar Dersimli'siz...İşte bundan ötürüdür ki:

Dersim denince korkusuz yiğitlerin harman olduğu yer gelir akla.

Dersim denince hakça paylaşımcılık ve insan merkezli düşünceler gelir akla.

Dersim denince yakılmış köyler, yıkılmış yuvalar, yok olmuş umutlar, kapısına kilit vurulmuş okullar, topla, tüfekle yok edilmeye çalışılan özgür düşünceler gelir akla.

Dersim denince özgür bir yaşam uğruna işkence tezgâhlarından geçirilmiş yüzlerce aydın gençlik gelir akla.

Dersim denince içeri alındığı ilk gece işkencede can veren öğretmen Süleyman Ölmez, kahpe kurşunların hedefi olan Ali Haydar Yıldız, canice katledilen Hüseyin Cevahir ve güneş doğmadan dâra çekilen Hozatlı Hıdır Aslan gelir akla.

Dersim denince zulmü, vahşeti ve sömürüyü yeryüzünden silmek için inançları ve emekçi halk yığınları uğruna bedenlerini işkence tezgâhlarında ve idam sehpalarında ölüme terk edilen canlar gelir akla.

Dersim denince şelpe usulü çalınan bağlamalar eşliğinde söylenen deyişler, okunan duazlar, kızlı-erkekli dönülen semahlar gelir akla.

Dersim denince davul-zurna eşliğinde oynanan Üçayaklar, Sımsımiler, Delilolar, Tamzaralar ve çekilen halaylar gelir akla.

Dersim denince gönüllerde taht kuran, dillere destan olan "Dersim Dört Dağ İçinde", "Siyah Perçemlerin Gonca Yüzlerin", "Munzur'a Söyleyin", "Bebek" ve daha onlarca halk türküsü gelir akla.

Dersim denince doruklarında beyaz örtünün sırtını yerden kaldırmadığı Munzur Dağı ve yamaçlarında kırk gözeden doğan süt beyazı, buz gibi soğuk sularıyla Munzur Gözeleri gelir akla.

Dersim denince Bağırbaba Dağı, Kırklar Tepesi, Süpürgeç Dağı gelir akla.

Dersim denince Anafatma, Düzgün Baba, Çoban Baba ve Sultan Hıdır yatırları gelir akla.

Dersim denince "Dersim Olayları" sırasında kadın-erkek, genç-yaşlı, hamile-hasta demeden süngülerle, ağır makineli tüfeklerle katledilen binlerce Dersimlinin kanının oluk oluk aktığı "Laç Deresi" gelir akla.

Dersimli

Senin adın daim dillerde destan
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Başın kurtulmuyor şivandan yastan
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Sen şah damarımdan akan kanımsın
Hem gözümün nuru, hem de canımsın
Gönül sarayımda tek mihmanımsın
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön Sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Mertle bölüşürsün ekmeğin aşın
Namert ile asla hoş değil başın
Cihanda bulunmaz menendin eşin
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Hem insanlığa hem Hakk'a yakınsın
Sen yiğitsin düşman senden çekinsin
Mevla'm seni kem gözlerden sakınsın
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Düşüncenle hayran ettin herkesi
Ezilen halkların sen oldun sesi

Onurlu yaşamın canlı simgesi
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Sen bir kahramansın halkın gözünde
Zerre kadar hilaf yoktur sözünde
Olgunsun, çiğlik bulunmaz özünde
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Sen açık sözlüsün yok siyasetin
Baldan daha tatlı sözün sohbetin
Onurlu yaşamdır senin servetin
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Sen dağlara yağan dolusun karsın
Coşkun çaylar gibi çağlar akarsın
Dayanmaz engeller sana, yıkarsın
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Bırakın Munzur'u özgürce aksın
Ozanlar özgürlük türküsü yaksın
Haksızlığa karşı sen bir bayraksın
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Bazen Mehmet oldum, bazen Hayranî
Ben de Dersimli'yim bilsinler beni
Arzuladım, görmek isterim seni
Dersimli Dersimli aslan Dersimli.
Dön sırtın Munzur'a yaslan Dersimli.

Sefil Hayranî / (Mehmet Korkmaz)

I. BÖLÜM

DEYLEM'DEN DERSİM'E DERSİMLİLER

Deylem ve Deylemliler

Deylem ya da Daylam olarak da bilinen ve içinde pek çok şive ve lehçenin konuşulduğu Deylemistan, Gilan'ın dağlık bölümünü meydana getiren bir coğrafi bölgedir. Oldukça geniş bir bölgeyi kapsar. Batısında Azerbaycan toprakları, doğusunda Horasan, kuzeyinde Hazar Denizi, güneyinde Cibal toprakları ile çevrilidir.

Burada bulunan düzlükler, güneyde Elbruz sıra dağlarına değin uzanmaktadır. Yarımay şeklinde olan bu kesimin doğu yönündeki uzantısı, Lahican ile Kalus arasındaki alanda Hazar Denizi'ne yaklaşır. Orta İran platolarındaki sularla beslenen ve batı-doğu yönünde akan Safid-rûd Nehri, bu yarımayın orta kesiminde yer alan bir yarığı izleyerek Hazar Denizi'ne doğru yol alır. Vadiye varmadan Şahrûd'la birleşerek çoğalan ırmak, Talakan Bölgesi'nde doğu-batı yönünde yol alıp Elbruz Dağları'nın güney yakasını dolanarak akar. Güney bölümünde Kazvin Ovası'ndan dizi dizi tepelerle birbirinden ayrılan Şahrûd Havzası, Elbruz Dağlarının güney yamaçlarından aşağılara doğru akan pek çok çay ile beslenir. Alamut Vadisi'ni sulayan kaynak, bunların başlıcalarındandır.

Hudud'ül-Âlem'deki bilgilere göre Gilan, Deylemistan toprakları, Cibal Dağları, Azerbaycan toprakları ve Hazar Denizi tarafından kuşatılan ayrı bir bölgedir. Akar suları çok olan Gilan, deniz ve Cibal Dağları arasında açık bir alanda bulun mak tadır. Pek çok akarsuyundan biri de Gilan'dan doğup Hazar Denizi'ne dökülen Sapidh-rüdh'dur. Burada yaşayan halk; biri Hazar Denizi ile Sapidh-rüdh Nehri arasında yaşayan ve adına "nehrin bu tarafındakiler" ve diğeri; Cibal Dağları ile Sapidh-rüdh Nehri arasında yaşayan ve adına "nehrin öteki yakasındakiler" denilen olmak

üzere iki gruba ayrılır. İlk grup, yani "nehrin bu tarafındakiler" olarak anılan yer; Lafcan, Lahican'dan Siyahkal'a giden yol üzerinde bulunan Myalfcan, Safid-Rud'un doğu yakasında bulunan Kuskacan, Lahican'ın güney doğusunda, Siyahkal bölgesinin merkezi olan Barfcan, Lahican'ın kuzeyinde, Rahsahipayin'de bulunan Dakhil, Tıcin, Lahican'dan Kisum'a batıya doğru giden yol üzerinde bulunan Dakhil ve Lahican'ın kuzeydoğusunda bulunan ve Langarüd Limanı Çomkhala'yla bağlantısı olması gereken Çomkhala, olmak üzere yedi büyük bölgeden oluşur (Rus doğubilimci Vladimir Feodoroviç Minorsky ayrıca, bunların birer kent değil, yer veya bölge adı olduklarının altını da çizmektedir). "Nehrin öteki yakasındakiler" diye adlandırılanlar ise; Rast'ın güneydoğusunda yer alan Nanak, ..., Imam-zada Hasim'in 5 km güneyinde bulunan ve günümüzdeki Kudum'a tekabül eden Kütum, Saravan, günümüzde tamamen kaybolan Pay lamansahr, Rast, Rast'ın kuzeybatısında bulunan ve günümüzdeki adı Tülim olan Tulim Bölgesi, Murdab'ın kuzeybatı köşesine bitişik olan Dülab Bölgesi, Fars Talish'inin merkezi olan Kerganarüd'e gönderme yapan Kuhan-Rüdh, büyük bir olasılıkla Astara olan Astarab ve Müghan bölgesinde aranması gereken Khan-Bali ... olmak üzere on bir bölgeye ayrılır (Minorsky, Gilan'ın kasabalarının yerlerinin tam olarak belirlenmesinin güç olduğundan söz eder). Bu yörelerin her birinin sayısız köyleri bulunmaktadır.

Zengin ve güzel bir doğaya sahip olan Gilan, son derece gelişmiş ve verimi oldukça yüksek bir yerdir. Ancak Daylam'ın yüksekteki yerleri doğanın nimetlerinden gereği gibi yararlanamamıştır. Doğanın bu koşullarına rağmen buralarda sürekli göç etmeye ve çalışmaya hazır, toplumun gereksinim duyduğu ürünleri üreterek, hizmetleri sunarak, ticaretle uğraşarak, maddi-manevi kazanç elde etmeyi amaç edinen ve bu hedef doğrultusunda işini kurmak amacıyla harekete geçen girişimci ve güçlü bir

insan ırkı yaşamaktadır. Daylam, IV.-X. yüzyıllardaki Daylamid yayılmacılığıyla doğmuş ve zamanla kendine komşu olan birçok yerleşim alanını sınırları içine almıştır.

Tarımsal işlerin tamamı kadınlar tarafından yürütülen Gilam erkeklerinin tek işi savaşmak ve Gilan ve Deylemistan'ın sınırlarını korumaktır. Gilan'da günde bir ya da iki kez köyler arası savaşlar meydana gelmektedir. Boylar arası düşmanlıklardan ötürü fazla sayıda insanın öldürüldüğü günler olur. Bu savaşlar ve düşmanlıklar ya bir tarafın askerlerinin pes edip çekilmesine; ya herkes ölene ya da yaşlanana değin sürer. Yaşlandıklarında hukukun uygulayıcı muhtesibleri (belediye ve zabıtalık görevlerini yapan memurlar) olarak adlandırılan ve kamu davranışlarından sorumlu görevli olurlar.

Biri bir başkasını rahatsız ettiğinde, şarap içtiğinde veya herhangi bir suç işlediğinde kırk veya elli kırbaç cezasına çarptırılan Gilan bölgesinde minberleri olan Gilabadh, Sal, Dülab, Paylaman-Sahr gibi kasabalar bulunmaktadır. Buralar, pazarları olmasına rağmen tüccarları yabancı olan küçük yerlerdir. Yiyecekleri pirinç ve balıktır. Gilan'da her yere ihraç edilen fırça, minder, seccade gibi ürünler üretilir ve maha balığı avlanır.

Şahrûd Vadisi ile ona kaynak teşkil eden vadiler, Daylamit soyunun merkez üssü gibi görünmektedir. Büyük Gilan nehri, Safidrûd Havzası'nda yer aldığı halde "ana Daylam" (el-Daylam elmahd) ondan Elbruz Dağları'yla ayrılmış vaziyettedir.

Daylamitler, Daylam ile Tabaristan arasına sıkışmış durumda olan, bir başka ifadeyle Elbruz Dağları'nın kuzey yamaçlarına ve onların denize bakan kısımlarına dağın kuzey eğimlerine ve onların denize olan uzantılarına da yerleştiler.

İnsanları düzgün hatlara sahiptir. Toplumu savaşçı olup, mızrak ve kalkanla savaşır. İyi insanlardır... Gururlu, temiz ve

misafirperverdirler. Eski İpek Yolu'nun üzerinde bulunan Deylemistan, tüccarların konaklama yeridir. Burada, tek renkte ya da çeşitli renklerde ipekli tekstil ürünleri, keten kıyafetler üretilir ve ahşap kaplar yapılır.

"Deylemliler (Daylamlılar)" Hazar Denizi'nin güneybatısı ile Tahran'ın kuzeyine düşen bölgede yaşayan bir toplum olarak bilinir. Siyasi anlaşmazlıklar, dış baskılar, iklim koşulları, inanç farklılıkları, ekonomik vb. çeşitli nedenlerle göç eden veya ettirilen bu halkın büyük çoğunluğunun Güneybatı İran'a gidip orada Büveyhoğulları Devleti'ni kuranlar oldukları görüşü yaygındır. Öte yandan Goranlıların da yine Deylemliler olduğu anlaşılmaktadır.

Deylemliler, bölgedeki işgal ve gelişmelerden sonra bu bölgeyi de terk ederek Fırat, Murat (Dicle) nehirleri ve Dersim bölgesine 933-1055 yıllarında yerleşirler. Bölgenin yerli halkıyla kaynaşarak bugünkü Dersim halkını oluştururlar.

Daylamitlerin İlk Kökenleri

Daylamitlerin ilk kökenleri kesin olarak bilinmemesine rağmen bir eski İran halkı olma ihtimali yüksektir. Sâfidrûd Vadisi'nin sağ tarafında Mencil'in kuzeydoğusunda bulunan Dulfak (Dalfak) Tepesi'nin adı, eski soyunun adını anımsatan Daylamit adı, eski yazarların pek çoğu tarafından bilinmektedir. M.Ö. II. yy'da, Yunanlı tarihçi Polybius (M.Ö. 203-120), cilt 44'te, MÖ. 500 (?) yıllarında kuzey İran'da kurulmuş ve başkenti Ekbatana (bugün Hamadan) olan antik krallık Medya'nın kuzey komşularından (Arî olmayanlar)... şeklinde bahseder. M. S. II. yüzyılda Mısır kralı Ptolemy VI Philometor (M. Ö. 186-145) bu bölgeyi, II'de Chromithrene'nin kuzeyine (Khuxru Waramin'i,

Ray'ın güneydoğusuna) ve Tapuri'nin (Tabaristan) batısına konumlandırmıştır. İran hakkındaki bilgi, sadece 224-651 tarihleri arasında hüküm süren ve IV. İran Hanedanlığı ve ikinci Pers İmparatorluğu olarak bilinen Sasaniler Dönemi'nden itibaren anılır olmaya başlanmıştır. Amerikalı yazar Charles Francis Horne (Jersey City, New Jersey, 12 Ocak 1870-Anna-polis, Maryland, 13 Eylül 1942) tarafından kaleme alınan "Karnamak-e Ardeshir-e Papakan" adlı yapıtta; Sasani imparatoru Ardeşir (erken dönem Orta Farsça'da Ar-đaxšēr "İlahi Buyruk'a Krallığıyla sahip olan"), Ardeşīr-i Pāpagān "Pāpağ'ın oğlu Ardeşir" Ardeşiri Babakan ve Artaxerxes olarak da bilinen İran İmparatorluğu'nun hükümdarı (226–241) ve Sasani Hanedanı'nın kurucusu olan ve adı, Artaşastra, Artakhşathra ve Artaxares olarak da geçen Ardaşir'in, Part krallarından Ardavan Arsasid'e karşı elde etmiş olduğu kesin zafer arifesinde Arsasid'in "Rey, Demawend, Patihkwargar ve Daylamân askerlerini harekete geçirdiğinden söz edilmektedir. Bu olay, Arsasid'in; Elbruz Dağlarının güney kesiminde yaşayan halk üzerinde bir ağırlığının olduğunun bir ifadesidir. Sasanilerin başlangıçta, Daylamitlere karşı temkinli yaklaşmalarına rağmen zamanla Daylamitler, özellikle askerlik ve hukuk sahalarında sivrilmeye başladılar. Kawadh, İberya'ya (Gürcistan'a) karşı, adı Boes (Boya), ünvanı (Wahriz) olan bir "İranlı"nın komutasında sefer düzenledi. Boes adı ve Wahriz ünvanı, onun Deylemli olduğunun bir ifadesidir. Lazica'da bulunan Archeopolis'in (günümüzde Tsikhe Godji) iran'da 531 ile 579 yılları arasında hükümdarlık etmiş, adaletiyle ün salmış Sasani şahı, "Nuşirevan-ı Adil" diye de bilinen Husrev Anuşirevan komu tasında ablukaya alınması esnasında (M.S. 552) VI. yüzyılda güney Sibirya ve Kuzey Kafkasya civarında ortaya çıkan bir Türk topluluğu olan Sabirler ileri atakları yönetirken, usta dağcı olarak Daylamit bağlantısından söz edilmektedir. Bu olaydan bir süre sonra Deylemliler, Bizanslılarca korunmaya alınan

bir başka Sabir birliğine başarılı olmayan bir gece baskını gerçekleştirdiler.

Bizans İmparatoru Justinyn'in tarihçisi olarak bilinen Procopios'un "Historia Arcana" (Gizli Tarih) adlı yapıtında verilen ve daha sonraki İslamî kaynaklarla benzerlik arz eden bilgiye göre; ulaşılması zor dağlarda yaşayan ve yaya savaşan Dolomitler, İran hükümdarlarına asla boyun eğmemiş, sadece paralı asker olarak hizmet sunmuşlardır. Her savaşçı, bir kılıç ve kalkan kuşanıyor ve "acontia" adı verilen üç mızrak taşıyordu.

Hüsrev I.'in M.S. 570 yılında gerçekleştirdiği Yemen Seferi sırasında ordusunda, kendisi de mahkûm olan Vahriz'in komutasında Daylam ve çevresinden 800 mahkûm bulunmaktaydı. Kâwâdh ve Hüsrev'in egemenliğinde Kafkasya geçitleri kuvvetlendirilip civarında askeri sömürgeler oluşturulunca Hüsrev'in egemenliğinde kökeni Daylam ve yöresiyle ilgili adlar ortaya çıkmaya başladı (bkz, "Toponomy" Yer Adları Bilimi). Hüsrev I'den sonra tahta gelen ve 579-590 tarih leri arasında hüküm sürmüş 21. Pers kralı Hurmizd IV.'e karşı gerçekleştirilen ve onun tahttan düşürülmesiyle sona eren suikast, M.S. 590 yılında Zoanap adı verilen "Dilimitik" halkının liderinin önderliğinde meydana gelmiştir.

Daylamlılarda Din ve Dil

Dağlık bir bölge olması nedeniyle yaklaşık 630'lu yıllarda başlayan Arap istilasından rahatlıkla korunabildikleri için çok geç tarihlerde İslamiyeti kabullenmişlerdir. Devlet büyüklerinin emrinde çalışan, onların birtakım işlerini gören kimseler olan Kethüdalar tarafından yönetilen Deylemliler, M.S. 9. yy'da Zeyd mezhebince gerçekleştirilen misyonerlik çalışmaları neticesinde

Şiiliği kabullenmişlerdir. 1160-1233 tarihleri arasında ya-şayan Arap tarihçi İbn al-Athir, Deylemliler için şöyle der: "Deylemliler Şii dinini benimsediler." Bölgedeki halkın ezici çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmeden önce Zerdüşt inancına sahipti.

Deylem'de yaşayan Gilanlar, Amoller ve Taberiler gibi halklar Aryani (Farisi) halklarından çok daha önce bu bölgeye yerleşmiş bulunuyorlardı. Deylemlilerin dilleri, Ari dillerinden farklılık gösteriyordu. Tarihi İpek Yolu üzerindeki bu bölgede yaşayan halklar; özgürlüğe son derece düşkün ve cengâver halklardı.

Sasaniler devrinden beri piyade olarak önemsenmiş olan Deylemliler, 909-1171 arasında hüküm süren Fatımiler Devleti ile 961-1187 arasında hüküm süren Gazneliler gibi İslam devletlerinde de paralı asker olarak görev almışlardır.

Kral Mûthâ'nın adı hiç de alışık bir ad olmamasına rağmen M. S. IX. ve X. yüzyıllarda Daylamit önderlerinin artmaya başlaması sonrasında görülmeye başlanan adlar, güneybatı İran adları olmayıp belirgin bir biçimde putperest İran adlarıdır. Kuzeybatı ağzında, bundan yola çıkarak Gorangec (başlangıçta Kürankic olarak bilindiği halde ki değil) Farsça'da yer alan "görgengez" (vahşi sıpaları kovalayan)'i anımsatmaktadır. Sherzil sözcüğü de "aslan yüreği" anlamına gelen sherdil'i çağrıştırmaktadır, vb. gibi... Parslarla Daylamitleri birbirinden ayıran 10. yüzyıl ortaçağ Fars coğrafyacısı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el Istakhri, Daylam'ın yüksek bölgelerinde Gilan Daylamlarından farklı bir dil konuşan bir boyun mevcudiyetinden bahseder.

Daylam'da bir bölüm Zerdüşt ve Hristiyanların bulunmasına karşın bilhassa putperst Daylamitlerin mevcudiyetiyle ilgili herhangi bir şey bilinmemektedir. Esas adı Ebû Reyhan b. Muhammed olan ve yaşadığı çağa damgasını vurup " Biruni Asrı" denmesine neden olan zekâ harikası bilgin Biruni (973-1051) ta-

rafından kaleme alınan al-Athar al-Baqia'da verilen bilgiye göre Daylamitler, efsanevi İran hükümdarı Afridûn tarafından konan ve erkeklere, ailelerinin reisi "kethûda" olmalarını buyuran yasaya riayet ettiler. Son derece girift bir şekilde, Birûni bu yasanın Alid el-Nâşur el-Utruş tarafından ortadan kaldırılmasından ötürü Day lamitlerin, insanların, Pişdadilerin büyük hükümdarı Cemşid sonrasında Iran ve Turan tahtına oturup ülkeleri talan eden zalim bir kral olan Dehhâk Biwarsp döneminde yaşadıklarıyla benzerlik gösteren koşullarda yaşadığından ve "şeytanlarla cinler" (al-şaytan'wa'l-merada) bunların evlerine yerleşmeleri nedeniyle bunlara karşı çaresiz kaldıklarından söz eder.

Kethudalar, bir evi idame ettiren adam ya da aile reisi olma hakkını kullanmalarının yanı sıra Daylamitlerin mahalli yöneticileri ve hatta kralları (Mûtâ) olmuştur. Kralların sorumluluğu M. S. X. ve X. yüzyıllarda Alidlerle işbirliği içinde çalışmalarından ötürü daha bariz bir hale gelmiştir.

Deylemiler tarafından konuşulan dil, Dımılki, Gorani, Zazaki ve Kırmancki gibi farklı adlar alan dildir. Bu dilin Hititler çağının Palaik adı verilen dil ile ilişkisi bulunmaktadır.

Dımılki ve Gorani'yi Pehlevice'nin iki ana kolu şeklinde İnceleyen Iraklı Kürt bilimci Mehrdad R. Izady ve kimi araştırmacılar, buradan yola çıkarak geçmişte bir dönem boyunca Kürdistan ve Kırmanciye'nin büyük çoğunluğunda Pehlevice üslubunda tek bir dil konuşulduğu düşüncesindeler.

İzady, Pehlevice ve Kürtçe (Kurmanci)'nin Medce'den geldiğini ancak sonradan birbirlerinden farklı diller haline dönüştüğünü düşünür. Bunu çıkış noktası olarak kabul eden İzadi'nin düşüncesi, Bizanslılardan önce Kırmanciye (Erme nistan)'de başat olarak konuşulan dilin Dımılki olduğu ve Pontus, Kapadokya ve Klikya'nın bu dilin egemenliği altında bulunduğu ve Bizans çağı

öncesinden başlayarak konuşulan Dımılki'nin egemenliğinin erken orta çağlarda da devam ettiği şeklindedir.

Bu düşünceye bakılırsa o dönemlerde Pehlevice'nin Ermenistan (Kırmanciye) ve Kürdistan topraklarındaki egemenliği günümüzdeki gibi bölünmemiş olmasına rağmen otantik vatanı Hakkâri bölgesidir. M. S. 13./14. yüzyıla kadar kendisinin asıl merkezi, Hakkâri dağlarında konuşulan ana Kürtçe (Kurmanci), Hakkâri'den başlayarak Behdinan aracılığıyla Musul'a girmeyi başardı. Bunun neticesinde Pehlevice (Dımılki)'nin egemen olduğu coğrafya, araya Kürtçe'nin girmesi üzerine Gorani-Güney ve Dımıli-Kuzey biçiminde bölünmeye başladı. İzadi tarafından ileri sürülen düşünceye göre Kürtçe, 14. yüzyılın başlarından ya da 16. yüzyılın ortalarından (Çaldıran Savaşı'ndan sonra) başlayarak Kürt aşiretlerinin başka bölgelere göç etmesi ve daha geniş bir coğrafyaya yayılması neticesinde zamanla Pehlevice'nin yerine dominant dil haline dönüşmüştür. Dımılki ve Gorani dillerinin, 17. ve 18. yüzyıllarda gözle görülür bir biçimde başlayan ket vurma süreci, izleyen yüzyıllarda da devam etmiştir. İzadi'ye göre, Farsça, Afganistan ve Tacikistan devlet dilleri Kürtçe'ye en yakın dillerdir (Bk. R. İzadi, The Kurds).

Benzer çalışmada Goranicenin esas lehçeleri; Nankeli, Bacalani, Awramani, Zengene, Kalhuri, Kandulai, Kirmanşahi, Sancabi, Kakai (Dergezini) ve Laki olarak; Dımılki'nin temel lehçeleri de Hazzu (Hazo), Sivereki, Şabak Kori, Motki ve Dumbili biçiminde saptanmaktadır. (İzadi, a.g.e., s.173/ 74).

Dünbeliler, Dımıliler'in bir koludur. Dünbeliler tarafından konuşulan Dumbili dili, Dımılice'nin bir diyalektidir.

Günümüzde Dersim coğrafyasında konuşulmakta olan "Kırmancki" de Dımılki'nin bir ana lehçesidir. Dımılki ile Pehlevice dillerinin aynı olduğu düşüncesi doğru ise eğer bu dille yazılmış

olan Part ve Sasani kitabelerinin de içinde bulun duğu eski Pehlevice yazınının Dımılki diline ait olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmakta yarar vardır sanırım.

Büyük bir olasılıkla Sasaniler tarafından konuşulan dil, Pehlevice'dir. Aynı dil, Partlarca da benimsendiğine göre Dımılki, en zayıf ihtimalle Partlar ve Sasaniler döneminden başlayarak Kırmanciye olarak tanımlanan Ermenistan coğrafyasında başat dil olma konumunu, Arap yayılmacılığına dek ve hatta geç tarihlere değin koruduğunu var saymak gerekir.

Pehlevice dili, yüksek bir medeniyetin ve edebiyatın aracıdır. Hem Pehlevice hem de onun bir kolu olarak kabul gören Gorani dilinin, Kürtçe (Kurmanci)'den çok daha önceden edebiyat dili olarak kullanıldığı gerçeğini unutmamak gerekir.

Baba Tahir (935/1000-1054/55) adındaki Hemedanlı ünlü sufi şair tarafından kullanılan asıl dil, Goranice (Kürtçe)'dir. Şiirlerini bu dille kaleme aldığı tahmin edilen Baba Tahir Hemedani, Daylamitler (Buyiler) döneminde yaşamıştır.

Goranice, 1168-1867 arasında Erdelan hanedan evi tarafından kullanılan bir dildir. Ustelik Sorani dilini konuşmalarına rağmen Baban prens evi dahi Goranice'yi edebiyat dili olarak kullanmışlardır.

İran dillerinde uzman İngiliz dilbilimci David Neil Mac Kenzie tarafından da belirtildiği üzere Goranice, bir dizi Ehl-i Hak edebiyatı tarafından da kullanılmıştır. Rus doğubilimci V. Minorsky, 1943'de kaleme aldığı "Goranlar" adındaki maka lesinde, Ehl-i Hak adındaki dinin Saranjam adı verilen dinsel kitabı, ekseriyetle Farsça olmasına rağmen bölümlerinden bir kısmının Gorani diliyle kaleme alındığını söylemektedir. Ehl-i Hak, köken olarak bir Goran dinidir. Sultan Sohak (İshak) tarafından

1316'da kurulduğu var sayılmasına rağmen adından söz edilen ve 14. yüzyılda kaleme alınma ihtimali bulunan dinsel metinlerin, kaleme alınış tarihi kesin olarak bilinmemektedir

Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeyhül-İslam'lık yapan XV. yüzyıl bilgini Molla Gurani (Ahmet b. Yusuf b. İsmail, 1410/ 11-1488) aslen Goran'dır.

Rus doğubilimci Vladimir Minorsky, Goranice dilini; "Seyitler'in ve Pirler'in dili" şeklinde tanımlar. Bu dil, edebiyat sahasında asırlar boyunca popülaritesini yitirmemiş ve XIX. yüzyılda dahi konumunu korumuştur. Vladimir Minorsky, bu dilin Kürtler tarafından dahi kullanıldığını söyler (Bk. Minorsky, Ehl-i Hakk Sekti, 1956).

Ehl-i Hak edebiyatında Goranice kaleme alınmış dinsel şiirlerle birlikte dinsel olmayan şiir örneklerine rastlamak mümkündür.

Vladimir Minorsky, "Kitab-ı Hurşid-i Havar", 19. yüzyılda yaşamış Goran şair Mala Walov'a ait "Leyla ve Mecnun", bununla birlikte "Hüsrev ve Şirin", "Ferhad ve Şirin", "Behram ve Gulendam", "Haftxwan-i Rustem", "Suhrab-u-Rustem", "Cihangir u Rustem" ve "Kitab-ı Havaran" gibi yapıtların, Goranice kaleme alınmış şiirlere örnek olduğunu söyler (Bk. Minorsky, Goranlar, 1943).

Goranice'nin farklı lehçelerinde şiirler kaleme almış olan Perişan (ölm. 1398), Muhammed Faqih Teyran (1590 -1660), Mustafa Basarani (1641-1702), Muhammed Kandulayi, (17. Yüzyıl sonu), Mirza Almas Khan ve Mirza Şerif Kulyayi (17. yüzyıl ortaları), Khana Qubadi (1700-1759), Seyda Awrami (1784-1852), Ahmet Bey Kumasi (1796-1889) ve Muhammed Weli Kirmanşahi (ölm. 1901) vb. kimi şairlerin adlarından söz

eden Iraklı Kürt bilimci Mehrdad R. Izady, bunların Goran diliyle yazılı eserler vermiş şairlerden yalnız en iyi bilinen birkaçı olduğunu söylemektedir. Gene Mehrdad R. Izady tarafından verilen bilgiye göre 20. yüzyıla değin olan bin yılda yapıtları korunabilen Kürt şairlerinden 19'u Goranice, 10'u Kurmanci, 8'i Soranca diliyle eser yazmışlardır. Kürtçe (Kurmanci) dili ile kaleme alınmış yazılı ürünler, daha geç dönemlere aittirler.

Hakkarili Ali Hariri (1425-1490), Molla Ahmed (1417-1494), "Yusuf ve Züleyha"yı 1586'da kaleme alan Salim Salman, çoğunlukla Melay-i Ceziri adıyla bilinen ve aynı zamanda en büyük Kürt şairlerinden biri olarak kabul gören Botanlı Şeyh Ahmed (1570-1640), İsmail Bayazid (1654-1710) ve "Meme Alan o Zini Buhtan" adlı epik şiiri 1696 yılında kaleme alan Hakkari'nin Haniyan aşireti mensubu Ahmede Hani, Yezidilerin, XII. yüzyıl sonu ya da XIII. yüzyıl başlarında kaleme alındığı tahmin edilen "Meshaf-i Reş" adındaki kutsal kitabı dışında Kürtçe (Kurmanci) yazan şairlerin en ilkleridirler (Bk. İzadi, a.g.e., s.175-78). Soranice yazınının da Kurmanci yazınına göre daha yeni olduğu söylenmektedir.

Pehlevice, Dımılki'nin yaşayan en eski edebiyat bakayaları olarak kabul görmektedir. Buna göre Partlar ve Sasaniler döneminden bu güne kadar gelebilen kesintisiz ve varsıl bir edebiyat ile yüz yüze olduğumuzu ve Zaza halk edebiyatı içinde Kızılbaş-Alevi Edebiyatı olarak ayırt edilebilir önemli bir bölümün mevcudiyetini gözden uzak tutmamak gerekir.

Daylamlılarda Gelenek-Görenek

Daylamitlerin, çağdaş yazarları etkileyen birçok gelenek-görenekleri bulunmaktadır. Tam adı, ibn Muhammed ibn Yaqūb

ibn Miskawayh olan Farisi bilim adamı, filozof ve tarihçi Miskawayh (Rayy, 930-İran, 1030) tarafından verilen bilgilere göre erkekleri son derece güçlü olup yokluklara karşı dirençli olan Daylamitlerin en önemli silahları, "Zhopin" adı verilen mızraklar ve ikinci derecedeki savaşçılarca taşınan ve can alıcı renklerle boyanan büyük kalkanlardı. Bu kalkanlar yanyana getirildiği zaman saldırgana karşı önemli bir set oluşturuyordu. Gene aynı yapıtta verilen bilgilere göre Daylamitlerin ordularında, yanan yağlı mızraklar atan ve adlarına "mazari alneft" denen özel adamlar bulunuyordu.

Daylamit savaşçılığının şiirsel anlatımı, büyük Farisi şairlerinden Fahreddîn Es'ad-i Gurgani tarafından kaleme alınan 'Veys u Râmîn' adlı yapıtta vardır.

Atlı birliklerinin olmayışı, Daylamitlerin en büyük olumsuzluklarındandı. Bu dezavantaj nedeniyle onlara göre daha iyi donatılmış Türk paralı askerleriyle savaşa çıkmak zorunda kalıyorlardı. Aralarındaki bu temel farklılık ve rekabet, sonradan ordunun parçalanmasına neden olmuştur.

Ailesi, İran'ın Kumis kentinden Kudüs'e göç eden ve tam adı, Şemsettin Ebu Abdullah Muhammet bin Ahmet olan Arap coğrafyacı Mukaddesi (Kudüs, 946- XI. yy. başı)'nin "Ahsen üttekasüm fî ma'rifet ilekalîm" adlı yapıtındaki bilgilere göre Daylamitlerin, ölülerinin ardından ve hatta işleri ters gittiği zamanlarda bile aşırı derecede yas tutup etkilendikleri görülmektedir. Müslüman Kürt yazar Din Ebu'l-Hasan İbn el-Esîr (1160- 13 Mayıs 1233) tarafından kaleme alınan "el-Kamil fi at-Tarikh" (The Complete History) adlı yapıtta verilen bilgiye göre Mu'ziz al-Dewle, İmam Hüseyin için Bağdat'ta genel yas ilan etmiştir. Bu olayın, sonraları İranlılar tarafından Muharrem ayında gerçekleştirilen taziyelerin omurgasını oluşturuyor olma olasılığı yüksektir.

İlahi, felsefe ve tarih konularında eserleri bulunan ve bu eserlerinden çok küçük bir bölümü günümüze ulaşabilen Süryani yazar Bardesanes (Edessa [Urfa], Suriye, 11 Temmuz 154 -Edessa [Urfa], Tur, 222) M.S. 200'de Gilan kadınlarının tarlalarda çalış-tığından söz eder. Bu tarihten sekiz asır sonra yazılan Hudud'ül-Âlem'in yazarı da Daylamlı kadınların tıpkı erkekleri gibi tarla işlerinde çalıştıklarını aktarır. Rudhrawari tarafından kaleme alınan Edipse II adlı yapıttaki bilgilere göre Daylamlı kadınlar hakkında şöyle denilmektedir: "Beyin gücü, karakter özellikleri, işlerin düzenlenmesi gibi konularda erkeklerle eşit idiler". Yine ibn Muhammed ibn Yaqūb ibn Miskawayh olan Farisi bilim adamı, filozof ve tarihçi Miskawayh (Rayy, 930-İran, 1030) tarafından verilen bilgilere göre Daylamitler, kabile içi evlilikler yapmışlardır. Bu evliliklerin tamamında sürekli tarafların doğrudan uzlaşması söz konusudur.

Daylamlılar Nasıl Yayıldılar?

Abbasilerden kaçarak Deylemistan'a sığınan Alid hareketlerinin bir sonucu olarak Daylamitler, kısmen Zeydi tarikatını seçerek halifeye karşı güçlü bir muhalefet oluşturdular. Alidler için yapmış oldukları yoğun savaşımlar neticesinde askersel yeteneklerini büyük oranda geliştirerek güçlerinin bilincine vardılar. Sacid Yusuf b. Diwdâd'ın isyanları (295/ 907 ve 304-7/916-9'da) ve ölümü (315 / 928) öncesindeki son tahttan indirilişi Samanid valilerinin Rey'de art arta gelme döneminde, Türk köleler ile Daylamdaki Alidler arasında kargaşalı bir döneme neden oldu. Fars tarihi, edebiyatı, coğrafyası, kültürü hakkında araştırmalar yapan Rus doğubilimci Vladimir Feodoroviç Minorsky (5 Şubat 1877-25 Mart 1966) tarafından, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu (BSOAS) Bülteni'nde verilen bilgilere göre Salariler ve Kangariler gibi adlarla da anılan ve Deylem, Arran, Ermenistan

ve Azerbaycan'da oluşan Tarom çıkışlı Musafiridlerin önemli bir kolu; Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin birleşmesiyle oluşan kısa süreli Sovyet cumhuriyeti olan Transkafkasya'ya doğru bir yayılma olurken, İran merkez platolarında yeni faktörlerin ortaya çıkışına tanık olundu: Başlangıçta, (315/ 927)'da kendini kral ilan eden Asfar b. Şiroyâ; sonra kısa bir zaman için İsfahan'ın Rey kentinde (316-434/ 928-1042) ve son olarak da Hazar Denizi'nin güneydoğu bozkırlarında görülmeye başlanan, lâkin daha büyük bir öneme haiz olan Bu yidilerin tahakkümü neticesinde geri adım atmak durumunda kalan Ziyaridler...

875-999 arasında Orta Asya ve doğu İran'da kurulmuş, adını kurucusu Saman Hüdâ'dan alan bir hanedanlık olan Samanilerin elindeki Horasan hariç İran platosunun büyük bir bölümünü 320/932 tarihinde ele geçirilişinin ardından görülmeye başlayan Buyidiler, 334/946 tarihinde Bağdat'ı ele geçirirerek 109 yıl süreyle hilafeti Alidlerin vesayeti altına soktular. Başta Daylamit ve Kürt olmak üzere onların sayesinde çevre bölgelerde İran menşeli Musafiridler; Ganca Şaddadileri (340-409/ 951-1018) ve onların Ani kolu (451-559/1059-1163); Humadan ve İsfahan Kakuyidleri (398-443/1007-51); Kirmanşah bölgesinde Hasanuyid Kürtleri (348-406/959-1015); Zagros Dağlarının batı etekleriyle Huluwân'da Annazid Kürtleri (381-511. 991-1117); Mayafarkin ve Diyarbakır'da Merwan Kürtleri (380-478/990-1085) vs. bir dizi hanedan ortaya çıktı. Daylamit rejiminin zayıflığı pek çok etkenin büyük bir sahaya dağılmalarından değil, hanedanın pek-çok rakip kanada bölünmesinde ve son olarak da oradaki Türk-Daylamit arasındaki tutarsızlıktan kaynaklanıyordu.

998-1030 yılları arasında Gazne Devleti'nin hükümdarı olan Gazneli Mahmud'un 420/1029 tarihinde Rey kentini ele geçir-

mesi Buyidi gücüne vurulmuş ilk darbedir. Son Bağdat Buyidi al-Malik al-Rahim'in, 447/ 1055 tarihinde Tuğrul Bey'in esaretine girmesiyle başlayan zulümle kesin sonuca varıldı. Bowen tara fından verilen bilgiye göre Fars'ta Buyidilerin son çocukları birkaç yıl daha Selçukluların vasalları olarak yaşamlarını devam ettirdiler. Daylamitler, kendi ülkeleri dışında paralı asker olarak hizmet gördüler. Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamü'l-mülk, Siyasetname (Siyeru'l-mülük) adlı yapıtında Selçuk sarayının koruması olarak 100 Daylamit ve 100 Horasanlı'dan sözeder.

Daylamitlerin ayrılmış, tecrit edilmiş sömürgeleri mahalli nüfus tarafından yok edilmesi öncesinde bir zamanlar pek çok yerde tutunabilmeyi başardılar.

Daylam'daki Yer Adları

Daylamit boyları tarafından mesken olarak tutulan alanlar, çağlar boyunca son derece geniş alanları kapsamıştır. Bundan ötürü, zamana göre sıralı zorlukları da gözardı etmeden başvurulması gereken kaynakları tek bir başlık altında toplamak daha doğru olur. Bir Babil adı olan Dilmun Adası (Bahreyn), günümüzde dahi aktüel bir isim olmasına rağmen Fars'ın güney kıyısında bulunan Bender-i Daylam adı gerilere, Buyidiler dönemine değin uzanan bir isimmiş gibi bir ad manzarası arz etmektedir. Hudu-dü'l-Âlem'in 32. Bölümünde verilen bilgilere göre Aşağı Kafkasya bölgesinde, 224-651 arasında egemen olmuş Sasaniler devrinden kalma askeri yer adları Lahican'la ilintiliymiş gibi bir görüntü veren (günümüzdeki Lahic) Layzân ya da Lâizan adlarını anımsatıyor. Şirvan adı, büyük bir olasılıkla Talakan ve Alamut nehirlerinin kesiştiği noktada yer alan Şir (Arapça, Şirriz) ile benzerlik göstermektedir. Hatta 9. yüzyılda yaşayan Fars tarihçisi Baladhuri tarafından verilen bilgilere göre Wahrazan-Şah olarak

geçen Sarır (Avaria) kralının ünvanı dahi Wahriz ünvanıyla bağlantılı gibi görünmektedir. Diyarbakır'ın kuzeyinde yer alan ve günümüzde Elazığ'ın bir ilçesi olan Palu ve Dersim'e değin varan bölgede yaşamlarını idame ettiren ve günümüzde bile İran orijinli bir dil konuşan Zazalar, kendilerine "Dımili" adını vermektedirler. Bu durum, F. C. Andreas tarafından Daylam benzerliğiyle yorumlanıyor. Günümüzde Türkleşen ve XIX. yy. başlarından itibaren Hoy bölgesinde yerleşik olarak yaşayan Dümbüliler de Dımili ile ilintili gibi görünüyor. Bizanslı şair ve tarihçi Agathias, (Mirina, MS 536-582), Lasica'da savaşan Dilimnitai askerlerinden söz ederken onların anavatanlarının Orta Dicle Havzası'nda Fars topraklarına komşu topraklarda olduğunu özellikle vurgula maktadır. Buna göre (Dicle Nehri, yanlışlıkla Safid-rûd yerine kullanılmıyorsa) burası, günümüzde Zazaların yaşadıkları bölgedir. Fars tarihi, edebiyatı, coğrafyası, kültürü hakkında araştırmalar yapan Rus doğubilimci Vladimir Feodoroviç Minorsky'nin referans olarak gösterdiği Samanoğullarından en güçlü hükümdar II. Ahmed oğlu II. Nasr'ın zamanında (Hicrî 300-331, Milâdi 914-944) Çin'e elçilik göreviyle gönderilen Gezgin Abu Dulaf, Şahrazur'un yedi fersah doğusunda Daylamistan diye bir yerden söz etmektedir. Burası, Daylamit-lerin "Eski Pers kralları döneminde" Mezopotamya ovalarına akınlar düzenledikleri yerdir. Lahican'ın batısında yer alan Daylaman kazası, Daylamand merkezinin Ostân'dan Lahican bölgesine taşınmış olduğuna bir kanıt teşkil edebilir. Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı, bir başka ifadeyle Salmas'ın merkezi çok yakın dönemlere değin "Dilmakan" olarak adlandırılmaktaydı. Urmiye Gölü'nün güneybatısında önemli bir Zagros geçidi üzerinde Lahican adıyla bilinen bir bölge bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Urmiye Gölü havzasında, Savalan Dağı'nın kuzeyinde Lahican adını taşıyan birkaç köy daha bulunmaktadır.

Daylam'da Yer Alan Ülkeler ve Halklar

Farisi coğrafyacı Khuradadhbih, Ya'kûbî (Ahmed b. İshâk b. Vâzıh el-Ya'kubi- 905), Arap-Fars coğrafyacı İbn Rusta, İbn Fakih vb. ilk Müslüman coğrafyacıların, Daylam ve burada yaşayan halk hakkında verdikleri bilgi son derece sınırlıdır. Böyle olmasına rağmen 4./10. yy'da Daylam Hanedanı'nın yükselmesi sonrasında yaşayan tarihçi ve coğrafyacılardan daha detaylı bilgi elde edilmiştir. Rey ve Kazvin de dâhil olmak üzere Hazar Denizi'nin bütün güney kıyısı ve Elbruz sıradağlarının güneyini bir kuşak gibi saran toprakların tümünü 10. yüzyılda yaşamış Persapolis doğumlu İslam coğrafyacısı İştakhri tarafından "Daylam" olarak adlandırılmaktadır. Daylamid dominyonunun en parlak döneminde yaşayan Mukaddesi, bunlara Volga ağzında yer alan Hazar Hanlığı'nı da kapsayacak biçimde Hazar kıyılarının tamamını ekler.

X. yüzyılda yaşamış Persapolis doğumlu İslam coğrafyacısı İştakhri, Custan Hanedanı'nın merkezini Rûdhbâr olarak vermesine rağmen İranlı matematik, fizik, astronomi, coğrafya ve jeoloji bilgini Zekeriya bin Mahmut el Kazvini (Abu Yahya Zakariya' ibn Muhammad al-kazvini) (1202–1283), bunun Alamut'da bulunan Rûdhbar olduğuna dair yoğun tartışma başlatmıştır. Bu tartışma da Alamut Vadisi'nin Daylam Hanedanlığı'nın yurdu (Ostân) olduğunun göstergesidir. Esas İştakhri üzerine kurulan İbn Hawkal'ın kitabında Daylam'ın başkenti al-Tarm'a konumlandırılmıştır. Ancak bu bir sürçme olabilir. Zira al-Tarm (Tarom) gerçekte Custanidlerin değil, Musafiridlerin merkezidir. Bundan daha karmaşık olanı ise, İran Kumis'ten Kudüs'e gelen Arap coğrafyacı Mukaddesi (Şemsettin Ebu Abdullah Muhammet bin Ahmet)'nin Daylam (kasaba) merkezi olarak B'rwan'ı göstermesidir. Yazara göre burası, merkez olmak için daha uygun olan ve Şahrud Vadisi'nde yer alan verimli Talakan'a göre daha na-

müsait ve mahrumiyet bölgesiydi. Devletin hazinesi, adına "Şehristan" denilen Hükümet Konutu (Mus takarr-al-Sultan)'nun bulunduğu B'rwan'daki derin bir kuyuda korunuyordu (Zahir al-Din Shehristan'ın Şehr-Ostan, yani "Ostan'ın Şehri" olabileceği olasılığının gözardı edilmemesi gerektiğini söyler). Samirum'u Taron bölgesinin (Musa firidler) Salâarwand yöneticilerinin merkezi gibi gösteren Mukaddesi, Keşm'i de Alidda'iler tarafından bir köprünün yanına kurulmuş doğu Gilan'daki bir kenti olarak verir.

Persapolis doğumlu İslam coğrafyacı İştakhri, Daylamitleri; zayıf, kumral, kaba ve gözüpek, tarımla uğraşıp sürü beslemelerine rağmen atla ilgilenmeyenler olarak tanımlarken Mukaddesi, Daylamitlerin, yakışıklı olup sakal bıraktıklarından söz ediyor. Bununla ilgili geniş bigi, Hudud'ül-Âlem (Dünyanın Sınırları), XXXII, s.24-5'te verilmektedir.

Daylamlılar ve Araplar

Arap yayılmacılığı esnasında Kazvin halkı, Daylamitler'den yardım talep etti. Daylamitler, bu yardım karşısında kararsız bir tutum izledikleri halde Rey halkı tarafından desteklenince, Halife Ömer'in gönderdiği Nu'man b. Mukarrin'e direndiler. Daylamitler, Mutâ (ya da Murthâ) adı verilen kralları önderliğinde, Rey ve Hamadan arasında bulunan Dastabay'da (Destpey "avuç ardı") yer alan Vac ırmağı boyunda yenilgiye maruz kaldılar. Belâdhun, 317-25, ve diğer tarihçiler Halife Ömer I. Zamanından tam adı Ebu'l-Abbas Abdullah el-Memun ibnü'r-Reşid (Harun el Reşid'in oğlu) olan ve 813-833 yılları arasında hüküm sürmüş El-Me'mun'a değin Daylam'a on yedi İslam seferi gerçekleştirildiğinden bahsederler. Bu seferler, Arap şiirine de konu olmuştur. Daylamitler tarafından mahkûm edilmesine rağmen Ozan Asa

Hamdan tarafından verilen (K. Lism, Kayûl, Hâmin Lahzamin) Demâwend bölgesini (wima?) gibi yer adları çağrıştırmaktadır. Ancak buna mukabil, Daylam, egemenliğini korumayı başarmıştır. Güneyde Kazwin ile kuzeydoğuda Tabaristan sınırında yer alan Kalâr ve Câlûs nehirleri üzerinde bulunan kaleler, Müslümanlar tarafından Daylamitlere karşı oluşturulan hükmetme, baskı altında tutma bölgeleridir.

Halife Ömer döneminde Ahnaf'ın komutasında Arap ordusu, Sasani Şahı III. Yezdigird'i mağlup edip Horasan (Khurasan) yöresini ele geçirince Sasani Hanedanlığı sona erdi ve İran Devleti ortadan kaldırıldı.

VII. yüzyılda Horasan, Harizm ve Semerkant bölgelerinde meydana gelen birtakım direnişler sonucunda Kutabye bin Müslim Al Bahil, Haccac bin yusuf, Yezid bin Muhallab gibi komutanlar bölgede bazı fetihler gerçekleştirdi.

Daylamistan ve Horasan bölgeleri, 642'de Rüstem Behrem'in amcası tarafından egemenlik altına alınınca Kadiriye yöresinde 4000 kişilik Daylamlı, İslamiyeti kabul etmek zorunda kaldı. Ardından Daylamlılar, Celula bölgesinde Arapların yanında Küfe askerlerine karşı savaştılar. 873 yılında büyük bölümü Zerdüşt dini inananı olan Daylaman halkı, Hasan bin Zeyd'in yardımıyla İslamiyeti kabul etmek zorunda kaldılar.

Daylamitler, İslamiyeti kabullendikleri halde sürekli onlara yardımda bulunan Alevi liderleri, onların koruyuculuğunu yaptılar. Daylamit Bölgesi, 825 tarihinden 1058'e değin Alevi önder Custaniyan tarafından yönetildi. Hasan bin Ali'nin 912 yılında, Alevi aşiretlerini Hazar Denizi kıyısına yerleştirmesi sonucunda Ta beristan ve Daylamistan halkının büyük bir bölümü İslamiyeti kabul etti.

Arran, Ermenistan ve Azerbaycan'dan oluşan ve Tarom adı verilen bölge çıkışlı Musafirilere yakınlığıyla bilinen Kangarilerle akraba olan Salariler; 942 tarihinden, 1040-1157 yılları arasında hüküm süren Selçuklular dönemine değin Azerbaycan'da egemen oldular. Buna rağmen Bağdat'ı fetheden ve 12 gün sonra Halife Ali Mustakfi'yi tahttan indiren Büveyhoğulları tarafından kurulan Büveyhiler Devleti (932-1056), Daylamlılar tarafından kurulan devletlerin en önemlisidir.

Bununla birlikte Daylamistan'da Hicret'in başlangıç tarihinden (622) IV. hicriye değin Alevi boylarından Albuye (931-1065), Ziyarhandaniler (931-1078), Vesh vetan, Almakan, Benkak gibi hanedanlıklar; Daylamistan bölgesini 865-1005 yılları arasında yarı bağımsız bir şekilde idare ettiler. Hz. Ali'nin Cafer adındaki kardeşinin soyundan gelme Yahya bin Abdullah, Emeviler tarafından 661'de Kerbelâ'da gerçekleştirilen Kerbelâ Katliamı'ndan kurtulunca Daylaman'a kaçtı. 825-1058 tarihleri arasında egemen olan Daylam hükümdarı Castaniyan, Horasan ve Taberistan'dan topladığı yaklaşık 1000 kişilik bir kuvvetle Daylamistan'a giren Yahya bin Abdullah'a kucak açtı. Bölgeyi siyasal ve dinsel çalışmalarının merkezi konumuna getiren Yahya bin Abdullah, ünlü din bilginlerinin de desteğini alarak Abbasilere karşı bayrak açtı. Ancak öldürülünce yerine geçen El Hasan bin Zeyd, Rey şehrini terk edip Taberistan'ı mesken olarak seçti. Bölgedeki Hz. Ali taraftarları Hasan bin Zeyd'i davet eden bölgedeki Hz. Ali taraftarları, Hasan bin Ali önder liğinde Abbasi zulmüne başkaldırdılar. Başkaldırı başarıyla sonlanınca Hasan bin Zeyd, Daylamistan'da 20 yıl hükümdarlık koltuğunda oturdu. Ölümünün ardından başa geçen ve inanç hizmetlisi olarak bölgede Aleviliği yaymaya çalışan Seyd Mehmet bin Zeyd 16 yıl süreyle Deylem Gilan'da hükümdarlık yaptı. Bu dönemde büyük çoğunluğu Caferi Sadık mezhebini kabul eden ve X. yüzyılın ilk yarısında Daylamistan'dan batıya göçen Daylamlılar, yüzyılın

ikinci yarısında Abbasileri büyük bir yenilgiye uğratarak Daylam, Azerbaycan, Dicle ve Fırat kıyılarında ve bu bölgeleri Hazar Denizi'ne bağlayan bölgelerde bazı devletler kurdular.

Abbasi halifesi adına hareket edip mümessilen Amor'a gelerek Taberistan'da padişahlığını ilan eden Mehmet bin Saluk'un ölümünün ardından Alevi önderleri, Gilan-Daylaman topraklarını genişletmek amacıyla başta Horasan olmak üzere bölgedeki ülkeleri egemenliklerine alarak bağımsız devletler kurdular.

Netice itibariyle bölgedeki Kürtlerden ayrı tarihe, kültüre, dile, inançlara, örf, âdet ve geleneklere sahip olan ve günümüzde Horasan'da yaşayan Daylamlılarla Dersim coğrafyasında yaşayan Dersimlilerin müşterek paydalarının bulunduğunu söylemek yanlış olmaz sanırım. Eldeki bilgi ve bulgulara göre Daylamistan-Gilan'da takriben 2.5 milyon, Türkiye'de 4.5 milyon olmak üzere toplam 6.5 milyon Daylamistan-Gilan menşeli halk olarak anlaşılan Dersimliler, 700-1258 arasında farklı nedenlerden ötürü Deyleman'dan göçerek Dersim, Bingöl, Sivas, Malatya, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Muş, Varto ve Adıyaman bölgelerine yerleşmişlerdir.

İsmailîler

Fatımî İsmailileri tarafından Rey kenti çevresinde gerçekleştirilen propagandalar, henüz IX. yüzyılın ilk yıllarında yaygınlık kazanmaya başladı. Bu yeni öğreti, Samanilere bağlı olarak Curcan'ı yöneten Daylamlı Asfar ile Ziyar Devleti'nin kurucusu Gilanlı Mer-daviçè tarafından kabul edildi. Son Buyidilerin yönetiminde Fars coğrafyasında yaşayan Daylamitler yedi imam öğretisine bağlı olduklarını ilan ettiler ve sondan bir önceki Buyid Marzuban Abu Kalicar (ölümü 440/ 1408) XI. yüzyılda

İsmaili bilgini, filozof-şair, vaiz ve Farsça kökenli bir ilahiyatçı Hibatullah ibn Musa Ebu Nasr el-Mu'ayyad fi d-Din kül-Şirazi (1000-1078)'nin sözünden dışarı çıkmaz oldu. Bu vaiz, sonradan Fars'tan sürülmüştür (Sirat el Mu'ayyad fi'ldin, Kahire 1949, 43-64; Bkz. Farsname 115).

Daylam'ın son derece güçlü konumda bulunması ve yaşayan nüfusunun karşı konulamayacak kadar güçlü olması doğal olarak tarihin eski gizemli ve Bâtıni örgütü fedaayiin (Karşı düşüncede olanlara göre de Haşhaşileri) kuran ve ölene kadar liderliğini yapan Hasan Sabbah (1035-1124)'ın ilgisine mazhar olmuştur. Başlangıçta kendi ilkelerini tanıtan propagandacılarını Daylam'ın içine gönderen Hasan Sabbah, daha sonra 1090'da Mehdi adındaki bir Alid'in Melikşah'ın tımarı olarak elinde tuttuğu bir Alamut beldesini almıştır (Curyani III, 174). Böylelikle daha sonraki 166 yıl süresince son derece güçlenen Daylam, Selçuklu topraklarının hemen yanı başında büyük bir tehlike odağı haline gelmiş ve Sünni âleminin tamamı için bir korku ögesi haline dönüşmüştür. Alamut'u ortadan kaldırma çabaları sonuçsuz kalan Selçuklular, yerleşik düzendeki halkı son derece büyük zarara uğratmıştır. Aslantaş'ın 1092, Nizam-ül Mülk'ün oğlunun 1109 ve Şirgir'in/ 1117 öncesinde gerçekleştirdikleri askerî harekâtlar, Buyidilerin Daylam'da bulunan en son bakayası Cuvayni'nin raporu III, 239'da veriliyor. Bu, kayınbiraderi olmasına rağmen, propagandalardan haz almamasından ötürü 1166'da İsma ililerin efendisini hançerleyerek öldüren Buyidoğullarından Hasan b. Nâmâwar'dır.

Moğollar ve Sonrasındaki Dönem

İlhanlı Devleti'nin kurucusu ve Cengiz Han'ın torunu Hülagû Han (d. 1217-ö. 8 Şubat 1265)'ın orduları, 1256 yılında

Haşhaşilerin elinde bulunan Alamut, Lamassar ve Maymundiz kalelerini yakıp yıktılar. Böylece Haşhaşilerin son liderlerinin izleyicileri ortadan kaldırılmış oldu. Bu olay, Daylam dağlarında büyük bir yankı uyandırdı ve bir fırtına gibi esti. Şahrud, Kazwin'den kolayca ayrılabilir duruma geldi. Bu arada 1307'de Gilan'ı istila edip Lahican'a ulaşan 1304-1316 yılları arasındaki Ilhanlı hükümdarı Olcaytu Han tarafından gerçekleştirilen seferleri de göz ardı etmemek gerekir. Daylam'ın dağlık bölgeleri, daha sonraki tarihlerde Doğu Gilan'ın (Biyapış) Karkiya Hanedanı tarafından yönetildiğini söylemek yanlış olmaz. Bunların merkezi Lahican'daydı.

Karkiya Hanedanı süreç içerisinde, Alamut İsmaililerinin son çocukları olan Aşkawarlı Hazaraspi prenslerini ve Daylaman ile Rudhbar'ın Kuşidi Han'ını ortadan kaldırdılar. 1416'da Daylamitleri Şahrûd kıyısına davet eden Lahicanlı Seyid Radi, bunların iki ya da üç binini liderleriyle birlikte katletti(Zahir-el Din, Tarihi Gilan, bsm Robino, Raşt 1330, 57, 118, 122-6).

Ehl-i Hak lideri Seyid Muhammed tarafından Ekim 1891'de Kalar-Deşt'te gerçekleştirilen başkaldırı, Daylam tarihinde medyana gelen en yakın harekettir (Minorsky, Ehli-Hak Tarikatı Üzerine Notlar, Paris, 1920-1, 51).

Daylamistan konusunda kapsamlı bir araştırma yapılmamakla birlikte H. Robino, Le Guilan, gerçek Daylamlıların sadece kış aylarında Kalavdeh ve Cawsal kentlerinde, yaz aylarında ise Kalac'khani kentinde yaşadıklarından söz eder. Daylaman'da ikamet edenler (Lahican'ın güneybatısı) topraklarını satmış, şimdi Hudûd Ül-Âlem'de Daylam ovalarında bir kanton olarak verilen Berfcan'da yaşamlarını sürdürmektedirler.

Daylam ve Gilan Kökenli Devletler

İran ve Irak topraklarında M.S. X. yy'da yükselmeye başlayan Deylem kökenli hanedanlıklar, Selçuklular öncesinde ismen Abbasi İmparatorluğu'nun içinde yer alıyormuş gibi görünen İran ve Irak'taki gerçek egemenliğin Daylamitlere ait olduğunun bir ifadesidir.

Gilan'ı hesabın dışında tutarsak içlerinden en önemlisi Buyiler Hanedanlığı olan Daylam kökenli hanedanlıkların başlıcalarının; Justaniler, Musafirler, Ziyariler, Kakuyiler, Buyiler, Alamut İsmailileri ve Goranlar olduğunu söylemek yanlış olmaz herhalde.

Yukarıda adları sıralanan hanedanlıkların arasından genellikle Gilani adıyla bilinen Ziyarilerin dışında kalan hanedanlıkların tamamı Şii idiler. Aralarında Arap coğrafyacı Mukaddesi (Şemsettin Ebu Abdullah Muhammet bin Ahmet)'nin de yer aldığı kimi yazarlar, Daylamistan'ı Şii, Gilan'ı ise Sünni olarak tanımlarlar.

Deylemiler ve Gilaniler 10. yüzyıldan sonra rekabet ve öteki bazı nedenlerden ötürü kimi zaman farklı gruplar gibi anılsalar da eski dönemlerde aralarında bir ayrım görülmeyen Daylamlılar ile Gilanlılar, etnik açıdan bir ve aynı halk şeklinde bilinmişlerdir.

Şiilik, Hasani seyitlerinin ve dailerinin 8. yüzyılda Daylamistan ve Tabaristan'a Şii düşünceleri aşılamasının ardından Daylamlıların tipik inancı şekline dönüş müştür. 864-928 arasında Hasanoğulları tarafından Daylamistan ve Taberistan'da kurulan Zeydi Devleti, Asya'da kurulan tarihin ilk Şii devletidir. Bundan ötürü Alamut ve öteki İsmaili kalelerinin Daylamistan'da yükselişini tesadüfî olarak görmemek gerekir.

İsmâîliyye mezhebi konusundaki araştırmalarıyla tanınan Rus asıllı şarkiyatçı Wilâdîmîr Ivanow (1886-1970) tarafından kaleme alınan [The Truth-Worshippers Of Kurdistan, 1953] adlı yapıtta: Buyidler çağı ve sonrasında Deylemli/Deylemi teriminin Türklüğe (Sünni Selçuklular'a ve destekçilerine karşı) karşıt olarak İranlı ve Şii olmayı belirttiğinden söz eder.

Her ne kadar günümüzde planlı ve yoğun bir biçimde Türkleştirilmeye ve Türk gösterilmeye çaba gösterilse de Türklük ve Alevilik, tarihi süreç içerisinde ekseriyetle çatışan etmenler olmuşlardır. Türklerle Deylemliler arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar tetkik edildiği zaman bu iki halkın İslami dönemde ilk kez Gaznelilerle Buyilerin kişiliğinde çatışmaya giriştiklerini görmek mümkündür.

Gaznelilerin Sünni ve hilafet taraftarı olmalarına karşın Buyiler Şii idiler. Daha sonraki çatışmalar, Sünni ve hilafet yanlısı olan Selçuklularla Şii olan Buyiler arasında meydana gelmiştir. İran ve Irak'ta Daylamlı Buyiler ile Mısır'daki Fatı mileri ortadan kaldırarak onların kişiliğinde İslam âleminde ilk kez kurulan Şii saltanatını sona erdireriler Sünni ve hilafet yanlısı olan Selçuklulardır. Selçukluların İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da egemenlik kurmaya başlamaları üzerine Türklerle Daylamlıların bu defa Alevi Alamut İsmailileri ile Sünni ve hilafet yalısı Selçuklular olarak çatışmaya başladıklarını söylemek mümkündür. Tarihi kayıtlara göre kendi egemenliklerinde bulunan ülkelerde sayısız Alevi kırımı yapan Selçukluların ardından bu kez de hilafet yanlısı ve Sünni ideolojinin temsilciliğini Osmanlılarla Türkiye Devleti üstlenmişlerdir.

Tarihte, genelde İranî, özelde Zaza-Deylemî bir karakter taşıyan Şiilik ve Alevilik'i Türk kökenli olarak gösterme ve Türklükle özdeş tutma gayretleri tarihin tersyüz edilmesinden başka bir şey değildir.

Yukarıda adlarından söz edilen Daylam-Gilan kökenli hanedanlıkların bir kısmı Daylam (Gilan)'da, bir kısmı Daylam sınırlarının dışındaki coğrafyalarda ya da hem Daylam'da hem de Daylam dışındaki coğrafyalarda egemen olmuşlardır.

Araplara bağımlı hanedanlıklar olarak bilinen ve Derbend yöneticileri adı verilen Azerbaycan Sacidleri ve sonrasındaki Şirvanşahlar ile Selçuklu Türklerinin gelişine denk gelen dönemdeki kuzeybatı İran tarihini; bu coğrafyada yaşayan yerel İran halklarının, en başta 10. yüzyılda Daylamlıların doğuşu ve yükselişiyle ayırt etmek mümkündür.

Yaygın kanı, Daylam'ın gücünü, Daylam dışındaki coğrafyalara taşımada Şii öğretilerin büyük bir öneme sahip olduğudur. Bu zaman dilimi içinde boy gösteren Daylam kökenli hanedanlıkların, eski Sasani (Zaza) İmparatorluğu'nu ve Zerdüştçülüğü yeniden canlandırma düşüncesi taşıdıkları yönünde pek çok kanıtın bulunduğu tartışmasız bir konudur.

Daylam kökenli hanedanlıklar şunlardır:

Alidler

Başlangıçta Daylamitlerin denetimi altında bulunan güvenli dağlar, Abbasilerden kaçmak mecburiyetinde olan Alidlere bir göç yeri hizmeti vermiştir. Abbasilerden kaçarak buraya sığınan ilk mülteci; iki kardeşi idam edilen kendisi de Abbasi halifesi Harun el Reşid'in direnişçi kardeşine katılan Yahya bin Abd Allah'tır. Sonradan, 175/ 91'de Daylamistan'a gelmiş, ancak aradan fazla bir zaman geçmeden Horasan kökenli bir sülale olan Barmekilerden Fadl bin Yahya'ya teslim olmuştur.

Fıkıh, hadis, tarih, dil, tefsir ve kırâat ilimlerinde otorite âlim Taberi (838-923) tarafından verilen bilgiye göre bu durum, o dö-

nemlerde, halifenin ya zora dayalı olarak ya da para teklifinde bulunarak Daylam kralını baskı altına aldığının bir göstergesidir.

Justaniler (Custaniler, 805-927)

750-1258 tarihleri arasında hüküm süren Abbasilerin, 786-809 arasında tahtta bulunan ünlü halifesi Harun Reşit'in Hazar Bölgesi'ne uğradığı zaman yöre yöneticilerinin tamamını Rey kentinde topladığı 805 yılı, Custanilerin adlarının ilk kez duyulduğu tarihtir. Harun Reşit tarafından 805 yılında Rey'de gerçekleştirilen toplantıya katılan yöneticilerden biri Custan (Jastan, Banu Custan) ailesinden Daylam kralı Marzuban (Marzban) b. Custan'dır. Harun Reşit, bu toplantıya katılan öteki kralları vergiye tabi tutmasına rağmen muaf tuttuğu Daylam yöneticisi Marzuban bin Custan'a para hediyesi verip onur kisvesi giydirerek ülkesine gitmesine izin vermiştir. Bu hanedanlığın kökeni her ne kadar gerilere doğru dayansa da Marzuban b. Custan (Jastan), bu hanedanlığın bilinen ilk yöneticisidir.

Jastan (II) ya da Abu Lili (816), Wahsudan b. Jastan (872), Jastan (III) b. Wahsudan (860'lar ve sonrası), Ali b. Wahsudan (ölm. 919), Husrau-Firuz b. Wahsudan, Mehdi b. Husrau Firuzan (920'lerin sonu) gibi isimler, Custanilerin Marzuban (Marzban) b. Custan sonrasında krallık tahtına oturanlardan belirlenebilenlerin bazılarıdır.

Daylam'da durum, Hasanid Seyyidleri sülalesinin Daylam sırasındaki serüvenleriyle netliğe kavuşur. Bunlar; amaçlarında ve savaşımlarında Daylamitleri başarıdan başarıya koşturan akıllı politikacı ve yetenekli savaşçılardır. O dönemler Daylamitler, henüz İslamiyeti kabule zorlanmış değillerdi.

Dünyanın en büyük tarihçilerinden biri olarak kabul gören Muhammed İbni Cerîr Ebu Cafer El-Tabari (838-923 MS) tarafından verilen bilgiye göre Seyyid Hasan b. Zayd al-da'i at Kabir (No: 1) Calus ve Kalârda (250/864)'da bir direnişin başını çekti ve halkı, onların yakacak odun alanı ve otlak olarak kullandıkları meralarını ellerinden almak isteyen Tahîrid valisine karşı ayaklandırdı. 10. yüzyılda yaşamış olan İslam coğrafyacı İştakhari tarafından konuyla ilgili olarak verilen bilgi şöyledir: Hasan b. Zeyd'in dönemi öncesinde Daylam, "imansız bölge" (Dar-el Küfr) olarak bilinmiş ve köle kaynağı olmuştur. Fakat Alidler Daylamitlerin yerini aldılar. Vahsudan b. Custan (No: 3) Hasan b. Zeyd'e her ne kadar sadakat yemini etmişse de aradan fazla bir zaman geçmeden yeminini bozmuş ve akabinde ölmüştür.

"Tarih-i Cihangüşa" adlı üç ciltlik tarihiyle büyük üne kavuşan Ünlü tarihçi Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Gil wa Daylam (246/860)'da bir Custanid'in Alamut Dağı'nda, bir binanın yapımına başladığından sözeder. Büyük bir ihtimalle bu teşebbüs, Vahsudan'ın uzun zaman devam eden hükümdarlığının son zamanlarından ziyade genç ve dinamik oğlu Custan II.'nin (No: 4) hükümdarlığının başlangıcının işaretini vermektedir. Da'i'nin, temsilcisini Daylam'a göndermesi talebinde bulunan Custan II, Alidlerin sayesinde Tahiridlerden Rey'i alarak Kazvin ve Zancan'ı işgal etti. 253/ 867 tarihinde halife al-Mu'tazz Mûsa b. Bughâ ko mutasında gönderdiği bir orduyla Custen'in başarılarını ortadan kaldırdı. Hasan b. Zayd 259/883 tarihinde ölünce yerine al-da'i al Şaghir olarak bilinen kardeşi Muhammed b. Zayd tahta oturdu. Custen buna da, sadakat göstereceğine dair yemin etti(No: 11).

Daylamın karşılaştığı bu nahoş durum, İran kökenli Samaniler Hanedanlığı adına hareket eden Raf'i b. Harthama adındaki Horasanlı maceracı asker, 276/ 889'da Muhammed b. Zeyd'i

Curcan'dan atmasına neden oldu. Dailer, Daylam'a sığınma yollarını aramaya başladılar. Rafi komutasındaki birlikler her ne kadar Calûs'u işgal ettilerse de Custen'den yardım alan Seyit tarafından ablukaya alınmaktan kurtulamadılar. Akabinde kendisi ileriye doğru harekete geçen Rafi, Custen yamaçları boyunca Calustan Talakan'a geçti. Muhammed b. Zayd, Gilan'a geri çekilmek zorunda kalınca bölge, işgalciler tarafından üç ay boyunca (278/ 891 yazı) yağmalandı. Arap tarihçi İbn al-Athir (1160-1233) şöyle der: Custen, Seyit'e yardım etmeyeceğine dair söz verince Rafi, Kazvin ve Rey'i işgal etmeye yöneldi. 279/892 tarihinde, Rafi kendisinin pekçok açıdan tehdit altında olduğunun farkına varınca hemen Da'i'ye sadık kalacağına dair söz verdi ve onun kendisine 4000 güçlü kuvvetli Daylamit göndereceğini düşünerek Curcan'ı Da'i'ye geri verdi. Layth, bazen tehdit ederek, bazen de ikna yoluna giderek da'i'nin Rafi'ye yardım etmesinin önüne geçince, Rafi, 283/ Kasım 896 tarihinde kaçmak zorunda kalan Kharizm'de öldürüldü. Bu olayın dört yıl sonrasında (287/ Ekim 900) Muhammed b. Zeyd bir Sâ-mânid komutanıyla savaşa girişti.

Nasir al-Din al adıyla daha iyi bilinen Farslı filozof Nasîrüddin Tûsî (Horasan, 18 Şubat 1201-26 Haziran 1274)'ye göre; kısa bir aradan sonra Alid yönetimi, Juseyin Hasan b. Ali tarafından devralındı. Hükümdarlık süresi kısa olduğu halde (301-4/904-7) Alid hükümdarlarının en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Dünyanın en büyük tarihçilerinden biri olarak kabul gören Muhammed İbni Cerîr Ebu Cafer El-Tabari'ye (Ill. 2296) göre, dünya hiçbir dönemde al-Utruş'unki kadar adalete tanık olmamıştır. Daylamitler arasında on üç yıl yaşadı ve Safidrûd ile Amul'un en uzak doğu kıyısı arasındaki insanların önemli bir bölümünü Zeyd inanışına çevirmeyi başardı. Bu başarıyı doğrulamak için, al-Utruş, Calus Kalesi'ni yerle bir ettirdi. Custen tarafından tanındı ve her ne kadar Samanidler üzerine yaptığı ilk sefer başarısızlıkla sonuç-

landıysa da, bir yıl sonra yapılan ve kırk gün devam eden bir meydan savaşı sonrasında Samanidler, Hazar eyaletlerinden atılmışlardır.

Naşir'in, kethudaların önceki sultalarını ortadan kaldırmasına ilişkin Fars kökenli Farmakolog, astronom, biyolog, jeolog, sosyolog, matematikçi, dilbilimci ve filozof Ebu Reyhan El-Biruni (4 Eylül 973-13 Aralık 1048)'nin yukarıda geçen kapalı tümcesi, ayrı yerleşim birimleri üzerinde kurulmuş İslam kurumlarının denetimini amaçlamış olabilir. Daylamitler, olayların bu yönde seyretmesine alınmış olabilirler. Evliya Amuli, İbn Vaşil gibi bazı tarihçiler, Custan ile Nâşir arasında vuku bulan savaşım döneminin varlığından bahsederler. Adı geçen bu savaşım, Nâşir'in adının duyulması öncesinde yaşanmıştır. Nâşir, 301/913. 5 Şaban 304/31 Ocak 917 tarihinde yerine Hasanid Hasan b. al-Kâsım (No: IV) adındaki kayınbiraderini atadıktan sonra yaşamını yitirmiştir.

Bu tarihe denk düşen bir zaman diliminde kırk yıllık bir hükümdarlık sonrasında, Custan suikaste maruz kaldı. Bu suikast, Ali b. Vasudan adındaki kardeşi tarafından gerçekleştirildi (No: 5). Kardeşi Custan'a suikast düzenleyen Ali b. Vasudan 300/ 912 tarihinde Abbasiler tarafından mülkiye amiri sıfatıyla İsfahan'a atanmıştı. Ali b. Vasudan 304 tarihinde bu görevinden azledildi. Ancak, 307/919 tarihinde, Yusuf b. Abi'l Sâdi'yi alıp hapseden Abbasi komutanı Mûnis, Ali'yi onun yerine Rey, Kazwin ve Zencan valiliğine atadı. Bu olayın iki yıl sonrasında Ali b. Vasudan, Custan b. Wahsudan'ın Kharasuya adındaki zeki kızıyla evli olan Muhammed b. Musafir (No: 4) (Taram'un II. Daylamit hanedanının Kangarisiya'da Sallarisi) tarafından Kazwin'de öldürüldü.

Kayınpederinden intikam alma sevdasında olan (İbn al Athir, VIII., 76'da belirtildiği gibi yeğeninden değil) Muhammed b. Musafir, siyasi arenada pek tanınmıyordu. İbn al-Athir tara-

fından verilen bilgilerden anlaşıldığına göre O, Hasanid Hasan b. al-Kâsım (da'i no: IV)'ın Tabaristan'da ele geçirilip Bağdat'a gönderilmesi için Ali'ye teslim edildiği zaman Ali b. Vasudan tarafından "ata yadigârı" Alamut Kalesi'ne hapsedilmiştir. Ali'nin yaşamını yitirmesinin hemen sonrasında Husrev Firuzan (No: 6) Sayid adındaki öteki kardeşi serbest bıra kılmıştır. Husrev Firuzan Ali'nin "locum tenens"i (onun yerine geçecek olan) gibi hareket ediyordu. Husrev Firuzan, üzerine yürüdüğü İbn Musafir tarafından öldürüldü. Hüsrev'in Mehdi (No: 7) adındaki oğlu da Kangarid'lere karşı isyan başlattı. Ancak başarılı olamayınca Daylam'da ortaya çıkan Asfar b. Şiraya ya da Şirawa adındaki yeni ismi ile birlikte sürgün edildi.

Musafiriler (916-1090)

Musafiriler; Salariler ve Kangariler vb. adlarla da bilinen ve Deylem, Arran, Ermenistan ve Azerbaycan'dan müteşekkül olunan Tarom menşeli bir hanedanlıktır. Bu hanedanlık, 930-1200 yılları arasında günümüzdeki Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında hüküm sürmüş ve Salariler ya da Sellariler adıyla da anılmıştır. Musafir sözcüğünün kökeninin İranî Asfar (Asvar) sözcüğü olduğu kanısı yaygındır. Çoğunlukla "emir" unvanını kullanan Musafiriler, adlarını Şemiran Emiri olan Salar'ın oğlu Müsafir'den aldılar. 989-997 arasında Büveyh oğullarının hâkimiyetine girdiler.

Musafiriler, yoğun Selçuklu tesiri altında giderek Türkleştiler. 29 Eylül 1890-3 Mart 1946 yılları arasında yaşamış İranlı tarihçi, yazar ve bilgin Ahmad Kasrawi tarafından verilen bilgiye göre bu ailenin orijinal adı Kangariler (Al-ı Kankar)'dir.

Daylam'ın yönetici ailesi Justanilerle karşılıklı kız alışverişlerinde bulunarak belli bir oranda onlarla et tırnak gibi iç içe geçmiş olan Musafiriler, onlara has Justan, Wahsudan ve Marzuban vb. adlar almışlardır. Öteki Daylam ve Gilan kökenli hanedanlıklarda olduğu üzere Musafiriler arasında da Salar ve Sa'luk vb. ad ve ünvanlar görülmektedir.

916'dan önce adı bilinen ilk Musafiri yönetici, Justanilerden bir kadınla evlenen ve Tarom (Daylam) egemeni olan Muhammed b. Musafir'dir (E. Sachau'da Salar Muhammed bin Musafir Al-Dailemi). Bu kişi, ilkin Daylam kökenli Makan bin Kaki'nin Seraskeri'ydi.

Muhammed b. Musafir'den sonra tahta oturan Musafiri-li yöneticiler şunlardır: Marzuban I b. Muhammed (Arran ve Azerbaycan, 941), Wahsudan b. Muhammed (Tarom, 941-57), Jus-tan I b. Salar Marzuban (Azerbaycan, 957-60), İbrahim I b. Mar-zuban (960-66, Azerbaycan'da 983'e kadar), Marzuban II b. İsmail b. Wahsudan (984'e kadar Tarom'da), İbrahim II b. Marzuban II (997-1029?), Justan II b. İbrahim (1045), Musafir b. İbrahim (1062). İbrahim II b. Marzuban 1029'da kısa bir dönem için Tarom'un Gaznelilerin eline geçmesine engel olamadı. Ardından Selçuklu Tuğrul'a bağımlı hale gelen sonra da müphemiyete gömülen Musafirilerin, Wahsudan kolunun Alamut Nizarilerince yok edildiği kanısı yaygındır.

Marzuban (Salar Marzuban, 941-957), Musafiriler hanedanlığının ileri gelen figürüydü. Sacidlerden Yusuf'un 926'da yaşamını yitirmesini izleyen dönemde Azerbaycan, önce Gilan kökenli Laşkari bin Mardi ile Daysam b. İbrahim adındaki Harici Kürt arasında savaşım sahası haline gelmiş ve Laşkari b. Mardi Ermenistan'da yaşamını yitirdikten sonra da Musafirilerden Marzuban, Erdebil ve Tebriz'i ele geçirerek Daysam'a karşı önemli bir üstünlük elde etmiştir.

Kuzey sınırını Derbend'e değin vardıran Marzuban (Salar Marzuban), 943-44 tarihinde bir taraftan Hazar Denizi ye Kur Nehri yolunu izleyerek kendi topraklarını ele geçiren Rus-larla, bir yandan da aynı zaman dilimine denk düşen süreçte Azerbaycan'da egemenlik kurma arayışı içinde olan Musul Hamdanileriyle karşı karşıya gelmek zorunda kalır. Hamdani kuvvetleri Salmas'a değin vardılar. Bu olaydan kısa bir zaman sonra Nasır al-Dewle, Hamdani kuvvetlerini Musul'a geri çağırırken, Rus kuvvetleri de ummadıkları bir direniş karşısında geri çekilmek zorunda kalırlar. Bu iki saldırıyı bertaraf eden Musafirilerin toprakları, 947'den başlayarak bu kez sınırlarını genişletme çabasında olan Buyiler tarafından tehdit edilir oldu.

950'li yıllarda Marzuban'a haraç veren yöneticiler arasında, Ermenistan'da Zaza kökenli halk kitlesine mensup olan Bagrat ve Artsruni (Atrzruni) beyleri de bulunmaktadır. Kırmanciye adı verilen Ermenistan, Dwin'i elinde tutan Marzuban'ın oğullarından İbrahim (Salar İbrahim)'in egemenliği altında bulunuyordu.

Her ne kadar Rawwadi ailesi, 979'da İbrahim b. Marzuban'ın yönetimindeki Azerbaycan topraklarına el koyarsa da İbrahim b. Marzuban'ın Abu'l Haica adındaki oğlu Dwin'i elinde tutmaya devam eder. Ermeni tarihçisi Asolik'te Abu'l Haica yerine Ablhac Delmastani adı kullanılmaktadır. Kars kralı Muşel'in davetine icabet eden Dwin'in Musafiri kökenli emiri Ebu'l Hac Delmastani, 982-983 yıllarında Ermenistan (Kırmanciye)'nın içlerine bir sefer düzenledi. Akabinde Basil II adlı Bizans İmparatoru'nu ziyarete gittiği, Gürcistan ile Ermenistan'da uzun zaman dolaştığı söylenen Delmastani, neticede Ukhtik (Olti)'de kendi adamlarınca bir suikast sonucunda öldürülür.

Musafiri kökenli Delmastani'nin ölümünün ardından toprakları, başlangıçta Ebu Dulaf Şalbani adındaki Ordubad emiri tarafından işgal edilirse de bir süre sonra öteki Musafiri toprakların-

da görüldüğü üzere Azerbaycan Rawwadilerince (Azerbaycan'lı Ebu'l Haica bin Rawwad) ele geçirilir.

Bu yolla Rawwadiler, Rus kökenli Türkolog ve şarkiyatçı Minorsky'nin deyişiyle, mirasçısı oldukları iddiasında bulundukları Daylamlı Musafiriler'in topraklarının tamamının denetimini ellerine geçirdiler. Minorskynin verdiği bilgiye göre her ne kadar karşılıklı kız alışverişi yoluyla evlilikler gerçekleştirmiş olsalar da 'Arap-Kürt' karışımı olan Rawwadileri, Daylam kökenli Musafirilerle ilişki lendirmek mantıklı bir iş değildir (Bk. Clifford-Edmund-Bosworth, The Islamic Dynasties, 1967).

Ziyariler (927-1090)

Daylam'ın dağlık kesimi, 900'lerin başında askersel olarak gerek Abbasiler ordu-suna gerekse öteki hanedanlık ordularına göndermek yoluyla kendi insansal potansiyelini tüketmiştir. Ziyaridler olarak bilinen hanedanlık, Daylam kökenli savaşçıların en korkulularından birisi olarak tanınan Mardawic b. Ziyar'dan gelmedir. Ziyariler Hanedanlığı'na adını veren kişi, Wardan-Şah adındaki Gilan yöneticisinin babası Ziyar'dır. Ziyar'ın oğlu Mardawic de Hanedanlığın kuru cusudur.

Mardawic b. Ziyar, Samani ordularında görev yapan Asfar Bin Shirawaihi adlı bir generalin başkaldırısını fırsat bilerek Kuzey İran'ın büyük bölümünü egemenliğine aldı ve aradan fazla bir zaman geçmeden de nüfuzunu Isfahan ve Hemedan'a kadar yer alan güneydeki topraklara dek yaydı. Başlangıçta Kazvin ile Rey'i alan Mardavic, bu olay sonrasında Makan Bin Kaki (Kali) adındaki Daylam kökenli yöneticiyi yenilgiye maruz bırakarak Tabaristan'ı da elde etti.

Mardawic b. Ziyar'ın bu başarısını izleyen dönemde, Daylam kökenli olan Makan Bin Kaki'nin ordusunda birer komutan olarak görev yapan Ebu Şucah Buwaih (Büveyh)'in; Ali, Hasan ve Ahmet adlarındaki üç oğlu, 931 tarihinde Makan'ı terk ederek Ziyarilerden Mardavic'e iltihak ettiler. Bu sırada Mardavic, Karac eyaletinin yönetimini, üç kardeşin Ali adındaki en büyüğüne verdi. Karac (Karaj)'ın yönetimini ele alan Ali b. Buwaih, 932 tarihinde Mardavic'e başkaldırıda bulunarak Isfahan kentini her ne kadar ondan geri alırsa da sonradan Mardavic'e boyun eğmek zorunda kalan Ali, garanti olarak Hasan adındaki kardeşini rehin olarak Mardavic'e gönderdi (934).

935 (943?) yılı başında Bağdat'ı ele geçirme planları yapan Mardavic, bu planını henüz yaşama geçiremeden ordusunda bulunan Türk birliklerince Isfahan'da öldürüldü. Imparatorluğu, bunun üzerine kısa zaman sonra ikiye bölündü.

Mardavic'in öldürülmesini izleyen dönemde Waşmgir adındaki kardeşi, Rey kentinde halk ile Bağdat'a yürüme hazırlığında olan Daylam ordusunca halef olarak ilân edilmişti. Ancak 940'da ona başkaldırıda bulunan Ali (Imad al-Dewle) ve Hasan (Rukn al-Dewle) adlarındaki Buyi kardeşler Isfahan ve Rey kentlerini zaptettiler. Buyi kardeşler karşısında hezimete uğrayan Waşmgir, Horasan'ın yönetimini ellerinde bulunduran Samanilere sığındı ve 967 yılında yaşamını yitirdi. Sünni olmaları, Ziyari Hanedanlığı'nı, öteki bütün Daylam kökenli hanedanlıklardan ayıran tek faktördür. Bir başka ifadeyle Ziyariler hariç Daylam kökenli hanedanlıkların tamamı Şii idiler. 1000'li yılların başında, geriye kalan Ziyariler, egemenliklerini tanımak zorunda kaldıkları Gaznelilerle, karşılıklı kız alış-verişi neticesinde gerçekleşen evlilikler aracılığıyla birbirilerine bağlandılar. 1030'lu yıllardan sonra Selçuklular, Gurgan ve Tabaristan bölgelerinin bir bölümünü ele geçirdikleri zaman Ziyarilerin, bölgenin ulaşılması güç olan iç kesimlerinde hâlâ yaşadıkları tahmin ediliyordu.

Ibn Maskawaih, a.g.e.; Clifford-Edmund-Bosworth, a.g.e.; C. E. Bosworth, The Medieval History Of Iran, Afghanistan And Central Asia, London, 1977 adlı kaynaklardan edinilen bilgiye göre bu hanedanlığın belirlenebilen en son üyesi, Keykavus adlı Ziyari emirinin oğlu Gilan Şah'dır.

Büveyhiler (932-1062)

Buyiler, Selçuklu istilası arifesinde toprak bakımından İran'ın en büyük ve en güçlü hanedanlığıydı. Rus doğubilimci Minorsky, İran tarihinin 10. ve 11. yüzyıllarını "Deylemiler Devri" olarak adlandırır.

931 tarihinde Makan b. Kaki'nin, bu tarih sonrasında da Makan'ı mağlup ettikten sonra Ziyariler Hanedanlığı'nın kurucusu olan Mardavic'in ordusunda her biri birer komutan olan Ebu Şuca Buwayh'ın Ali, Hasan ve Ahmet adlarındaki oğulları, Daylam kökenli Büveyhi Hanedanlığı'nın kurucularıdır.

Eski Sasani (Zaza) hükümdarlarının soyundan geldiğini ileri süren Ebu Şuca Buwayh, egemenliği altında bulanan Daylam kökenli birliklerin bir zaman için Horasan egemeni olan Samanilerin ordusunda görev almıştı.

İlk kez Ziyari hükümdarı Mardavic'in ordusunda büyük üne kavuşan Ebu Şuca Buwayh'inin Ali, Ahmet ve Hasan adlarındaki oğullarından Ali, 931'de Mardavic tarafından Karac eyaletinin yöneticisi olarak ilan edilmişti. 932'de başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan girişiminde bulunan Buyi kardeşlerin en büyüğü Ali (Imad al-Dewle, 892-949/950) ile kardeşi Hasan (Rukn al-Dewle, ölm. 976) 940'da bir kez daha isyana kalkışarak Ziyari hükümdarı Mardavic'in egemenliği altındaki Isfahan ve Rey kentlerini ele geçirdikten kısa bir zaman sonra da Fars eyaletinin

tamamının egemenleri oldular. Bu üç kardeşten Hasan; Cibal'ın, en küçükleri olan Ahmet (Mu'izz al-Dewle, 915/ 16-967) de Kirman ve Kuzistan'ın egemeniydi. 945'de en küçükleri olan Ahmet'in Bağdat'ı da ele geçirmesi ile Daylam kökenli Buyiler, Abbasi İmparatorluğu'nun gerçek egemenleri oldular. Ahmet ibn-Buwayh Bağdat'a girdiği tarihte Abbasi halifesi Al-Mustakfi (944-46) idi.

Buyilerin egemenliği altında bulunan Abbasi İmparatorluğu'nun hamiliği görevini üstlenenler sırayla şöyledir: Müstekfi, Muti (946-74), Tayi (974-91), Kaadir (991-1031) ve Kaaim (1031-75).

Prof. Dr. P. K. Hitti tarafından verilen bilgiye göre Buyi Adud ad-Dewle, halife Tayi'nin kızıyla evlendi. Abbasiler ile Buyi/Daylam kökenliler arasında gerçekleşen bu çeşit karşılıklı evlilikler, kimi rivayetlerde söylendiği gibi Abbasi kökenlilik iddialarının bir menşei olma olasılığı yüksektir. Buyi/Daylam kökenli emirliğin Abbasi devletinin bir devamı gibi görünmüş olması bu türdeki tezlerin ileri sürülmesine neden olmuştur.

Sasani (Zaza) asıllı olduklarını ileri süren Buyiler, Bağdat'ı ele geçirmekle sanki Sasaniler (Kisralar)'in Araplar'dan, Kadsiye ve Nehrivan bozgunlarının öcünü almış havası yaratıyorlardı.

Buyilerin; ana kolları başkenti Şiraz olan Fars ve Huzistan Kolu (934 -1062), Kirman/ Karman Kolu (936-1048), kendi aralarında Hemedan-İsfahan (977-1028) ve Rey (977-1029) şubelerine ayrılan Cibal Kolu (932-1028) ve Irak Kolu (945-1055) olmak üzere farklı kolları bulunuyordu.

Şiraz, Kirman ve Bağdat gibi kentler, Buyilerin tarihi boyunca önemli rol oynadılar. Fahreddin Kirzioğlu (Kars, 10 Mart 1917-Ankara, 10 Şubat 2005)'nun Kars Tarihi, İstanbul/ 1953

adındaki yapıtında temas ettiği Erzurum'daki Arapça bir eski vakfıyeye ve kimi mahalli rivayetlere dayanarak verdiği bilgiye göre 1040'larda Horasan ve Kirman'dan Erzurum'a önemli bir göç yaşanmıştır ki, bu dönemde Kirman'ın yöneticileri Buyiler, Kirman halkının ezici çoğunluğu da Daylam kökenliydi.

Kim bilir belki de Selçuklu Kavurd'un Kirman/Karman istilâsı, bu göçün nedeni olabilir. Zira başlarında dervişleri ve şeyhleri bulunan kimi aşiretlerin bu göçü, 1049 öncesinde yaşanmıştır. Bu yayılmayı izleyen Tuğrul zamanında İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın çağdaş Erzurum bölgesinde yer alan Erzen (Arzen) kentini 1049'da ele geçirdikleri zaman veya Selçuklularla ittifak yolunu seçen Saltuklularla birlikte gelinmiş olma olasılığı da yüksektir.

Fahreddin Kirzioğlu tarafından verilen bilgiye göre 1049 öncesinde gerçekleştiğini söylediği bu göçle gelenlerin Arabistan'dan Horasan'a, Horasan'dan Kirman'a ve Kirman'dan da Erzurum Pasinler'e yerleşmiştir. Horasan adlı yerleşim biriminin adının da onlar tarafından Erzurum'a getirildiği sanılmaktadır.

Kirzioğlu tarafından verilen bilgiye göre bunlar, yerleştikleri köyleri, 531 -579 arasında tahtta oturan Sasani hükümdarı Kisra Anuşirvan (Nuşirvan-ı Adil) soyundan geldiği söylenen bir Melik'ten satın almışlardır.

İmam Muhammed Bakır sulbünden gelip Kutb-ül-Arifin olarak kabul gören Seyyid Şerif Muhammed Cihangir'in oğlu Halil Divani (Khalli Divane, Çoban Dede) lâkaplı Yagan Baba, Veli Baba (Deli Baba), Horasan Baba (Erzurum'un Horasan ilçesine adını veren kişi olarak kabul görür ve Seyyid-Şerif Kemalüddün Baba adıyla da bilinir), Kızılca Baba, Postlu Baba, Görüşken Baba gibi altı ya da yedi evliya kardeş ve misyoner

kişinin bahsi geçmektedir. Kirman'dan Pasinlere göç edip yerleşen bu kişilerin adları ile ikâmet olarak seçtikleri köylerin adları son derece ilginçtir.

Bu altı ya da yedi kişinin yanı sıra Seyyid Çokander (Çoğundur) ve Ali bin Süleyman Ede-Balı adlarından da söz edilmektedir. Ali bin Süleyman Ede-Balı adı bir Ahi olan ve Osmanlı devleti kurucusu Osman Bey'in üvey babası olarak da bilinen ünlü Şeyh Ede-Balı (1202-1323)'nin adını çağrıştırmaktadır.

Kirman'dan Pasinlere gelenlerin ikâmet ettiği bir yerleşim yerinden de Kırmacılar diye söz edilmektedir. Doğrusu Kırmanclar olabilme olasılığı çok yüksek olan bu sözcük, Kirman'dan getirilmiş olabilir. Fahreddin Kirzioğlu'nun Saltuklularla ve Emir Ahmet'le ilişkili bir şekilde söz ettiği Yesevi nesebini anımsatan emir ya da general Yasi (İsa Böri?, Yasi Pari?)'nin adı da göz ardı edil memesi gereken bir durumdur. Ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi, bir dönem Erzurum iline sonraları da Kars'a bağlıymış gibi görünen bir Yasin Sancağı'nın varlığından bahsetmektedir. Belki Yasi adının doğrusu Sin (San) sözcüğüyle de alâkadarmış şeklinde görünen Yasin adıdır. Evliya Çelebi tarafından verilen bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Azerbaycan'ın da Yasin adında bir yerleşim birimi varmış.

Adud-ad-Dewle, Buyiler Hanedanlığı'nın en güçlü hükümdarıdır. Buyi konfederasyonu; İran, Irak ve hatta Umman'da bulunan Buyi topraklarını yönetimine alan Adud-ad-Dewle döneminde gücünün doruğuna erişti. Batıda Cezire Hamdanilerine, doğuda Tabaristan Ziyarileri ve Horasan Samanilerine karşı yayılmacı bir politika çizgisi güden ve Buyi Devleti'ni bir imparatorluk haline getiren Adud-ad-Dewle'nin ölümünün sonrasında hanedanlık içinde iç çekişmeler dönemi başladı.

Gazneli Mahmut'un 1029'da Rey ve Cibal'iyi; Buyilerden ele geçirmesi, Buyiler arasında birlik ve beraberliğin zayıflamasına neden oldu. Gazneli Mahmut'un bu başarısı ile Selçuklu Tuğrul'un önündeki engel kaldırılmış oluyordu. Batı İran'ı ve Irak'ı Şiilerden kurtarmak olduğu iddiasında olan Selçuklu Tuğrul, bu şekilde Sünni inanca sahip olan halk kitlesine, kendisinin 1055'de Bağdat'a girişini bir kurtarıcıymış gibi göstermeye çalıştı.

Bu şekilde Bağdat'ı kaybetmelerine rağmen Fars eyaletini yedi yıl daha ellerinde tutmayı başaran Buyiler, daha sonra başlangıçta Şabankaralara kaptırdıkları Fars eyaletinin Selçukluların eline geçmesine engel olamadılar.

Sonunda Gazneliler 1029'da Buyilerin Cibal kolunun Rey bölümünü, Selçuklu Kawurd; 1048 yılında Kirman kolunu, Selçuklu Tuğrul 1055 Irak kolunu ve Şabankaralar da Fars ve Ahwaz (Huzistan) kolunu ortadan kaldırdılar.

Daylamlıların ekseriyeti gibi Şii olan Buyiler, hükümran oldukları topraklarda Şiilerin ananevî törenlerinin tanıtılmasına önayak oldular. Hiç kuşkusuz ki Şii tanrıbilimi de Buyilerin hüküm sürdüğü devirde bir düzene oturtularak geliş tirilmiştir.

Kimi kaynaklara göre kökenlerini Sasanilere değin vardıran Buyilerin benimsemiş oldukları Şiilik, Onikici Şiilik'dir. Abbasi İmparatorluğu'nda iktidara el koyan Buyiler, yüzyıldan daha uzun bir zaman buranın yönetimini ellerinde tuttular. Onlar tarafından benimsenen Şiilik; Arap karşıtı İranî duyguların, bir başka ifadeyle Sasani (Zaza) millî hislerinin kanıtıydı. Şehinşah sanına sahip çıkmaları, onların Sasani (Zaza) millî hislerini taşıdıklarının bir ifadesidir.

İranlı ünlü İslâm filozofu İbn Miskavayh tarafından verilen bilgiye göre başka bazı nedenlerin dışında bu hususta da Mısır

iktidarını ellerinde bulundurmalarına rağmen Şiiliğin İsmaili koluna bağlı bulunan Fatımilerle karşılaştılar, ancak Abbasi halifeliğine son vermeye kalkışmadılar.

Kakuyiler (1008-1119)

Kakuyi isminin menşei Daylamca'da "dayı" anlamındaki "Kaku" sözcüğüdür. Zira 1008'de, önce Isfahan, kısa bir zaman sonra da Hemedan ve batı İran'da yer alan öteki kentlerin yöneteni konumundaki Ibn Kakuya lakâplı Ala-ad-Dewle Muhammed b. Duşmanziyar, Majdad adındaki Buyi emiri Dewle'nin dayısıydı. Şahriyar kentinin yönetimi, Rey ve Cibal'daki Buyiler tarafından onun babası Düşmanziyar'a verilmişti. Ölünceye değin kendi sarayında şair ve bilginleri özendiren İbn-Kakuya'nın veziri, ünlü filozof Ibn-Sina (Avicenna)'dır.

Kakuyiler, Buyilerin gerileme döneminde Orta ve Batı İran'da bir hayli mesafe kattettiler. İbn-Kakuya 1029'da Rey kentini ele geçiren Gazneli Mahmut'a itaat etmeye zorlandıysa da Gazneliler, uzak fetihleri uzun zaman korumakta zorlanınca İbn Kakuya, kısa bir süre sonra Rey kentini geri aldı. Sonrasında Kakuyiler de öteki Daylam kökenli hanedanlıklar gibi Selçukluların yayılmacılığı karşısında savunmaya geçtiler.

İbn Kakuya 1041'de yaşamını yitirdiği zaman Isfahan'da yerine tahta oturan Feramurz adındaki oğlu, Selçukluların üstünlüğünü tanımaya mecbur kaldı. Bağımsızlıklarını kaybeden Kakuyiler, bundan böyle Selçukluların esareti altına girdiler. Tuğrul Bey 1051'de zaptettiği Isfahan'ı kendine payitaht yaptı. Abarquh ve Yazd kentleri de Feramurz'a verildi. Hemedan ve Nihavan'ın yöneteni konumun daki Feramurz'un Garşasp adındaki kardeşi ise yayılmacı Oğuzlar karşısında Fars Buyilerine sığınmak zorunda kaldı.

İngiliz tarihçi ve oryantalist Clifford-Edmund-Bosworth (Sheffield, İngiltere 29 Aralık 1928) tarafından verilen bilgilere göre son Kakuyiler de İran Selçuklularının rejimine uymuşlar. Babasının ölümü sonrasında Yazd kentinde onun tahtına oturan Ali b. Feramurz, Çağrı Bey'in kızıyla evlendi. Bu ailenin, kaynaklarda adından söz edilen en son üyesi Garşasp b. Ali ise Sultan Muhammed ve Sultan Sencer'in bacılarıyla evlenmiştir.

Hozat, Ovacık, Çemişgezek ve Kırşehir'de ikâmet edip 1701 yılında zorunlu iskâna tabii tutulan Karabali aşireti içerisinde Kango'lar (Kangozadeler) ve Kegolar (Ali Kegolar ve Tavuklu Kegolar) adlarıyla anılan iki kabile mevcuttur. Bunun yanı sıra kayıtlarda Feratan aşireti içinde Kengolar adında bir kabile bulunmaktadır. (Bk. JUK tarafından hazırlanan Dersim adlı kitap).

Bu kabilelerin, bütün bunların yanı sıra Bingöl-Kiğı ve Sivas-Kangal yerleşim birimlerinin adları Kangariler (Musafirler)'in ya da Kakuyilerin adlarıyla ilişkili olma ihtimali yüksektir. Kakuyilerle ilişkili olarak görünen, Kerkük civarında Goranice konuşan kalabalık Kakai aşiretidir.

Alamut Devleti (1090-1256)

Batı dillerinde Assassinler olarak adlandırılan ve isimleri bu sözcüğün menşei olan Yeni İsmaililer ya da İran Nizarileri, kendi üyelerince Yeni Propaganda (Al-Dawah al-Jadidah, Yeni Dava) şeklinde adlandırılırlardı. Fatımiler arasındaki bir bölünme sonrasında ortaya çıkan bu hareketin önderi Tus'lu ya da Rey'li bir Iran menşeli olduğu kabul gören ve kısaca Hasan-ı Sabbah (1040/53-1124) ya da Batı'da bilinen adıyla Dağların Yaşlı Adamı (Şeyh El-Cabal) Al-Hasan bin Ali b. Muhammed b. Ca-fer b. al-Hüseyin b. as-Sabbah al-Himyari'dir. Al-Razi -soyadı, Rey'de ikametinden ötürü kendisine verilmiştir. Yemen kökenli olan ba-

bası nesep olarak antik Himyarilerden gelmedir. Çok genç yaşta Rey kentinde tanıştığı Bâtınilik üzerine eğitim gördü. Bir buçuk yıl kadar Mısır'da kaldı. Ardından bir Fatımi misyoneri olarak İran'a avdet etti. 1090'da ele geçirdiği Daylam'ın güçlü kalelerinden biri olan ve "Kartal Yuvası" olarak da bilinen Alamut Kalesi'ni, baş lattığı yeni hareketin merkczi karargâhı ve üssü konumuna getirdi.

Alamut Kalesi'nin ele geçirilişi, bu hareketin tarihinde gerçekleştirilen ilk olaydır. Alamut Kalesi'nin ele geçirilişini, Selçuklular tarafından tarihten silinen Buyi (Daylami) egemenliğinin geri dönüşü şeklinde görmek de mümkündür.

Merkezi karargâh olarak seçilen Alamut Kalesi'nden Irak, İran, Suriye ve Anadolu'ya gerçekleştirilen mükerrer seferler neticesinde muhtelif kaleler zaptedildi ve birbirinden uzakta bulunan kaleler ağından meydana gelen farklı türden bir devlet, bir başka ifadeyle devlet içinde devlet meydana geldi. Bu hareket, Şii hareketinin yanı sıra öteki muhalif grupları da kılıç zoru ve katliamlar neticesinde bertaraf eden Sünni Selçuklu idaresine karşı gerçekleştirilmiş bir meydan okuma hareketiydi. Bir bakıma Selçuklularca tarihten silinen Şii ve Daylam kökenli Buyi iktidarının devamı niteliği taşıyordu. Yaşamını devam ettirmek ve maksadına erişmek amacıyla kısa saplı hançerlerle savaşan bu gizli örgüt, hançerin kılıçtan daha üstün olduğunu ortaya koydu.

Hasan Sabbah'ın ardından şeyhlik (imamet) koltuğuna, Daylam'ın bir yerlisi olan ve yoldaşlık dışında Hasan Sabbah'la hiç bir yakınlığı bulunmayan Kiya Buzurg Umid (1124-1138) oturdu. Kiya Buzurg Umid'in ardından koltuğa oğlu Muhammed (1138-1162)'in oturmasından itibaren imamet, Hasan Ala Dhikrih's Salaam (Il. Hasan, Hasan-ı Sani, 1162-66), Nur u'd-Din Muhammed (Il. Muham med, 1166-1210), Hasan Cealu'd Din (Celal al-Din Hasan, 1210-1220), Marko Polo tarafından

adından söz edilen Aladdin Muhammed (1220-1255) ve Rukn U'd-Din Kurşah (1255-56) örneklerinden de anlaşılacağı üzere artık baba-oğul çizgisinde devam etti.

"The Assassins" adlı yapıtında Mısır'ı Rusya'ya, Abdullah Kaddah'ı "İslam'ın Lenin"i; Hasan İbn Sabah'ı da "İslam'ın Troçki'si" şeklinde tanımlayan İngiliz marksist Frank Ridley (22 Şubat 1897-27 Mart 1994), Fatımi halifelerinin, Stalin'in politikalarının temsilcisi olduğu ve onun güttüğü politikaların da Dördüncü Enternasyonal'inkine paralel düştüğü kanısını taşıyordu.

İslâm ve tasavvuf dünyasında tanınmış bir Fars (Bazı araştırmcının iddialarına göre Tacik) şair, düşünce adamı ve Mevlevi yolunun öncüsü Mevlana Celaleddin Rumi (30 Eylül 1207-17 Aralık 1273)'nin mürşidi ünlü sufi Şems-i Tebrizi (Şemsuddin Mu-hammed, Tebriz, 1185- 1247) 'nin Alamut İsmailileriyle bağı bulunduğu, aslında Alamut imamlarından Aladdin Muhammed (1220-55)'in ya da Ruknu'ddin Khurşah (1255 - 56)'ın oğlu ve Nizari İsmaililerinin Alamut'un düşme sinden sonraki imamı olduğu söylentileri bulunmaktadır. Ancak "Dağların Yaşlı Adamı" olarak adlandırılan Hasan Sabbah sonuncusunun seyyah derviş Şems-i Tebrizi'nin kisvesine büründüğü ne oranda tarihseldir bunu bilmek güçtür. Kaynaklarda birbirlerine karışan ya da karıştırılan üç Pir Şems (Seyit Şems)'in mevcudiyeti de kimi zorluklar çıkarmıyor değildir.

Tarihçi-yazar Cemal Kutay'ın referans gösterdiği kaynaklarda verilen bilgilere göre aynı zamanda Baba-i Ayaklanması'nın önderi de olan ve Hasan-ı Sabbah'a sempati duyduğu söylenen Baba İshak (Baba İshak Kefersudi veya Baba İshak-ı Firdevsi), Alâeddin bin Muhammed bin Hasan-ı Sani adındaki Alamut (Elmut) şeyhince Anadolu (Diyar-ı Rum) dailiğine atanmış bir batınîdir. Bir başka ifadeyle Alamut ile bağı bulunan bir Hasan Sabbahçı'ydı.

Yukarıdaki paragrafta Baba İshak'ı Diyar-ı Rum (Anadolu) dailiğine tayin ettiği belirtilen Alâeddin bin Muhammed bin Hasan-ı Sani, Ortaçağ başlarında (1252-1324) yaşamış olan dünyaca ünlü Venedikli seyyah Marco Polo'nun Alamut'ta bir cennet kurduğunu söyleyerek kendisinden bahsettiği Alâeddin Muhammed (1220-55) olma olasılığı yüksektir. Zira onun haricinde adı Alâeddin olan başka bir Alamut şeyhi bilinmemektedir. 1239-1240'larda yaşanan Baba-i Ayaklanması da onun dönemiyle çakışmaktadır.

Frank Rıdley tarafından kaynaklara dayandırılarak verdiği bir söylentiye göre bütün dünyaca bilinen ünlü "Alâeddin'in Sihirli Lambası" ve "Açıl Susam Açıl" öykülerinde adı geçen kahramanın, sözü edilen Alâeddin adındaki bu Alamut şeyhinden başkası değildir. Tarihçi-yazar Cemal Kutay tarafından kaleme alınan yapıtlarda; İranlı (Şirazlı) Muhiddin Muhammed b. Ali b. Ahmet Tahimi (ölm. 1202) adındaki Sivas kadısı da bir Şii ve Batınî kökenli olup Alamut'un halifesidir. Yine Cemal Kutay'ın yapıtlarında verilen bilgilere göre Baba İshak, önce Mihiddin'in, onun ölümünün sonrasında da aynı zamanda eski Kayseri kadısı olan Amasya Tekkesi şeyhi Baba İlyas'ın hizmetinde çalışmıştır. Cemal Kutay tarafından verilen bilgilerden çıkan sonuç, Babailerin Batınî olduğu ve Alamut'la bağlarının bulunduğudur.

Babai Ayaklanması'nın başladığı bölgede ve civarında Ali'yi Tanrı olarak gören Alawiler ya da öteki adlarıyla Nuseyriler (İran Nuseyrilerine Ehl-i Hak ve Ali İlahi denmektedir)'in yanı sıra Alamut tarafından yönlendirilmiş olan Suriye Nizarilerinin mevcudiyeti gözönüne alındığı zaman bu düşüncede gerçek payı son derece büyüktür. Bütün bunlar gözönüne alındığında Babailerin, Ehl-i Hak (Gerçeğin Halkı) ve Alamut-Suriye İsmailileriyle sıkı bir bağ içinde olduklarını söyelemek mümkündür. Bununla birlikte o dönemde Selçukluların en zorlu rakipleri ve bölge bazında

onlara karşı savaşım içinde olan yegâne ciddi muhalefet, Alamut merkezli Bâtınilerden başkası değildi.

Türk tarihçi ve edebiyat araştırmacısı Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü, (d. 4 Aralık 1890-ö. 28 Haziran 1966), "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı yapıtında şunları der: "Anadolu'daki Bâtınilerin büyük kısmı, Anadolu ile fikrî ve ticarî münasebetleri pek sıkı bulunan ve eskiden beri Batınîyye akidelerine bir sığınak olan Suriye'den gelmişlerdir... Zaten Suriye'de tasavvuf perdesi altında birtakım Batınîlerin bulunduğunu biliyoruz. Hülagu'nun Alamut kal'asını zabt ile İsmailileri yok etmesinden sonra kaçıp kurtulan birtakım Batınîlerin de Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi altında tahrik ve fesatlara kalkışmaları çok tabiidir... İşte bu bakımdan gerek Babaîler ayaklanmasını, gerek Ahiler teşkilatını, gerek Huru fîlik ve Bektaşîlik hareketleriyle bunları takip eden dinî hareketleri esas itibariyle Batınîlik'ten çıkmış sayabiliriz."

Nizariler olarak da bilinen Yeni İsmaililerin Alamut'tan gönderilen dailerce meydana getirilen Suriye Kolu (1097-1273)'nun doğması, Haçlı seferlerinin başladığı tarihle çakışmasına rağmen bu seferler boyunca varlığını korur. Başkenti Hama ile Suriye'nin deniz kıyısı arasında yer alan Nuseyri Dağlarındaki Masyaf Kalesi olan bu oluşumun, Suriye ve Lübnan topraklarında toplam dokuz kalesi mevcuttu. Suriye Kolu'nun yönetiminde yer alanların kimler olduğu konusunda kapsamlı bilgi mevcut değildir.

Adları mevcut olanlar şunlardır:1103-1113 arasında oluşumun liderleri Al-Hâkim al-Munaccim ve Ebu Tahir al-Saigh'dirler. Onları izleyen dönemden 1130'a değin yönetimde sırasıyla Behram ve İsmail bulunmaktadır. Sonrasında sırasıyla Şeyh Ebu Muhammed (1109-1169), Khwaja Ali b. Masud, Şeyh al-Cabal olarak ün kazanan ve ilk başlarda bir Nuseyri olan Suriye kolunun en ünlü ve en yetenekli lideri Basralı Sinan İbn

Salman İbn Muhammed (Reşid al-Din, 1169-1193)'dir. Ayrıca Nasr'ın da adı geçmektedir.

Hristiyan tarihçi Urfalı Matthew, kendisi tarafından kaleme alınan tarihsel kronolojide, 1157-1158 yılında Sebastus Toros'un Stephen adındaki kardeşinin Qarmatyanlarla birlikte Bahesni'nin yardımına geldiklerinden söz eder. O'nun burada sözünü ettiği Karmatlar, Suriye Nizarîlerinden başkası değildir (Zira Benyamin Tudela da Suriye Nizarîlerini Karmatyanlar olarak tanımlar). Onların Babaî Ayaklanması'nın yetmiş-seksen yıl kadar öncesine denk düşen tarihlerde, Babai Ayaklanması'nın başladığı bölgede bulunan Besni ve havarisinde etkin olduklarına tanık olunmuştur.

Hristiyan tarihçi Matthew'in yapıtlarında adından söz ettiği Stephen, 1157-58'lerde Küçük Ermenistan olarak da bilinen ve Rubben soylularca yönetilen Klikya'daki Ermeni Devleti'nin yöneticilerindendir. Küçük Kardeşi Toros'un Hristiyan karşıtı tavırlarından ötürü ona destek vermediğinden söz edildiğine göre, Besni halkınca desteklenen Klikya'daki Ermenistan (Küçük Ermenistan) kralı Stephen, bir Hasan Sabbah taraftarıymış gibi görünmektedir.

Tarihçi-yazar P. K. Hitti, 1979 yılında Cambridge Üniversitesi bünyesinde kurulan İsmaili Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmalarını sürdüren ve İsmaililer, Sabbahiler ve Hasan Sabbah konusunda uzman olan Farhad Daftary ve Frank Ridley gibi yazarların yapıtlarındaki bilgilere göre oluşumun başkenti konumunda bulunan Alamut Kalesi ile ona bağlı olup İran topraklarında yer alan öteki kaleleri 1256'da zapt eden Moğollar, her ne kadar 1260 yılında Suriye kanadının karargâhı konumunda bulunan Masyaf Kalesi'ni de ele geçirdilerse de, Alamut ve öteki kalelerdeki kadar başarı elde edemediler. Suriye Kolu'na son darbe, her ne kadar 1272 tarihinde Mısır Memlük sultanı Baybars tarafından vurulduysa da Moğollar gibi katliamlar yapılmadı. Bu

arada Suriye Nizarîlerinin kendi kalelerinden beşini 1326 yılına kadar koruduklarını da belirtmekte yarar vardır.

Faslı ünlü gezgin İbn Batuta tarafından kaleme alınan 'Travels In Asia and Africa' 1325-1354, s. 61-62) adındaki yapıtta verilen bilgilerden Suriye Nizarîlerinin 1326 yılında hâlâ kendi kalelerini elde tuttuklarını öğreniyoruz. 1326'da Halep, Antakya ve Sis kentlerini dolaşan İbn Batuta, Küçük Ermenistan girişi olarak tanımladığı Sis çevresinde bulunan kalelerden kimilerinin İsmaililer ya da Fidawiler adıyla bilinen bir dinsel gruba ait olduğunu ve onların dışında hiç kimsenin bu kalelere giremediğini söyler.

Orta Çağın en büyük seyyahı ve "Rıhlet-ü İbn Battûta" adıyla bilinen seyahatnâmenin yazarı olan ve tam adı Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah bin Muhammed bin İbrahim Levâtî Tancî olan İbn Batuta (Fas/Tanca, 24 Şubat 1304-Fas, 1369) tarafından verilen bilgiye göre İsmaili kalelerinin yer aldığı bölgede İbrahim b. Ethem'in mezarının bulunduğu Jabala kentinin ve kıyı bölgesi halkının ekseriyeti, 'Nuseyriler' adı verilen bir hayli kalabalık bir dinsel gruptan ve halktan meydana gelmiştir. Bunlar Hz. Ali'nin Tanrı olduğuna inanır, oruç tutmaz ve namaz kılmazlar.

Nuseyrilerden sözeden Batuta tarafından aktarılan bir öykü mevcuttur. Bu öykü; 1239-1340'larda meydana gelen Babaî İsyanı'nın takriben bir asır sonrasında hâlâ yaşayan anısı gibi görünmektedir. Bu öyküye göre Nuseyrilerin yaşadığı ülkeye gelen ve Mehdi (İmam al-Mahdi) olduğu iddiasında bulunan yabancı bir adam, onlara toprak vaadinde bulunur ve Suriye'nin tamamını onlar arasında pay eder. Nuseyri inancına sahip dinsel grubun tamamını çevresinde toplar. Bunların ileri gelenlerinden her birini birer kente tayin eder. Jabala kentinden başlayarak onları Müslümanlara karşı savaşa hazırlar. Sonunda isyan başlar. Sonuçta

Nuseyriler mağlup olurlar. Bu isyan sırasında 20.000 Nuseyri katledilirken geri kalanlar da dağlara kaçışırlar. Burada adından bahsedilen olay, bir büyük Nuseyri (Alawi) ayaklanmasıdır.

Batuta tarafından aktarılan bu büyük orandaki olay, öyle anlaşılıyor ki o mahalde start alan Babaî İsyanı'ndan başkası değildir. Adından Mehdi olarak söz edilen kişi de büyük bir olasılıkla Baba İshak adındaki isyan önderidir.

Goranlar ve Erdelan Prensliği (1168-1867)

İran coğrafyasında, daha çok da Kirmanşah ile Kasr-Şirin arasını kapsayan bölgede yaşayan, ancak günümüzde hemen hemen yok olmak üzere olan Goranların ilk vatanlarının, dillerinden ve geleneklerinden yola çıkılarak Daylam ve Hazar Denizi'nin güney kıyıları olduğu düşüncesi yaygındır.

Rich'in yapıtlarından edinilen bilgilere bakılırsa Goran kökenli beyler, yüzyıllar boyunca başkenti Sinna olan Erdelan eyalatini yönettiler. Farsça ve Arapça konu şan ve Kürt dili konusunda uzman olan E. B. Soane, Erdelan Prensliği'nde konuşulan dilin de Goranice olduğunu öne sürmektedir (Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için Şerefname'ye ve Enc. of Islam (İslam Ansiklopedisi)'ın Senna, Ardılan ve Shehrizur maddelerine bakınız).

Aynı zamanda Kürtlerin detaylı bir tarihçesi olarak kabul gören Şerefname'nin yazarı da olan eski Bitlis hükümdarı V. Şeref Han'ın, Moğollar döneminde ortaya çıktığını ileri sürdüğü Erdelan Prensliği'nin aslında daha çok eskilere dayandığı ve 1168-1867 yılları arasında asırlar boyunca egemen olduğu düşünülmektedir. Şerefname'de verilen bilgilere göre Erdelan Prensliği'nin erken dönem yönetenleri babadan oğula "Baba Er-

delan- Kelul- Hıdır- İlyas- Hıdır- Hasan- Bablo-Munzur" şeklinde verilmektedir.

Şerefname'de "İran Kürtleri" olarak tanımlananların tamamı, kendisinin de belirttiği gibi aslında Goranlılardır. Bir başka ifadeyle günümüzde "İran Kürdistanı" şeklinde tanımlanan bölge, zamanında Goranların vatanıydı. Şerefname'de belirtildiği üzere Goranlılar, Siyah Mansuri, Çeğni, Zengine ve Pazukiler ol mak üzere dört aşirettten oluşmuştur. Akkoyunlular ve Safeviler devrinde Ercis, Hınıs, Kiğı, Adilcevaz ve Eleşkirt yörelerinin yönetimi Pazuki aşiretine verilmiştir. Bu durum, yukarıda sözü edilen bölgelcri kapsayan coğraf'yada Goranlıların mevcut olduğunun ya da belirtilen devirde bu bölgelere bir Goran göçünün gerçekleştiğinin işaretidir. Bunun yanı sıra Şeref Han tarafından Şerefname'de nakledilen bir söylentiye bakılırsa Pazukiler ile Sıwedi/ Sıvidi aynı aşiretlerdir.

Pazukilerin bir bölümü, Şah İsmail döneminde Safevilere katılmışlardır. Şah İsmail bunlardan, savaşta bileğini yitirmesinden ötürü "Çolak" ünvanı ile ünlenen Pazuki kökenli Şehsuvaroğlu Çolak Halid ve kardeşlerine Hınıs ve Malazgirt bölgelerini vermiştir. Çolak Halid, Çaldıran Savaşı'nın hemen sonrasında Alevi düşmanı Yavuz Sultan Selim tarafından öldürtülmüştür. Şerefname'de, Yavuz Sultan Selim tarafından öldürtülen Çolak Halid'in Üveys adındaki oğlunun, Şah Tahmasb zamanında Kiğı'ya yerleştiği bilgisi de mevcuttur.

Siyah Mansur adındaki Goran aşireti de Safeviler döneminde Tebriz, Kazvin ve Horasan'da çeşitli görevler üstlenmişlerdir. 1533'de Siyah Mansur kökenli Halil'i "Han" ünvanıyla Goranların Beylerbeyi olarak atayan Safevi hükümdarı Şah Tahmasb, aradan bir zaman geçtikten sonra Halil'e ve mensup olduğu Siyah Mansur aşiretine, Horasan'ın sınırlarını koruma görevi verir.

Şeref Han tarafından kaleme alınan Şerefname'de verilen bigilere göre Goranlıların bir başka kolu olan Zengine aşiretinin bir bölümü Şah İsmail döneminde Safevi Devleti'nde Irak ve Horasan eyaleterinde Safevi yöneticilerinin hizmetinde bulunmuş, bir bölümü de 'Korciyan' adı verilen "Şahlık Muhafız Birliği"nde görev almıştır.

Goranlıların bir kolunu oluşturan Çegni aşireti de Safeviler döneminde Horasan'da muhtelif görevler üstlenmişlerdir. Şerefname'de, adı geçen bu dört aşi retin her birinin aynı adlarla bilinen beyliklerinden söz edilmektedir.

Şerefname'deki bilgilere göre Goranlıların, Dersim ve çevresiyle bağlantı içinde olduklarının ve Safeviler ile samimi ilişkilerinin olduğunun, birlikteliklerinin bulundu-ğunun net bir göstergesidir.

Pavlakiler (Paulikianlar, Paulicienler)

Dersim antikçağının mihverinde yönlendirici konumdaki Khal Mem-Khal Ferat ikilisinin tarihi, hiç kuşkusuz ortaçağlarda da devam eder. Ancak Ortaçağ'da Khal Mem-Khal Ferat ikilisine ilaveten Pavlakiler de ortaya çıkar. Ortaçağ Dersim tarihi, Pavlakilerle başlar ve Şah Hasan-Seyit grubunun önderliğinde sürer, gider. Arap yayılmacılığı ile Selçuklu yayılmacılığının yaşandığı tarihler arasında; bir başka ifadeyle VII. yy.- XI. yy. ycr alan dönemin, Dersim Alevi tarihinde, Türkler ve İranlılar tarafından Pavlaki olarak adlandırılan ve neredeyse Alevilerle aynı ritüelleri paylaşan Paulikianlar; en önemli olgudur.

İran'da Sasaniler Dönemi'nde devlet dini olarak kabul gören Zerdüştlük içinde baş gösteren iç kavgalar neticesinde III. yüzyılda Manes, V. yüzyılda da Mezdek akımları tarih sahnesine çıkar

oldular. Zerdüşt yanlısı Sasani yönetimlerince gaddar bir biçimde bastırılan bu dinsel akımların öğretileri, Arap/İslam döneminde "Ghulat" olarak adlandırılan ve İslam içinden çıkmasına rağmen İslamdışı olarak kabul gören Şii ilkeleriyle harmanlandılar. Eba Müslim, El Mukanna, Babek, Abdullah Qaddah, Hallacı Mansur, Hamdan Karmat, Hasan-ı Sabbah, Baba İshak, Fazlullah Hurufî ve Nesimî gibi ünlü şahsiyetlerin bağlı bulunduğu dinsel gruplar için önemli oranda esin kaynağı olarak kabul gördüler.

İlkeleri, 215-275 tarihleri arasında yaşayan İran asıllı Mani-i Nakkaş tarafından ortaya konan Manesçi propaganda, henüz ortaya çıktığı III. yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nda korku yaratan bir düzeye ulaştı. Bu yüzyılın nihayetinde Roma imparatorları tarafından Manesçilere karşı fermanlar yayınlandığı bilinmeyen bir olay değil. Roma imparatorları tarafından yayınlanan bu fermanlarda hem bu dinsel grubun hem de onlar aracılığıyla yayılmaya başlayan bu dinsel akımın İran kökenli olduğuna önemle vurgu yapılmaktaydı. Hristiyanlığın gerek Ermenistan'da ve gerekse Bizans'ta devlet dini olarak kabul görmesi, bu tarihin oldukça sonrasındaki tarihlerde görülmeye başlanmıştır. Bu tercihin yapılmasında tehdit olarak görülen Manesçi dinsel akımın etkisi büyüktür. Sonuç olarak IV. yüzyılda Hiristiyanlık, hem Ermenistan'da hem de Bizans'ta devlet dini olarak kabul gördüğü zaman Manesçi ve Mezdekçi dinsel akımlar büyük bir muhalefetle yüz yüze geldiler. Doğal olarak Manesçi dinsel akıma karşı verilen savaşımda Hristiyanlıktan yararlanıldı.

Sonunda Roma İmparatorluğu'nda IV. yüzyıldan başlayarak Manesçilik ile Hristiyanlık karşıt taraflar haline geldiler. Her ne kadar çağın kaynaklarından bazıları Manesçiliği, Hristiyanlık içinde bir öğreti olarak görseler de o, resmî Hristiyanlık tarafından büyük bir tehdit ve düşman olarak tanıtılıyordu.

Sasani hükümdarı Şabuhr (240-70) eşliğinde Romalılara karşı gerçekleştirilen savaşlara katılan ve Roma imparatorluğunun sınır kesimlerini ziyaret eden Mani'nin, bu seyahatleri sırasında Dersim'e uğraması ve buraya, kendisinin adı geçen havarilerini bırakmış olması mümkündür.

III. yüzyılda tarih sahnesinde görülmeye başlanan Manesçi dinsel akımın devamı şeklinde görülen Pavlakilik, Manesçiliğin yüzyıllar sonrasında yeniden dirilişi olarak kabul görür. Tıpkı Manesçilikte olduğu gibi Pavlakilik de kendini bir çeşit Hristiyanlık şeklinde lanse etmiş.

Ermenistan'da ve Bizans İmparatorluğu'nda devlet dini haline gelerek dönüşüme maruz kalan resmî Hıristiyanlığa karşı ilk/erken Hrısyanlığın ilkelerine dönüşü savunan Pavlakiler, Tevrat'ın tümünü, kilisenin yazılı ve sözlü gelenek lerini, kilise yaşlılarını ve Hac'ı reddetmelerinden ötürü Bizans ve Ermeni Orto doksları tarafından büyük bir tehdit olarak görülüp acımasızca cezalandırıldılar.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Arap yayılmacılığı ile Selçuklu yayılmacılığının yaşandığı tarihler arasında yer alan dönemin Dersim Alevi tarihinde, Türkler ve İranlılar tarafından Pavlaki olarak adlandırılan ve neredeyse Alevilerle aynı ritüelleri paylaşan Paulikianlar; en önemli olgudur.

Pavlakilere göre VII. yüzyılda yaşadığı ve sonradan Silvanus adını aldığı söylenen Mamekiyeli Constantine (Constantine Mananalı) adındaki kişi, bu oluşumun gerçek kurucusudur. Manana, Çağdaş Mamekiye (İç Dersim'in)'nin Ermeni kaynaklarındaki adıdır. Bir başka ifadeyle Pavlaki hareketinin gerçek başlatıcısı bir Dersimlidir. Her ne kadar Manes-Mezdek hareketinin devamı gibi görülse de O'nun etkinliğini, Pavlaki hareketinin

gerçek başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür. Gerek Pavlakilik olsun gerekse taraftarları olsun her ikisi de Bizanslılarca Manes tarafından savunulan görüşleri paylaşmakla ve Manesçi olarak suçlanmasından ötürü cezalandırılıyordu.

Mamekiyeli Silvanus tarafından başlatılan Pavlakiliğin etkinlikleri, Med yayılmacılığı (Bu, tarih olarak Bizans imparatorları Konstans II (641 -668) ve Cons tantine IV (668-685) dönemleriyle bir başka ifadeyle Arap/İslam yayılmacılığıyla çakışır) zamanından itibaren başlayarak İran kökenli bir etkinin altında bulunan Kırmanciye, Kapadokya ve Pontus'ta daha yoğun hale gelir. O tarihte Pontus'un sınırları içinde yer alan Colonia (Koyulhisar, Konak, Kara Hisar) yöresini karargâh olarak seçer. Eskiden beri Zerdüşt dininin yer ettiği Pontus ve Kapa dokya'da başarılı bir faaliyet yürüten Constantine (Silvan), kendi taraftarlarını çabuk arttırdı. Gnostik ve İconoklast sektlerin kalıntıları ve Kırmanciye (Ermenistan) Manesçileri onun doktrinleri etrafında birleştiler. Pek çok katolik unsuru da etkili tartışmalarıyla kendi inancına çevirdi.

Bu havalilerde bulunan eski Manesçiler onun çevresinde toplanmaya başlar. Ana üsleri arasında Mananalı (Doğu Dersim) ve Divriği (Daranali, Batı Dersim)'nin de yer aldığı Pavlakiler, Bizans İmparatorluğu'nun bu doğu sınırları üzerinde son derece önemli bir güç haline gelirler. Pavlakilerin Malazgirt ve havalisinde konuşlanan bir kolu da "Tondrakiler (Yezidiler)" adıyla bilinirdi. Pavlakiler süreç içerisinde Kapadokya, Pontus, Lycaonia, Frigya vb. Kesimlerde, Bizanslılarca gerçekleştirilen sürgünler neticesinde hem Bizans'ın kendisinde hem de Bal kanlarda var olmaya başladılar. Bu dinsel akımın öğretileri buralardan da İtalya ve Fransa'ya geçerek yayılmaya başlamıştır.

Arap/İslam yayılmacılığı sırasında ve sonrasında resmi Hıristiyanlığın ve Ermenistan kilisesinin gücü zayıflamaya başlayınca

genelde tüm muhalif ve isyankâr dinsel kökenli gruplar, özelde de Pavlakiler kendilerine büyük bir gelişme ve genişleme alanı buldular. Pavlakileri, El-Bailikani (El-Bayalika) olarak adlandıran Araplar, Mamekiyeli Silvanus'un faaliyetlerini müsamaha ile karşılar, Bizanslılara karşı savaşımında Mamekiyeli Silvanus'a destek verir. Sonunda Mamekiyeli Silvanus, Bizanslılarca kendi karargâhı olan Colonia'ya ve havalisine karşı düzenlenen bir katliam sırasında öldürülür.

Pavlakiler, Araplarla Bizanslılar arasındaki önemli sınır kentleri olan Malatya ve Erzurum'da bir hayli yoğundular. Bizans imparatoru Constantine V, 750'lerde Kırmanciye (Ermenistan) üzerine düzenlediği sefer sırasında bu kentlerde yaşayan Pavlakileri toplu bir şekilde İstanbul ve Trakya'ya zorunlu iskâna tabi tutar. VIII. yüzyılda gerçekleştirilen bu zorunlu iskânla, bir başka ifadeyle sürgünle birlikte Pavlakiler tarafından savunulan öğretiler, başlangıçta Balkanlara ve oradan da Avrupa'nın öteki ülkelerinde yayılmaya başladı. X. yüzyılda özellikle Bulgaristan topraklarında Bogomil adlı bir rahibin önderliğinde pekçoğu sonradan islamiyeti tercih eden Balkanlardaki eski bir anti-kiliseci Hıristiyan mezhebi olan Bogomil adındaki güçlü bir dinsel oluşuma dönüştüler.

Bizanslılar, tehlikeli dinsel muhalif olarak gördükleri ve Bizans-Arap sınır boyunda yoğunlaşan Pavlakileri çok sık aralıklarla cezalandırır, tedip, tenkil ve tehcir operasyonlarına maruz bırakırlardı. Özellikle adaleti ve cömertliğiyle ünlenmiş, Makedonya hanedanının "rönesans" olarak adlandırılan başarılı döneminin temellerini atan Bizans imparatoru Theophilus (829-842) ve eşi Theodora zamanında, o tarihe değin benzeri görülmemiş bir kırıma tabi tutuldular. İmparatoriçe Theodora döneminde dağlarda yaşayan 100 bin dolayında Pavlaki'nin katledildiği, tutsakların kılıçla biçildiği ya da çarmıha gerildiği şeklinde bil-

giler mevcuttur. Yunanlılar tarafından sık aralıklarla tekrarlanan bu Pavlaki kırımları döneminde, özellikle de 845-890 arasında Pavlakiler ölüm-kalım mücadelesi verdiler.

Pavlakiler, bu Yunan kırımlarına tepki olarak 830'lu ya da 40'lı yıllarda Carbeas liderliğinde bir ayaklanma (Pavlaki İsyanı) gerçekleştirdiler. Bu kırımlardan ötürü daha önceki yıllarda Bizans savunmasında görev almış Pavlakilik inancındaki Carbeas, anti-Hristiyan olarak nitelediği Bizans idaresini tanımadığını duyurup yaklaşık 5000 civarındaki yandaşını da yanına alarak ayaklanma başlattı. Daha sonra menkıbelerde Malatya'nın Abbasi Emiri ya da generali olarak adından çok sık söz edilen Omar'a (845 / 846 sığındı.

Malatya emiri Omar, Bizans zulmünden kaçarak kendisine sığınan Pavlaki lider Carbeas'ı dönemin Abbasi halifesiyle tanıştırır. Bu tanışma sonrasında Bizanslılara karşı aralarında güçlü bir ittifak meydana gelir. Bu güçlü ittifakın nedeni Bizans lıların yok etme politikası ve gaddarca gerçekleştirilen Pavlaki kırımıydı.

Bu sıralarda kendi egemenlikleri altında bulunan Arguvan (Akçadağ-Doğanşehir), Divriği (Tephrike) ve Amara (Emerli) kentlerinde üslenerek, bu bölgede bulunan dağları Bizanslılara karşı bir intikam merkezi haline dönüştürürler. Pavlakiler, Carbeas zamanında Divriği yöresinde bulunan dağlarda, Malatya'dan Tarsus'a değin uzanan Bizans-Arap sınır kordonuyla çakışan Avasım adı verilen eyalette bir çeşit özerk ülke haline getirdiler. Bu konumları, 830-870 aralığındaki tarihlerde devam eder. Carbeas'ın General Omar'ın desteğini de alarak Arguvan, Divriği ve Amara kentlerini kurduğu söylenmektedir.

Pavlaki lider Carbeas, bu dönemde sürekli Abbasilerin Malatya emiri General Omar bin Abdullah (ölm. 863/864), Tarsus

(Antakya) emiri Cafer bin Dinar ve gene Abbasi kumandanı olan Ali ibn Yahya (ölm. 863) ile birlikte hareket eder. Bizanslılara karşı düzenledikleri sefèrlere üçü birlikte katılır. 859'da, Bizanslılkar tarafından Pavlakilere karşı düzenlenen Samosata (Hısn-ı Mansur) ve Divriği kuşatması sırasında General Omar, Cafer bin Dinar ve Ali ibn Yahya'dan destek alan Carbeas, Bizans İmparatoru Michael III'ü ağır bir yenilgiye uğratır. Sonraları yukarıda adlarından söz edilen Abbasi emirleriyle birlikte Tokat (Dazmana, Dazimon), Sinop ve Samsun (Amisus)'da Bizanslılarla zorlu muharebeler gerçek leştirdikten sonra Ankara'ya hatta daha batıya yürürler. General Omar, bu sefer esnasında Pason (Battal Gazi'nin öldürüldüğü söylenen civarda) denilen yerde umulmadık bir Bizans saldırısı neticesinde yaşamını yitirir. Aşağı-yukarı tamamının adına, sözlü geleneklerde ve şecerelerde bilhassa Battalname, Danişmendname, Saltukname gibi yapıtlarda ve Veli Baba şeceresinde rastlamak mümkündür. 860'lı yılların ortalarında üstünlük tekrar Bizanslıların eline geçer.

Tarihçi-yazar Ernest Honigmann tarafından kaleme alınan "Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı" adlı yapıttaki bilgilere göre Paulikanlar, Yukarı Fırat Havzası, Yukarı Kızılırmak Havzası, Kapadokya ve Peri Çayı havalisinde bulunuyorlardı.

Bizanslılar; X. yüzyılda Paulikienlere karşı şiddete başvurdu ve katliamlar yaptı. Bu şiddet ve zulüm sonrasında Paulikienler, orada yaşayan yerel halkla kaynaşarak yok olmuşlardır.

Adıyaman'ın Samsat ilçesinden Giresun'un Şebinkarahisar ilçesine kadar, Divriği'den Munzur Sıradağlarına kadar olan coğrafya, Heterodoks Hiristiyan inancını taşıyan Paulikienler adlı halkın yerleşim alanıdır.

Malatya'nın VIII. yüzyılda Araplar tarafından alınmasıyla, özellikle de Emevilerin Anadolu'nun doğusunu fethetmesi sonu-

cunda oraya yerleşmiş bir Arap ailenin, Malatya doğumlu oğlu Battal Gazi'yle birlikte Paulikienler, yarı-İslam yarı-Hrıstiyan inancını savunan bir topluluk haline dönüşürler. Bu dönemde adı geçen bölgede 10'un üzerinde dil konuşuluyor, onlarca din ve inanç bulunuyordu. Battal Gazi menkıbelerine ve destanlarına göz atıldığı zaman kadın ve erkek tiplerinin ve inanç örgelerinin Paulikien kökenli olduğunu görmek mümkündür.

Bizanslılar, Araplarla ittifak halinde olan Paulikianları cezalandırır. Bizans kuvvetleri tarafından kaleleri yıkılır, köyleri yağmalanır, ele geçirilenler Trakya ve Balkanlardaki topraklarda zorunlu iskâna tabi tutulurlar. Bu zulümden canlarını kurtaranlar da Dersim'deki Munzur Dağlarına sığınırlar.

Balkanlara gidenler, Bogomiller olarak tarih sahnesine çıkarlar. Honigmann'ın "Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı" adlı yapıtında verilen bilgilere göre: Tephrike (Divriği), Taranta (Darende), Arguan (Arguvan), Amara (Amran Köyü), Mut (Mut Kalesi, Mut-mur köy), Arga (Akçadağ), Ł-lasan Batrik (Fethiye Köyü), Tnolıa (Tohnıa Çayı ve Köyü), Murenik (Mineyik Köyü), Kurtikion (Urtuk, Rutik Mezrası), Abrik (Arapgir), Kharpazuk (Harpuzik Kalesi, mezrası), Berdek (Pertek), Ashar (köy ve kale kalıntısı) Bhoşheyn (köy ve kale), Hastek (Kale), Saldek, Pagnik, Venk, Ecuze, Vahşen, Hinge, Parçikan, Narmikan, Şotik gibi yüzlerce yerleşim birimi, köy, kasaba ve kale; Paulikien (Paulicien, Polisyen) toplumunun yaşadığı meskûn alanlardır.

Paulikienler, Malatya Emiri Ömer İbn Abdullah zamanında Fırat'ın doğusunu mesken tutarlar. Gene bu dönemde Arguvan, Malatya Emiri tarafından Paulikienlere hibe olarak verilir. Adı geçen yöreyi mesken tutan halk, bir zaman sonra liderleri Carbeas yönetiminde Tephrike (Divriği)'yi başkent yaparak, 845 yıllarında; askerin disiplinli olduğu ve halkın örgütlendiği bir devlet inşa ederler.

Carbeas sonrasındaki Pavlaki lideri Chrysocheirus'dur. Chrysocheirus, 830/ 835-29 Ağustos 886 arasında yaşayan ve 867-886 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Bizans İmparatoru Basil I zamanında Abbasi birliklerinin de iştirakiyle gerçekleştirilen bir sefer sırasında Bizans'ın başkenti İstanbul'a kadar girer ve bu arada Efes'i de işgal eder. Efes (Ephesus) Katedrali'ni eşeklerin ve atların ahırına dönüştürür.

Efes'in 867 yılında Pavlakiler tarafından zaptedilmesi sonrasında Bizanslılar, Sicilyalı Peter'i 869'da Pavlakilere elçi olarak yollarlar. Barış çabaları sonuçsuz kalan Sicilyalı Peter, elçiliğinin avantajlarından yararlanarak Pavlakilerin öğretileri üzerine "History Of The Manichees" adındaki kitabı kaleme almıştır.

Sonunda Pavlakiler, Bizans içlerine değin sızmayı başarırlar. Ancak bunun ardından girişilen Bizans misillemesi sonucunda Divriği ihataya alınır, Pavlaki ülkesinde taş taş üstünde kalmaz, yerle bir edilir. Babasının Ermeni olduğu söylenen Makedonya doğumlu imparator Basil I (867-886), Pavlakilerin ellerindeki tutsaklarını kurtarmak amacıyla Chrysocheirle barış yapmak zorunda kalır. Ama daha sonra anlaşmayı bozarak Pavlakilerin topraklarına saldırır (871-872). Kendisine karşı direnişe geçen 'Pavlaki ülkesini' yakıp yıkar. O'nun Fırat'ın doğusuna kadar gittiği düşünülüyor. Divriği'yi kuşatan Basil, Pavlakilerin gücünü, silah ve hazırlığını farkedince umutsuzluğa kapılıp İstanbul'a geri çekilirse de kılıçtan geçirilen Pavlakilerin lideri Chrysocheir'in başını birlikte götürüp tahtın önüne bırakır.

Bu tarih sonrasında güçleri kırılsa da direnişleri devam eden Pavlakiler, 932-962 aralığındaki yıllarda Bizanslılara karşı verdikleri mücadelede bu kez Hamdanilerle ittifak halindedirler.

Çemişgezekli Bizans imparatoru John Zimisces, 969-976 yılları aralığındaki zaman diliminde Chalybian Dağlarındaki

(Haldiya, Tzanika, Eski Dersim) Pavlaki nüfusunun çok büyük bir bölümünü oradan söküp alarak Trakya'ya zorunlu iskâna tabi tutar. Anna Komnena adlı Yunanlı tarihçi ve bilim adamı, (1 Aralık 1083-1153) "Anna Comnena" adlı yapıtında Trakya'ya zorla iskân ettirilen bu pavlaki sömürgelerinden söz eder. Kaynaklardaki bilgilere göre onların Araplarla ittifak oluşturma tehditi bu sürgünün gerçekleştirilmesinde etken nedendir.

Ancak Bizanslılar bu sürgünlerle istediği amacına ulaşamadığı gibi Bogomolizm olarak bilinen Balkan Pavlakiliği'nin doğmasına da ön ayak olmuştur. XIV. yüzyıl başlarında hâlâ Bulgaristan, Arnavutluk, Sırbistan, Dalmatya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve çevresinde gücünü koruyan Pavlakilik, sonraki tarihlerde İslam laştırılsa da Bosna Kilisesi, Osmanlı egemenliğinin başlarında Bogomil bir kimliğe sahipti. 1737-1794 yılları arasında yaşamış, İngiliz tarihçi ve eğitimci Edward Gibbon, XVIII. yüzyıl sonlarında bile Trakya'da yer alan Heamus Dağı ve vadi lerinde Yunan ve Türk baskısı altında tutulmaya çalışılan bir Pavlaki sömür gesinden bahseder.

Kirmanşah merkezli bölgede Babek'in Azerbaycan'da başlattığı harekete paralel olarak ayaklanan ama yenilen Hurremi liderlerden "Kürt Narseh" (Nasır, Narsi, Nerseh, Barsis), arta kalan yandaşları ile birlikte 833 yılında Bizans'a sığınmış, Bizans ordusuna yazılarak Abbasilere karşı Babek'i destekleyen ve kendisine koruma veren imparator Theophilus'un 837 veya 838 yılında Müslüman Abbasiler ve onların müttefiki Pavlakiler üzerine yaptığı Zibatra (Sezopetra, Doğanşehir), Malatya, Elazığ ve Dersim seferlerine katılmıştır.

"Bizanslılar Ermeni Devletini yıktıktan sonra, Dersimlilerden de ele geçirdiklerini Trakya'ya sürgün etmişlerdir..." diyen Nuri Dersimi, bir bakıma kendisiyle çelişir duru-ma gelmiştir. Zira bu kavmin Kürt olmadığı ortadadır. Nuri Dersimi ile aynı

görüşü paylaşan Mehmet Şerif Fırat, "Doğu İlleri ve Varto Tarihi" adlı yapıtında "Balaban Aşireti'nin, Dimetoka'dan (günümüzde Yunanistan'ın sınırları içinde yer alır) geldiğini" söyler.

Paulikienlerin bir parçası olan Balaban Aşireti, Bizanslılar tarafından X. yüzyılda Balkanlara sürgün olarak gönderilmiştir. Bogomilizm yanlısı olan bu aşiret, daha sonraki tarihlerde efsaneleşmiş Bektaşi/ Alevi inanç önderi Sarı Saltuk aracılığıyla İslamiyeti kabullendikten sonra eski vatanları olan Malatya, Tunceli ve Erzincan bölgelerine geri dönmüşlerdir.

Balaban Aşireti; Türkmen-Paulikien karışımı sonucunda oluşmuş bir aşirettir. Balıyan Aşireti'nin bir bölümü de böyle bir karışım sonrasında oluşmuştur.

Çeşitli kültürlerin harmanlandığı kavimler kapısı Anadolu'da arı bir ırk aramak mümkün değildir. Genel olarak bakıldığı zaman Türk kültürü ve Heterodoks İslam düşüncesi mevcuttur. Ancak bu düşünce sanıldığı gibi yalnızca Alevilerle sınırlı değil, Sünni Türklerde de aynı düşünceyi paylaşanlara rastlamak mümkündür. Bu durum, geleneksel hale gelen Şamanizmin ve Atalar kültünün ülkemiz toplumuna yansımasının bir sonucudur.

Şeyh Hasanlı Aşireti, başlangıçta Eski Malatya (Battalgazi ilçesi)'nın Fırat Nehri'nin doğu kıyısında bulunan ve Paulikienlere ait olan Muşar, Kezirbet Kaleleri ile Mar Ahron Kilisesi ve Mukaddes Dağı civarından başlayarak Arapkir'e ve Hozat'a kadar devam eden coğrafyada yerleşmişler.

Bayat boyu beylerinden Şeyh Hasan tarafından 22 Nisan 1224 yılında kurulan Onar Tekkesi ve Onar Köyü'nün arazileri de eski terk edilmiş Paulikienlerin yerleşim alanlarıdır.

İsmail Onarlı, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı. Kış 99/ 12 Gazi Ünv. HBVAM. Yay. Ank. yayınlanan "Şeyh Hasan

Ocağı ve Aşireti" adlı makalesinde bu konu hakkında şunları söylüyor:

"Şeyh Hasan'ın zaviyesini kurduğu Onar Köyü arazileri de eski metruk Paulikien yerleşim birimleridir. Köyün kuzeydoğusuna doğru uzanan bağlık ve badcmlik yöre, "Kalecik" olarak anılan mıntıka, Paulikienlere ait bir kaledir ve duvar kalıntıları durmaktadır. Bağ yeri yaparken, tevek dikmek için hendekler açılırken çok sayıda ambar küpleri çıkmıştır. "Serikli" denilen kale kalıntısında da "gözetleme kulesi" vardır. Kule'nin kayalık bölümünde kaya mezarlar vardır. "

"Gügeyik" denilen semt, yine eski bir Paulikien yerleşim birimi ve kale kalıntısıdır. Burada, eskiden kalma tarihi çeşme halen kullanılmaktadır. Kalenin içinde de bağ ve bahçeler vardır. Arapgir'den gelen Roma dönemine ait "Bağdat Yolu"nun güzergâhı, Gügeyik'ten geçerek Keban ve Harput'a doğru gitmektedir. Bağdat yolunun taş kaldırımları ve kilometre taşı yine eski bir kalıntı olan "Kayalısu" mezrasının üstünde bozulmadan bugüne dek kalmıştır. Aynı yol üzerinde "Kemerin Yeri" denilen mıntıkada Kilise ve Han kalıntıları vardır."

"Bu yörede saptayabildiğimiz kadarıyla; "Gölpahar, Rutik, Hanburnu, Maksut Ziyareti, Gölöğü, Vançukuru, Kiliseyeri, Hanınyeri, Serikli, Dutağac, Yabanlıyeri, Gügeyik, Ahpahar, Kuyucak" gibi onlarca kalıntı merkezleri eski köy ve kale yerleri vardır."

"Türkmen oymakları buraya gelmeden önce, Anadolu'nun yerli halkları yörede yaşamakta idiler. Bu toplulukların hepsi yok olmamışlardır. Ya da, "göğe ağıp uçmamışlardır". Bu topluluklardan arta kalanlar, Şeyh Hasanlı obalarına katılmış olabilirler. Gügeyik denilen köyde Şeyh Hasan'ın geldiği dönemde insanların yaşadığı bilinmektedir. Bu köyde yaşayanlar, Pauliki-

enlerden başkası olamaz. Çünkü o dönemde Arapgir'de yoğun bir Ermeni nüfusu vardır ki, bunlarla ilgisi yoktur. Heterodoks Hrıstiyan olan Gügeyikli Paulikienler, Heterodoks İslamlaşarak Türkleşmişlerdir. Şeyh Hasan'ın yöredeki misyonu da, bir dini önder olarak yerel halkları Müslümanlaştırmaktır ve yapmıştır."

"Katılımlarla çoğalan ve güçlenen Şeyh Hasanlı oymaklar; mağaralardan ve çadırlardan çıkarak, ev yaparlar, göçerlikten yerleşik düzene, hayvan yetiştiriciliğinden, tarım toplumuna geçerler. Alâeddin Keykubat'ın münbit bir toprak olan Şeyh Çayırı arazilerini vermesi de kanaatimizi doğrulamaktadır."

"Mar: Yılan demektir. Malatya'nın doğusunda Abdülvahap Gazi'nin bulunduğu yörede yani Eşraf Briha Dağı'nda "Mar Ahron Manastırı" vardır ki, "Yılanlı Kilise" de denmektedir. Buranın keşişleri, uzun asalarla (köküyle çıktığı şeklindeki sopalarla) köy köy dolaşarak vaktin birinde döşürürlermiş (dilenirlermiş); bölgede kutsal sayılan bu keşişlere "Torbacı" denerek dokunulmazmış. Hatta 19. yüzyıla değin bölgede Hrıstiyan Rahipleri bu şekilde görmek mümkünmüş. Aynı şekilde dolaşan Alevi-Bektaşi-Kızılbaş Dervişlerine de bölgede sıkça rastlanıldığını bugün yaşayan yaşlılar söylemektedir. Kıştım Marı Asası, bölgedeki "Paulicien din adamlarına" ait olabileceği gibi bir Kızılbaş Dedesi'ne de ait olabilir. Bu asa kut sanarak ve "Tarık Sopası" olarak kullanılarak bugüne dek gelmiştir. (İsmail Onarlı'nın "Şeyh Hasan Aşireti" isimli eserinden alıntılanmıştır)"

Arkeolog Dr. İsmail Kaygusuz; "Onar Köyü arazileri, Eski Tunç çağı'ndan bu yana beş bin yılı aşkın bir süredir kesintisiz yerleşmeye sahne olmuştur" demektedir.

Daha sonraki tarihlerde öncelleri oldukları Babaîlerle karışan Pavlakilerin, Dersim'in eski halk kitlesiyle bağları bulunmaktadır.

Geçmiş tarih sayfaları arasında bir gezintiye çıktığımız zaman Alevilerin ve Pavlakilerin maruz kaldığı "Çıra/Mum Söndürme" karalamasıyla karşılaşmamak olası değil. Dikkat çeken bir başka nokta da Anadolu'daki Alevilerin despot Sünni Osmanlı devleti tarafından "Işık İnsanları" olarak damgalanmasıdır. Osmanlı belgelerinin birçoğunda Aleviler hakkında "Işık İnsanları" sözü kullanılmıştır. Osmanlı'nın ''Sücaettin Veli Dergâhındaki Işıkların Hapsedilmesi..'' adındaki belgesi bunun bir kanıtıdır.

Anadolu Alevileri gibi Pavlakiler de kapalı bir toplumdur. Dinsel ritüellerini gizli yapmak zorunda bırakılmışlardır. İnançları gereği dinsel ritüellerini gizli yaptıkları zaman da "Çıra/ Mum Söndürme" karalamasına maruz kalmışlardır. Öyle bir devlet düşünün ki kendi egemen dinsel ritüellerinin dışındaki kesimlerin dinsel ritüellerini yasaklasın. Kendi inancı gereği olan dinsel ritüellerini açıkta yapanları zulüm ve işkencelerle bastırmaya, sindirmeye, yok etmeye çalışsın, Şeyhülislamlarına çıkarttıkları fetvalarla bu düşüncedeki insanların on binlercesini bir hamlede kılıçtan geçirsin. Farklı inançtaki bu insanlar, bu resmi işkence, aşağılama ve zulme uğramamak için kendi inançları gereği dinsel ritüellerini gizlice yerine getirince de onları "Çıra / Mum Söndürme" karalamalarıyla itham edeceksin. Sonra da kalkıp İslamiyet'ten, haktan, hukuktan bahsedeceksin. Hadi oradan. Kim inanacak sana...

Aleviler arasında Kurmanci ve Kırmançki dilleriyle konuşan ve Anadolu'ya İç Dersim Munzur eteklerinden dağılan Alevi kesim, gelenekleri ile Ermenilerle müşterek değerlere sahiptir.. Örneğin Ermeniler ile Kurmanc ve Kırmanç Alevilerin "Gağant" adı verilen müşterek bir bayramları mevcuttur. Ermenilerin hâlâ sürdürdükleri Gağand, yoğun baskı nedeniyle Kürt-Alevi kesiminde yok olmakla yüz yüzedir.

Büyüklerimiz tarafından bize anlatılan ve kendimin de tanığı olduğum bu bayram, bu kesimin kutsal Yılbaşı Bayramı'dır.. Pavlakilerin de Ermeni soylu olması ve Dersim'den çevreye yayılan Kürt Alevilerinin de bu topluluk ile ortak değerler içermesi dikkate alınacak bir konudur.. Palvakiler; bir zamanlar, günümüzde Aleviliğin en yoğun ve aynı zamanda en pasif olarak yaşandığı Sivas yöresinde yaşamışlar..

Kimi eski kaynaklarda zaman zaman "Çıra Söndürenler" (Bu söz, Türkler tarafından "Mum Söndürenler" olarak değiştirilmiş) ya da Ermenice'de "Arevorti" anlamına gelen "Güneş'in Çocukları" şeklinde referans olarak gösterilenler de Dersimli, Zaza ve Yezidi adlarıyla bilinen topluluktur. Ermeni yazar Antranik Çelebyan "Dersim" adlı kitabında (1901) kadın ve erkeklerin birlikte iştirak ettikleri gece toplantıları nedeniyle Kızılbaşlar'a aynı zamanda "Çıra Söndürenler" dendiğini kaydetmektedir.

Sonuç; Nüve olarak eskiden Pavlaki, Tondraki, Çıra Söndüren ya da Güneşe Tapanlar vb. adlarla bilinenler, günümüzdeki Kızılbaşlar ve Yezidilerdir. Adlarından söz edilen bu toplulukların Müslüman olmadığı ya da Müslümanlarca çoğunlukla Hıristiyan olarak görüldükleri de bilinen bir gerçektir.

Seyfi Cengiz "Dersim ve Zaza Tarihi" adlı yapıtında bu konu ile ilgili olarak şunları söyler:

"Sincar Yezidilerinin Dicle kuzeyindeki bir ülkeden geldiklerine ilişkin bir geleneklerini aktaran Mark Sykes'ın, hemen sonra Sincar Yezidileri'nin fizik bakımından Der-simlilere benzediklerini söylemesi de dikkate değer bir gözlemdir (Bk. M. Sykes, The Kurdish Tribes Of The Ottoman Empire, 1908. Türkçesi için bk. Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar, Desmala Sure Yayınları, 1995, s. 112-140)."

Hazar Zeyd Alevi Devleti'nin Kuruluşu

Atasının yerini doldurabilecek, yokluğunu sezdirmeyecek vasıflara haiz olan El Hasan Bin Zeyd, "El Dai ila'l Hakk" (Hakka çağıran) ünvanıyla anılırdı. 'Hazar Zeyd Alevi Devleti'nin kurucusu; atılgan, baskın, becerikli, gayretli ve döneminin bilgini olan El Hasan Bin Zeyd'dir.

Bu devletin kuruluşundan başlayarak belli başlı ilkelerini Zeydi yazarı referans alan Fransız tarihçi Dominique Sourdel şöyle özetliyor: "Buyruldu ki sana bağlı olanların Tanrı'nın Kitabını, Peygamber'in Hadislerini ve aynı zamanda dinin temel öğretileri için inananların emiri Ali ibn Ebu Talip'ten doğru olarak rivayet edilenlerin hepsinin inanmalarında ısrar etmelisin. Hz. Ali'nin ilkelerine sadık kalmayı teyit etmelerini istemelisin. Hz.

Ali'nin düşmanlarına destek verilen, onlara ayrıcalıklar getiren hadislerin (Emeviler tarafından uydurulan hadisler kasde diyor) nakledilmesine ve yayılmasına engel olmalısın.... (D. Et. J. Sourdeil, La Civilisation de l'İslam Classige, 171)" yani bu ilkeler özetle devlet'in çalışan organlarına tebliğ etmek.

Devletin, mutlaka Hz. Ali ve Fatıma sulbünden gelme bir imamın önderliğinde kurulmasını ön koşul sayan Alevi Zeydi Akımı için İmam'ın, Hz. Hasan ya da Hz. Hüseyin kolından gelmesi hiç önemli değildi. Yönetici olacak kişinin, bilgin, olgun, mükemmel ve İslam hukukunu yorumlaması onlar için büyük önem taşıyordu.

Ehlibeyt İslamlığı, Zeydiler vasıtasıyla Türklere geçmiştir. Günümüzde kullanılan anlamdaki "Alevi kavramı"nın doğuşu, Tabaristan'da ve batı havalisinde Daylamistan'da Zeyd-Alevi Devleti'nin inşa edilmesiyle başlar. Doğuda Curcan'da ve Dihistan'a doğru nüfûzu giderek artan bu devlet, Oğuzlarla

ilişki içine girmişti. Bu ilişkilerle birlikte Ehlibeyt İslamlığı da Oğuzlar arasında yayılmaya başlamıştı. İbn ul-Athir'den esinlenen araştırmacı Emel Esin tarafından "Tabaristan'da Alevi merkezi haline dönüşen devlet" olarak nitelendirilen bu Alevi Devleti'nin egemen lik sahasında büyük oranda Türk bulunmaktadır. 743 yılında Yahya bin Zeyd, 745/ 46 yılında Horasanlı Ebu Müslim tarafından başlatılan başkaldırılarda büyük oranda Türk-Türkmen'in onların saflarında yer aldığı bilinmektedir. Abbasi Halifesi Harun Reşit tarafından acımasız bir şekilde takibe alınan İmam Hasan'ın torunu Yahya bin Abdullah'ın 790 yılında Horasan'dan Transoksiana'a geçmiş, çalışması sonucunda kendisine sığındığı hakan gizlice Müslümanlığı kabul etmiştir.

M.S. 9-10. asırlarda yetişmiş, fıkıh, hadis, tarih, dil, tefsir ve kırâat ilimlerinde otorite olmuş âlim Ebu Cafer Muhammed bin Cerirüt Taberi tarafından kaleme alınan ve Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadarki insanlık tarihini anlatan "Tarihi Tabari" de ve Müslüman tarihçisi ve coğrafyacı Ya'kûbî (Ahmed b. İshâk b. Vâzıh el-Ya'kubi) (905) tarafından kaleme alınan "Yakubi Tarihi"nde, Yahya bin Abdullah'ın bu bölgeyi dolaşmasının on beş yıl sonrasında yükselen ve Şii karaktere sahip bir isyandan bahsedilir. Rafi bin Layth adındaki kişi 743'de Zeyd oğlu Yahya'nın isyanını bastıran Horasan valisi Nasr bin Sayyar'ın torunuydu.

Orta Asya ve günümüzdeki Doğu Türkistan toprakları üzerinde hüküm süren Türk devleti olan Karahanlılar, Devlet olma yolunda hızla ilerledikleri dönemde Alevilikten Sünni İslama geçtiler. Sir'i Derya (Seyhun) ile Tiyenşan Dağları arasında yer alan bozkırları yurt edinen Türk kabileleri federasyonundan doğmuştur. Karahanlıların asıl çatısı, Karluk boyunun ve ona bağlı Yağma, Turksi ve Çığıl gibi halklar tarafından oluşturulduğu görülür. Yakubi tarafından kaleme alınan "Yakubi Tarihi"nde anla-

tıldığına göre, Zeydi-Alevi hareketi olan Rafi İsyanı (807-809)'na iştirak eden Karluk Türkleri yöneticisi 780 sonrasında İslâm'ı kabul etmiştir. Sonra İmam Hasan'ın torunlarından Yahya'nın onların arasında saklandığı ve Ehlibeyt İslamlığını yaydığını biliyoruz. Yine Yahya'nın kuzenlerinden, Zeyd-Alevi devletinin kurucusu Hasan bin Zeyd'in torunu Zeyd bin Muhammed, 900 yılında Buhara'ya sürgün edilmişti. Onun orada inançlarını gizlilik içerisinde Türkler arasına yaymış olması muhtemeldir.

Yaşar Ocak'ın "Kültür Tarihi Olarak Menakıpnameler" adlı yapıtında verilen bilgilere göre Karahanlıların 920-958 arasındaki hükümdarı olan Satuk Buğra Han, Sünniliği benimsemişti. İktidara geldikten sonra "Abdülkerim" adını alarak Sünni İslâm'ı kabullendiğini resmen duyurdu. Hakkında yazılan ya da onun tarafından yazdırılan "Tezkire-i Saltuk Buğra Han" adı verilen menakıbnamede, "rüyasında peygamberi gördüğü ve O'nun kendisine, Ebu Nasr Salman ile görüşüp Müslümanlığı ondan öğrenmesini tavsiye ettiği" yazılıdır şeklinde bir rivayet vardır. Daha sonra bir uzayıp bir kısaldığı söylenen kılıcı cihad'a başlamış ve aynı zaman himayesinde büyüdüğü ve Müslümanlığı kabullenmeyen amcası Harun Buğra Han'ı öldürerek onun yerine tahta oturmuştur.

Nasır el Hak el-Hasan b. Utruş adındaki Hz. Ali evladı, Daylamlılar arasında Zeyd (Aleviliği) davasını daha ileri götürdü. İmam Zeynelabidin'in oğlu (Zeyd'in kardeşi) Ömer'in torunlarındandır. El Kasım oğlu Muhammed, bu zat'ın babasının amcasıdır. Muhammed bin Zeyd'in intikamını alacağı ve Taberistan'ı tekrar geri almada kendisine yardımda bulunacağı vaadinde bulunan Justan bin Marzuban adındaki Daylam kralı, Hasan bin Ali el-Utruş (Utruş Arapça'da "sağır" demektir)'u yanına çağırdı.

Daylam kralı Justan bin Marzuban'ın davetine icabet ederek Rey kentine giden El-Utruş ile Marzuban tarafından birer yıl

arayla (902-903) müştereken düzen lenen iki sefer de başarısız oldu. Bunun üzerine Justan bin Marzupan'dan ayrılan El-Utruş, Elbruz Dağlarının kuzey bölgesinde yaşayan Daylamlıların büyük bir bölümünü Safid-Rud'un doğu kısmında yaşayan Cilitleri, Zeyd Aleviliğine (Ehlibeyt İslamlığına) çevirmeyi başardı. Sonunda El-Utruş'u el "Nasır Li'l-hakk" (Hakkın Yardımcısı) sanı ile kendilerine imam olarak atadılar.

El-Utruş tarafından öğretilen Zeydiliğin yasal ve dinsel doktrini, önceden el Kasım b. İbrahim (Ö.860) tarafından Ruyan'da ve komşusu Daylam'da öğretilen Zeydi öğretisinden biraz farklılık gösteriyordu. İki öğreti arasındaki bu farklılıklar, sonraki tarihlerde El Utruş tarafından kurulan Nasiriye ile Kasımiye Zeydi doktrinleri arasında tutucu bir çelişki haline geldi.

Bu iki doktrin arasındaki uyuşmazlık, Yahya el Hadi ila'l-hakk adındaki El Kasım'ın torunu tarafından Yemen'de 897'de bir Zeydi devleti kurulduktan sonra tamamen su yüzüne çıkmıştı. El Kasım'ın öğretisi, o ve haleflerince geliştirildi. Sonunda Hazar Deniz'i havalisindeki Kasımiyye öğretisi, Yemen'deki Zeydi İmamlarına hem liderlik, hem de rehberlik etmeye başladı. Bununla birlikte El Hadi, Tabaristanlılardan,-büyük bölümü Ruyan'dan olmak üzere- büyük askersel yardım almıştı.

917 tarihinde ölen El Utruş, uzun süren savaşımlar sonrasında Tabaristan'ı geri almayı başardı. Amul doğumlu Sünni tarihçi Tabari tarafından verilen bilgiye göre Tabaristan halkı, yönetim ve adalet açısından daha El Utruş gibisini görmemiştir.

a-Bölgede Alevi Yönetiminin Ortadan Kaldırılması

921'de Cilitlerin başında kral Tirdah'ın halefi, Dai El-Hasan bin El-Kasım'ın Layla bin Numan adındaki generali (Arapça'da

"kan" anlamına gelir. Layla'nın babasının asıl adı Şahdust idi) bulunuyordu. Araştırmacı Emel Esin tarafından, Samanilere karşı isyana kalkışan Alevilerin önderi olarak tanımlanan (Eren Les Dervis Heterodokxes Turcs d' Asie Centrale et le Peintre surnomme "Siyah Kalem", Turcia, XVII-1985, s.9) Layla bin Numan, kısa bir zaman içinde Damgan'ı, Samani başkenti Nişabur'u ve Mervi ele geçirmişti. Daha sonraki bir tarihte birlikleri, Samani ordularınca hezimete uğratılan Layla bin Numan'ın kendisi de öldürüldü. Yenilgiye maruz kalan ordu Curcan'a döndüğü zaman, Daylamlı bir grup ile Cilit tarafından Dai El-Hasan bin-El Kasım'a yönelik bir suikast düzenlendiğini haber alan ve hiç zaman geçirmeden Curcan'a gelen Dai, içlerinde Cilitler tarafından Layla b.Numan'ın ölümünden sonra kral olarak tanınan Tirdah'ın oğlu Harısinda'nın da yer aldığı suikastcı yedi kişiyi ölümle cezalandırdı. Bu olay Cilitler ve Daylamlılar arasında büyük memnuniyetsizliğe neden oldu. Cafer'in 925 yılında yaşamını yitirmesi üzerine Ahmed'in Abu Ali Muhammed adındaki oğlu Daylamlı önderler tarafından Amul'da tahta oturtuldu. Ali soyundan gelme yöneticiler arasında var olan kavgalar, Daylamlı ve Cilit şefleri elinde Arap saçına dönüştü. Ali soyundan gelme yöneticiler, Makan bin Kaki ve Asfar bin Şiruya adlarındaki şefler tarafından kendi savaşımlarında kukla olarak kullanıldılar. Makan'ın ilk taleplerini yanıtsız bırakan Dai El-Hasan bin El-Kasım, daha sonra Gilan'dan gelerek Makan'la birleşerek Tabaristan'ın idaresine el koydu ve 928 yılı içinde Makan'la birlikte düzenlediği büyük bir seferle, Rey kentini ve Kum'a kadar uzanan Jibal eyaletini ele geçirdi...

Onların yokluğundan yararlanarak Tabaristan'ı ele geçiren Asfar, Samanilere bağlı olan Curcan'ın yöneticisiydi. Dai, Amul kale kapısında Asfarla karşılaştı. Daha sonra Asfar, Makan'ı yendi ve Makan, Daylam'a çekilmek zorunda kaldı.

Buna rağmen Zeydi inancı, gerek Daylamlılarda olsun ve gerekse Gilanlılarda olsun hâlâ gücünü muhafaza ediyordu. Abu Cafer El-Nasır, Asfar'ın egemenli ğindeki Amul'u idare eden Daylam kökenli valisi tarafından imaın koltuğuna oturtulmasına rağmen Asfar, milliyetçi Sünni olan Samani efendisi Nasr bin Ahmed'in karşı çıkması üzerine Abu Cafer'i tutuklayıp daha başka birkaç Ehlibeyt soyluyla birlikte Buhara'ya sürgüne yolladı.

b)Tabaristan'da Zeydi Alevi Hanedanlığın Yükselişi

Abu Cafer'in tutuklanıp diğer birkaç Ehlibeyt soylu ile Buhara'ya sürgüne gönderilmesinin bir yıl sonrasında Vali Abdullah bin Tahir'in oğlu Süleyman tarafından Daylam'da başlatılan bir saldırıda güç duruma düşmesine rağmen aynı yılın sonlarına doğru Tabaristan'ın tamamının sahipliğini teminat altına alan Hasan bin Zeyd, 867 sonrasında Curcan'da egemenlik kurdu. Hasan bin Zeyd tarafından desteklenen öteki Hz. Ali soylu önderler, geçici olarak Rey (864-5, 867,870 ve 872), Zancan, Kazvin (865-68) ve Kumis (873-79) kentleri üzerinde denetim sağlamayı başarabildiler. Hz. Hasan, biri 869'da Abbasi generali Müflih'in, ikincisi de 874 tarihinde Yakup Şaffar'ın Tabaristan ve Ruyan'ı istilaları sırasında olmak üzere toplam iki olayda kısa süreli olarak Daylam'a kaçmak zorunda kaldı.

Hasan bin Zeyd, 884 yılında Amul'da yaşamını yitirdiğinde, halefi durumundaki kişi, Muhammed Curcan'da idi. Halife Mütevekkil (847-861) zamanında yıktırılan Hz. Ali'nin ve Hz. Hüseyin'in türbelerini onartarak büyük bir ilgiye mazhar olan Muhammed bin Zeyd, bununla birlikte çevrede yaşayan soylulara gönderdiği armağanlarla onları yanına çekmeyi başarmıştır.

Tabaristan'da kurulan Zeyd Alevi Devleti, 891-932'de Samanidler adına hareket eden Horasanlı maceracı asker Raf'i b. Harthama'nın Tabaristan'ı ele geçirdiği zaman Muhammed bin Zeyd'in elinde kalan Gilan ve Daylam bölgelerinin içlerine kadar girmeyi başarmasına rağmen Abbasi halifesinin, rakibi Amr bin Aws'ı Horasan valisi olarak tayin etmesi üzerine Raf'i b. Harthama, Muhammed bin Zeyd ile barış imzalamak mecburiteyinde kaldı. Bununla da yetinmeyip Tabaristan'da Muhammed Bin Zeyd'e verdiği zararı telafi etmesinin yanı sıra ona, kendisiyle ittifak içinde hareket etme garantisi de verdi. Muhammed, her ne kadar 900 yılında, ele geçirmek istediği Horasan'ın üzerine sefer düzenlediyse de mağlubiyete maruz kaldı.

Dersimlilerin Kökeni ve Deylem'de Alevilik

Deylemliler (Daylamlılar) Hazar Denizi'nin güneybatısı ile Tahran'ın kuzeyine düşen bölgede yaşayan bir toplum olarak bilinir. Siyasi anlaşmazlıklar, dış baskılar, iklim koşulları, inanç farklılıkları, ekonomik vb. çeşitli nedenlerle göç eden veya ettirilen bu halkın büyük çoğunluğunun Güneybatı İran'a gidip orada Büveyhoğulları Devleti'ni kuranlar oldukları görüşü yaygındır. Öte yandan Goranlıların da yine Deylemliler olduğu anlaşılmaktadır. Deylemliler, bölgedeki işgal ve geliş melerden sonra bu bölgeyi de terk ederek Fırat, Murat (Dicle) nehirleri ve Dersim bölgesine 933-1055 yıllarında yerleşirler. Bölgenin yerli halkıyla kaynaşarak bugünkü Dersim halkını oluştururlar.

Hem Daylamlıların, Dersimlilerin ataları olduğu hem de günümüzde Dersim coğrafyasında konuşulmakta olan Zazaca'nın (Dımili) bir başka ifadeyle Dersimce'nin bir Kürtçe lehçesi olmayıp Hint-Avrupa dil öbeğinin Doğu grubu içinde yer aldığı ve İran'da konuşulan dillerin kuzeybatı sınıflandırması kapsamında

bulunduğu yargısı batılı bilim adamlarının bir kısmı tarafından da kabul görmektedir.

Rus araştırmacı V. Mınorsky, Hollandalılar tarafından zamanın en ünlü otoritelerine hazırlatılmış ve 30 yılda tamamlanmış olan İslâm Ansiklopedisi'nin İngilizce nüshasında, "Kürtler" bahsinde "20. yüzyılda Kürtler arasında kesinlikle Kürt olmayan bir unsurun tespit edildiğini (Zazalar)" belirtir (sf. 1134) ve "bu grubun Kürtçe'den çok farklı kuzeybatı lehçesi konuştuğunu" (sf.1152) yazar. Bununla da yetinmez!.. "Zaza" kelimesinin geçtiği her yerde "gerçek Kürt olmayan" kaydını düşer!.. (sf. 1151)

Dersimliler tarafından Kırmanc olarak adlandırılan, ancak uluslar arası arenada Zaza olarak bilinen halkın geçmişi hakkında, Uluslar arası bilim adamlarından B. Henning (1954), D.N. Mac-Kenzie (1961-95), T. L. Todd (1985; G.S. Asatrian/F. Vahman (1987-95), Joyce Blau (1989), P. Lecoq (1989), C. M. Jacobson (1993-97), Jonst Gippert (1993-96), M. Sandonato (1994), Ludwig Paul (1994-9) ayrı bir dil olduğunu ve Kürtçenin lehçesi olmadığını ispat ettiler. D. N. Mackenzie, Zazaca'nın, Kürtçeyle ilişkisinin olmadığı itirazını kanıtlanıştır. 1900 yılında "Dersim" adlı kitabını yayınlayan Antranig'e ve sonradan da İranolog Oskar Mann ve tarihçi V. Minorsky'e göre; Zazalar'da kabul gören "Dımılı" terimi, Kuzey-İran'daki Gilan'da bulunan Deylem bölgesinden göç edip Dersim'e yerleştiklerini belirtmektedir.

Kürt dili üzerine çalışma yapan yabancı araştırmacılardan; Karl Hadank ve Artur Christensen, Dimililerle, Goranların aslen Kürt olmadıklarını, bunların Hazar Denizi'nin güney batısından gelen Deylemliler olduklarını ileri sürmüşlerdir. Christensen, "Dimili sözcüğünün, harflerin yer değiştirmesi suretiyle "Deylem" sözcüğünden türediğini ileri sürmektedir. Bugün kendilerini Kırmanc ya da Zaza olarak tanımlayan Dimili konuşan

toplulukların Anadolu'daki tarihinin M.S. 550'lerden çok daha gerilere dayandığı bilinmektedir.

V. Minorsky, Deylemliler adlı makalesinde;"Çağlar boyunca Daylamit boylarının yerleştiği alanlar, oldukça geniş bir alanı kapsar. Bu nedenle, kronolojik güçlükleri göz önünde bulundurarak referansları tek bir başlık altında toplamak daha uygun olacaktır. Bir Babil adı olan Dilmun adası (Bahreyn), bugün bile güncel bir ad iken Fars'ın güney kıyısındaki Bender-i Daylam adı gerilere, Buyid dönemine kadar dayanan bir ad görüntüsü vermektedir. Aşağı Kafkasya bölgesinde, Sasaniler devrinden kalma askeri yer isimleri Lahican'la bağlantılı gibi görünen (şimdiki Lahican) Layzân ya da Lâizan adlarını çağrıştırıyor. Şirvan adı, muhtemelen Talakan ve Alamut nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Şir (Arapça, Şirriz) ile benzerlik gösteriyor demektedir. Bkz. Hudud bl II ve Cuveyni, III, 425 (Kazwini'nin notu)

V. Minorsky, Deylemlilerin, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı, yani Salmas'ın merkezi çok yakın zamanlara kadar Dilmakan diye adlandırılmaktaydı. Urmiye Gölü'nün güney batısında önemli bir Zagros Geçidi üzerinde Lahican diye bir bölge olduğunu (bkz. Sawdibulak, el') ve Zazaların, Daylamit kavminin devamı olduk larını F. Andreasa atfen belirtmektedir.

Ermeni tarihçi Garo Sasuni, "Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri" adlı eserinde "Avusturyalı tarihçi Thomas Chek, Heartman ve Alman dilbilim ve etnoloji uzmanı Theodor Nöldeke (2 Mart 1836-25 Aralık 1930)'nin Dersim Zazalarını Kürt kabul etmediğini" yazar!

Hollandalı araştırmacı V. M. Bruinessen de "Ağa, Şeyh ve Devlet" isimli eserinde aynı görüşü paylaşır!..

Doç, Yalçın Küçük; "Kürtlerin Üzerine Tezler" adlı kitabında; "Zazaca, çokca sanıldığının aksine Kürtçe'nin bir lehçesi değildir. Zazaca Kürtçe dışı kalıyor" demektedir.(sf.37)

Ayrıca Zazaların kültürel değerler yönünden de Kırmanclardan (Kürt) farklı yönleri olduğu tespit edilmiştir. Örneğin köklü bir bahçe kültürleri vardır ve yerleşik düzene aşinadırlar.

Zazaları; Deylemlilere bağlayanlar da mevcuttur (Deylemliler Türklüğün egemen olduğu bir topluluktur). Bunun nedeni uzak bir ses çağrışımı olup kendilerine 'dimili' demelerinden kaynaklanmaktadır. Oysa ilke olarak, ulusların kökenlerini etimoloji yoluyla kanıtlamak yanlıştır; etimolojiler tarihi ve coğrafi olgularla desteklenmelidir.

Japon asıllı Prof. Goıcıe Kojıma, Zazaki'yi ayrı bir lehçe olarak sınıflandırır ve "bir Kürt grubunun bulunmadığını, her bir lehçenin ayrı bir dil gibi olduğunu" belirtir!..

Ayrıca konunun uzmanı sayılan Avusturyalı tarihçi Thomas Chek, O. Man, Prof. Haddank ve İran dillerinde uzman İngiliz dilbilimci David Neil Mac Kenzie (8 Nisan 1926-13 Ekim 2001) hem Zazaların, hem de Guran ve Hevramîlerin Kürtlüklerini kararlılık ve kesinlikle reddederler!..

1937 yılında Tunceli-Dersim'de incelemelerde bulunan Nazmi Sevgen, bir çok yaşlının, "Biz Horasan Türkleri'yiz" dediğini yazar!..

"Türkiye Tarihi" adlı kitabında Yılmaz Öztuna ise Hunlarla aynı federasyon içinde 'Timlin (Dimlin) Krallığı' (M.Ö. 300-M.S. 550) adında yaklaşık dokuz asır yaşamış olan bir devletten de söz etmektedir. (Öztuna, a.g.e. cilt 1, s. 138-141). Dimlinlerin, Hun federasyonunu oluşturan unsurlar arasında önemli boylardan biri olduğunu belirtmektedir. (Öztuna, a.g.e. cilt 1, s. 138-141)

Kendisi de Hormak aşiretine mensup bir Zaza olan M. Şerif Fırat, meşhur "Doğu İlleri ve Varto Tarihi" adlı eserinde, "Zazaların bir kısmının İç Anadolu'dan (muhtemelen Yavuz Selim zamanında), bir kısmının da daha eski tarihlerde Horasan ve Harezm'den geldiklerini" belirtmiştir!.. Aynı eserinde Hormak aşiretinin kökeninin Türk olduğunu ortaya koyan Orhan Gazi ve Sultan 1. Murat tarafından onaylanmış 12 nesillik soy kütüğünü kanıt olarak yayınlamış ve Zaza bölgesindeki pek çok yer, aşiret, kişi, türbe isminin öz Türkçe olduğunu da yazmıştır!.. (sf. 52-54)

1938 yılındaki Tunceli-Dersim İsyanı'nın Alevî-Zaza lideri Seyyid Rıza, Devlet'e yazdığı mektupta:

-"Şâyet Hükümet hizmet ve sadakatimizden şüphe ederse, âbâ vu ecdâdımızın eskiden geldikleri Yukarı Türkistan, Horasan vilâyetine bütün mensub-u aşiretimizle hicret etmeye himmet buyrulsun," diyerek Zazaların ana yurdunu açıkça ifade etmiştir!.

Ayrıca Koçgiri aşiretinden olan Alişir de bir şiirinde:

"Ceddimiz Şeyh Hasan, Şâh-ı Horasan"

mısrası ile bu aşiretin de Orta Asya kökenli Türk olduğunu dile getirmiştir.

Kendisi de Zaza ve Pertekli olan, Tunceli-Dersim bölgesinde yıllarca Kaymakamlık yapmış bulunan M. Zülfü Olga (1880-1959) "Dersim Tarihi" adlı kitabında, "Zazaların, Timur'un Horasan'ı ele geçirmesinden sonra, büyük bir topluluğun oradan Anadolu'ya geldiklerini" yazar... Iki ihtimal vardır. Ya Cengiz istilâsı (1200'ler) ile Timur'un fetihlerini (1400'ler) karıştırmaktadır... Ya da her ikisi de Moğol olan hem Cengiz ve hem de Timur dönemlerinde iki büyük göç olmuştur!. Ama Zazaların büyük kısmının Horasan'dan geldiği kesindir.

Yine kendisi de bir Zaza Alevisi olan Cemal Şener, "Aleviliğin Etnik Kimliği" adlı eserinde "Hem Alevî Zazaların, hem de Alevî Kürtlerin köken olarak Türkmen olduklarını" tartışmasız bir biçimdc ortaya koyar!..

Cemal Şener bu gerçeği şöyle ifade ediyor:

-"Son on yıldır, Alevî olup ta Kürtçe ya da Zazaca konuştukları halde, kendilerini Türk olarak ifade eden Alevî yerleşmelerinin %75'ini gezmiş biriyim... Bu köylerde yaklaşık 1500 civarında insan ile görüştüm. Buna İstanbul'da Şahkulu ve Karacaahmet dergâhlarında rastladığım Tuncelili, Antepli, Maraşlı Alevî yaşlıları da ekleyince, 3000 kişiyi buldu... (sf. 36)"

-"Kendileri Zazaca veya Kürtçe'yi bildikleri halde, hatta Türkçe'yi bozuk bir şive ile konuştukları halde, bugün yaşı 60'ın üstünde olan ve kendisini Kürt ya da Zaza diye ifade eden (yani Türk olmadığını ifade eden) bir tek Alevi'ye rastlamadım!.. Kendisini Kürt veya Zaza olarak ifade eden kesim ise, son yıllarda veya radikal sol rüzgârdan etkilenen azınlık bir gençlik kesimidir. Bu da tarihsel değil, siyâsî bir kimlik olarak kabul edilebilir." (sf. 37)

Cemal Şener ayrıca:

-"Alevilikte Dedelik, ocak geleneği ile yaşar... Dede Ocakları'nın tümü, kendilerinin Horasan'dan gelen Türkmen aşireti olduğunu savunur!" der... (sf. 25)

Araştırmacı Martın Van Bruinessen de "Alevî Kürtlerin Etnik Kimliği Üzerine Tartışma" başlıklı yazısında, "Ritüel (âyin, ibadet) dili olarak neredeyse tamamen yalnız Türkçe kullanan ve hatta çoğu Türkçe aşiret adlarına sahip olan Kürtçe ve Zazaca ko-nuşan Alevilerin varlığı birçok yazarı meşgul etmiş bir vakıadır," der ve "Dersimlilerin Kürtleştirilmiş ya da Zazalaştırıl-

mış Kızılbaş Türk Aşireti olduğu... Bu varsayım o kadar mantıklı görünür ki, bazı Batılı akademisyenlerce de hiç sorgulanmadan kabul edilmiştir. Örneğin Melınkof (1982)"

Türkolog Irene Melınkof da Kırmancca ve Zazaca konuşan Koçgiri aşiretinin Türk olduğunu, şu sözlerle ifade eder:

-"Araştırmalarım beni Kırmanc denen ve Kürtler olarak tanınan insanlar arasında kalmaya götürdü. Töreleri Orta Asya'ya kadar uzanan Türk töreleri idi!.. Ölümle ilgili âdetler, albastı inanışı, Türklerin 12 hayvanlı takvimleri, eski yeni yıl bayramları olan Hızır Bayramı'nın kutlanması vb. sorduğumda, kaynaklarımdan birisi bana "soy olarak biz Kürt değiliz fakat (Alevî) inançlarımız dolayısıyla çok ezâ gördük. Dağlara sığındık, Kürtler'e karıştık ve Kürtler olarak adlandırıldık' demişti."

Irene Melınkof aynı eserinde bu tesbitine şunu da ekliyor: "Bunu söyleyen birçok ayaklanmada etkinliği bulunan tanınmış "Kürt' aşireti Koçgirilardandı. Ömer Lütfi Barkan'a şüphelerimden söz ettiğim zaman, bana Koçgiri adının Türkçe olduğunu ve Akkoyunlu, Karakoyunlu ve benzeri adlandırmalarla karşılaştırılabi leceğini işaret etti."

Gerçekten de "Koçgir" kelimesi Orta Asya'da halen de kullanılmakta ve "Koç" anlamına gelmektedir... Böylece Koçgirî aslında "Koçgirli", yani "koçlu" demektir ki, tıpkı Karakoyunlu, Karakeçili gibi Koçgirli-Koçlu aşireti de bir Türk aşireti olur.

Sultan 2. Mahmut döneminde Türkiye'de uzman olarak görev yapmış olan Feldmareşal Helmut Von Moltge de "Mektuplar" adlı eserinde Maraş ve yöresi için şöyle diyor:

- "Pazarcık Ovası'nı geçtik. Bu ovada üç Türkmen kabilesi Atmalı, Kılıçlı, Sinemililer konaklamıştı."

Alman Mareşali ve askeri strateji uzmanı Helmuth Karl Bernhard Graf von Moltke (26 Ekim 1800-24 Nisan 1891)'nin 200 yıl kadar öncesinden bahsettiği bu Türkmen kabileler, Rişvan Aşireti'ne bağlı olup bugün Adıyaman, Maraş ve Gaziantep'te yaşamaktadırlar. Küçük bir bölümü de Ankara-Haymana ve Bâlâ ilçelerindedir... Dr. Mahmut Rişvanoğlu'nun araştırmasına göre Rişvanlar, Oğuz boyundan Çepni ve Çiğil Türkmenleri'dir!.. Atmalı aşireti mensuplarının Maraş ve Adıyaman'daki köylerinin adları hiç değişmemiştir ve Türkçe'dir: Tilkilcr, Haydarlı, Sadakalar, Karahasanlar, Ağcalar, Kabalar, Kizirli, Kızkapanlı, Ketiler, Karalar, Turuçlu, Mahkanlı...

Kendisi de Zaza olan Eski Dersim Meb'usu Hasan Hayri Bey, 1921 yılında T.B.M. Meclisi'nde yaptığı konuşmada, "Harzem'den gelen ve Türkçe konuşan atalarına Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubat'ın yerleşme izni verdiğini, Yavuz Sultan Selim zamanında Alevî Türklerin Dersim dağlarına çekilmek zorunda kaldıklarını, kendilerini gizlemek için Kürtçe öğrendiklerini, süreç içinde Türkçe'den uzaklaştıklarını" anlatmıştır.

Araştırmacı Ali Kaya, "Dersim Tarihi" adlı eserinde bu ifadeyi doğruluyor:

-"Orta Çağın en büyük seyyahı ve "Rıhlet-ü İbn Battûta" diye bilinen seyahatnâmenin yazarı olan İbn-i Batuta, (d. Mağrib-Tanca 24 Şubat 1304) 1333-1334 yıllarında Kuzey Dersim'e uğradığında, iki Türkmen kabilesi Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretlerinin birlikte Moğollar ile sürekli savaştıklarını belirtir... (sl. 125) Bu aşiretlerden kalanları, Dersim yöresindeki mezar taşlarındaki koç resimlerinde görmek mümkün."

-"Anadolu Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubat, Bağin Kalesi" (Tunceli-Mazgirt)'ni ziyaretinde Şeyh Mansur'a bir şecere vermiştir. Bu şecere Şöbek köyünde Seyyid Cafer oğullarının

evinde muhafaza edilmektedir. Bu şecerede 12 aşiretin Türk olduğu belirtilmektedir."

Bahsi geçen Harezm kökenli 12 aşiretten 9'u şunlardır: Haydaran, Hormek, Balaban, Çarık, Bulan, Bahtiyar, İzolu, Hiran, Koçgiri.

Alevî dedesi Pir Ahmet Dikme, 1999 yılında yayınladığı "Haykırıp Duyuramadıklarını" adlı kitabında şu bilgileri vermektedir:

-"(Cengiz Han) Moğolların baskılarına dayanamayarak yurdunu terketmek zorunda kalan Muhammed oğlu Celâleddin Harzemşah, yer yer çarpışarak batıya doğru ilerler ve bir çarpışmada yaralanır. Yaralı olarak dostu olan Şeyh Hasan'ın yanına gelir ve orada bir Kürt tarafından öldürülür... Beraberindeki oğlu Mehmet'i Şeyh Hasan'a emanet eder. Şeyh Hasan dostu Celâleddin'in nâşını götürüp Dojik Dağı'nın zirvesine defneder. Mehmet'i kendi himayesine alır, 3-4 yıl sonra kendi kızıyla evlendirir."

Harzem Şahı Celâleddin Harzemşah'ın sözü edilen mezarı, hem Dersim Alevileri hem de Zazalar arasında yatır muamelesi gören "Sultan Baba Türbesi" oldu! (Rıza Nur, Türk Tarihi,cilt 2)

Cemşid Bender'in ve tüm Kürt ayırımcıların gözlerden sakladığı gerçek şudur ki, Herat ile Gazne arasındaki diyara Gur ülkesi denir!.. Firdevsi'ye Şehnâme'yi yazdıracak kadar hoşgörülü Türk hakanı Gazneli Mahmud'un valisi Muhammed, burada Gurlular devletini kurmuş; Muhammed Gur Han adını almıştı. (1187)

1300'lere kadar varlığını sürdüren bu Gur halkının bir kısmı, Celâleddin Harzemşah ile birlikte Anadolu'ya gelmişti.

İşte Cemşid Bender'in "Horasan Kürtleri" ile kastettiği bu Horasan Gurlarıdır!... Guran diye bilinen Kürt aşiretleri de aslında Gur Türkleridir!.. Gur-Guran, Tur-Turan gibi çoğul ifade eder!

V. Mınorsky, Zazalarla ilişkilendirilen ve "Kürt" addedilen Güranlar aşiretlerinin de Kürtlüklerini kesin bir dille reddeder!.. Güranlar bir Türk boyudur ve Goranî Lehçesi, Zazaki Lehçesi'nin en yakın olduğu dildir. Birini konuşanlar Türk ise, diğeri de Türk'tür!

Prof. Y. Hikmet Bayur, meşhur "Hint Tarihi" adlı eserinde, Gur Türkleri hakkında şu bilgiyi verir:

-"El Utki'nin 'Kitab-ül Yemini'nde Kalaçlar'ın Hindikuş (dağlarının) güneyinde yerleşmiş olduklarını ve Orta Asya'dan gelen diğer Türklerin Hindistan'ı fethetmelerinde çok önemli rol oynadıklarını yazarken, Gür Devleti hükümdarı Alâüddin Cihansuzun, Selçuklu Sultanı Sancar tarafından esir edildiğini belirtir."

- "Orta Asya'da Türk urukları arasında bulunan Gürler oldukça önemli bir yer tutar. Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Han'ın Hindistan seferinde Gürler Ulkesine girip, buradan (sonra) Doğu Avrupa'ya, Bulgar ülkesine hareket ettiği, seferden sonra Gürlerin reisinin kendisini Semerkant'ta karşıladığı anlatılır. Güran Türkman taifesinden bahsedilir."

-"İran'daki Güranlar, menşe itibariyle Gürler, yani Türkler'dir... İran Edebiyatının önemli şair ve yazarlarından biri olan Şeyh Sadi, ünlü 'Bostan' adlı eserinde bir İranlı köylünün Gür hükümdarına 'Ey, Türk' diye hitap etmesi de Gürler'in Türk olduğuna başka bir kanıttır."

Pir Ahmet Dikme şöyle der:

-"Munzur Dağı'nın güney yakasında bir tek Kürt yoktur!.. Orada yaşayan Şeyh Hasan aşireti tamamen Horasan kökenli Türkmenlerdir. Pülümür'e doğru gelindiğinde Areli, Lolanlı, Şahvelanlı, Kemanlı, Çarekanlı ve daha birçok aşiret oturmaktadır. Bu aşiretlerden hiç biri Kürt değildir! Tamamı Türk kökenli aşiretlerdir. Ben bu konuyu her platformda tartışmaya hazırım!"

Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik'in "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı" adlı eserine göre, Dersim Mutasarrıfı Arif Bey'in 1903 yılı raporunda:

- "Dersim öteden beri şâyi ve zan olunduğu gibi umumen Kürt değildir!.. Çemişgezek ve Çarsancak kazaları kâmilen Türk'tür!.. Hozat kasabası ile İnce-ağa kariyesi ve Torot aşireti halkı Türk'tür!.. Fakat ihtilaflar neticesinde Kürtleşiyorlar... Mazgirt kasabası ile Ovacık kazasının ova köyleri halkı neslen Türk'tür. Ve halen halkı lisan-ı Türkî üzerine mütekellimdirler. Yalnız Ovacık Türkleri hem Kürtleşmiş, hem de Şiileşmişlerdir... Dersim Sancağı, Türklerin pek kadim mevasıdır. Türkler'den gayrı hiçbir neslin âsar ve hatıratına tesadüf olunmaz!" diye yazdığını belirtir... Dersim Mutasarrıfı Celal Bey de 1906 raporunda, "Erzincan Sancağı merkezinin, Kemah'ın, Erzurum'un Kiğı, Diyarbakır'ın Palu, Elazığ'ın Harput ve Eğin, Dersim'in Çemişgezek ve Çarsancak halkının Türk olduğunu" yazmıştır.

İbn-i Haldun, "Mukaddime" adlı eserinde Gurilerin Türk olduğunu Kat'i-Kesin bir şekilde ifade eder... Müneccimbaşı da Gurilerin Hota (Hita) Türklerinden olduğunu kabul eder.

Dr. Mahmut Rişvanoğlu, "Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm" adlı eserinde:

-"Orta Çağ'da Afgan ve bugünkü Taberistan ve Yeni Delhi'ye kadar geniş bir imparatorluk kurmuş olan Gazneliler yıkılınca yerlerine "Gurluğ" adlı yeni bir Türk uruğu geçmiştir. Guriler (Gurlular) devletini kurmuşlardır. (1284-1304)"

-"Ayrıca, 1526-1830 yılları arasında Babür Şah'tan sonraki Babüriğ hakanların devam ettirdiği Gurkaniye devleti de bunun devamı idi."

-"Kikiler ve Kalaçlar birleşik uruğlar olarak Gurilerdir... 'Tabakat-ı Nasiri'de Bengal fatihi Melik'ül Gazi İhtiyarüddin Muhammed'in Gür ve Kalaçlardan olduğunu yazar ki, bundan Gurlu ve Kalaçların bir arada bulunduğunu (ve bir sayıldığını) anlamaktayız."

-"Bugün Bingöl, Tunceli ve Siverek'te bulunan ve Zaza, Çarekli, Dersimli diye adlandırılan oymaklar, işte bu Gurlu (Guran) ile gelenlerdir."

-"Bugün Doğu Anadolu'da hem Kürmanç, hem de Zaza lehçeleriyle konuşan bu Türkler; Guranî Türkleri ile beraber Afganistan'da ve kuzeyinde Karluk Türk devletinin yıkılmasıyla Hazar' ın kuzeyinden ve güneyinden Anadolu'ya gel mişlerdir."

Bu yüzdendir ki, Zazalar'ı iki grupta incelemek mümkündür:

1) Tunceli, Erzincan ve yakın iller... Kuzey Zazaları... Bunların çoğu Alevi'dir.

2) Urfa-Siverek, Diyarbakır, Elazığ Palu... Güney Zazaları. Bunların çoğu Sünni'dir... Siverek Zazaları 5 kola ayrılır: Karanlı, Bucak, Kırvar, Haseran ve Bapviran.

Bunlardan Karanlılar(aslı Karahanlılar) Karluk Türklerinin iki kolu olan Yağıza ve Çiğil oymaklarındandır. Karahanlılar bazı kaynaklarda Elikhanlar diye anılır... Karanlı köylerinin isimleri tümden Türkçe'dir: Karahan, Kepirkuyu, Güvercin, Dindar, Hamamviran, Şiran gibi... (Prof. Dr. Mehmet Eröz, Doğu Anadolu'nun Türklüğü, sf. 125)

Haseranlar özbeöz Türkmen'dir. Köy adlarının hepsi Türkçe'dir. Karakaya, Doğan, Konaklı, Hoya, Karaımusalar, Derdere, Hindibaba, Şeyhandede, Ahirmat, Sarsap, Budaran gibi...

Bucaklar boyu tamamen Türk'tür. PKK'ya karşı devletin yanında yer almış, çarpışmıştır. Köy isimleri de Türkçe'dir. Güngörmez, Bahçe, Mezra, Bitik, Kalemli, Daralık, Çeftali, Kale, Sepetviran ve Çamurlu gibi...

Kırvar boyu da Türk'tür. Odabaşılardan gelmedir.

Siverek'te kalabalık aşiretlerden biri de Karakeçililerdir. Oğuz'un Kayı boyundan olduğu sanılmaktadır. Damgaları, gene Oğuz boyu olan Avşar damgasıdır. 60-70 kadar Karakeçili köyü vardır. Adları hep Türkçe'dir. Ağaören, Deliktaş, Karayük (Karahöyük), Kurtini, Karadibek, Bozkuyu, Kapaklı, Böğdük, Göllü, Payamlı (Bademli), Toru, Saluca, Çipini gibi... Karakeçililer yakın zamana kadar Kürtçe konuşurlar, kendilerini Kürt sanırlardı. Ancak Anadolu'nun başka yörelerinde, Bursa, Bilecik, Eskişehir, Balıkesir, Adapazarı, Kırıkkale, Gaziantep'te akrabaları olduğunu öğrendiler, Türk olduklarını farkettiler!

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere bu konuda otorite sahibi olan bilim adamlarının ortak görüşleri, Zazaların Kürt olmadığı, Zazaca'nın da Kürtçe'nin bir lehçesi olmadığı yönündedir. Kürt kimliği, günümüzde Zazaların önemli bir bölümü tarafından reddedilmektedir. Osmanlı'dan günümüze kadar geçen

süreçte dilleri Kürtçe'den farklı olduğu ve Kürt kökenli olmadıkları halde Zazalar, devlet ve toplum tarafından Kürt olarak tanımlanmışlardır. Gerek toplumsal ilişkiler gerekse devletsel ilişkiler olsun ikisi de Zazalara ya Türklük ve Kürtlük empoze edilmeye çalışılmış ya da Zazalığı, Kürtlüğün ve Türklüğün üst kimliği şeklinde benimsemeye zorlanmışlardır. Devletin bu etik bakışı ve bu yöndeki tavırları, Zazaları Kürt ve Türk kimliğinden birini benimsemeye itmiştir. Ancak buna rağmen Zazaların büyük çoğunluğu duyarlı davranarak öz kimliklerini benimsemişler. Zazaca, bu konunun en yetkin uzmanları olarak kabul gören Rus doğubilimci Prof. Vladimir Minorsky, Ermeni tarihçi Garo Sasuni, Zazaca üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Alman dilbilimci Karl Haddank, Zazaca'nın başlı başına bir dil olduğunu, yaptığı derleme, araştırma ve incelemeleriyle kanıtlayan ilk dilbilimci, İranolog Oscar Mann, İran dillerinde uzman İngiliz dilbilimci David Neil MacKenzie, Japon asıllı Prof. Goıcıe Kojıma, Hollandalı araştırmacı Martın Van Bruınessen, T. M. Jhonstone ve W. B. Loocwood gibi bilim adamları tarafından ayrı bir dil şeklinde sınıflandırılmaktadır. Dersimliler, farklı araştırmacıların saptamalarından da anlaşılacağı üzere farklı bir halk olarak tanımlanırlar. Hakezâ konuya hâkim olan uzmanlar da Dersimlilerin Kürt olmadığı görüşündedirler. Medlerin kuzey koınşuları olan Daylamlılar hakkında bilgi veren Yunan tarihçi Poly-bius (MÖ 203-120), günümüzdeki Zazaların, Daylam kökenli olduklarını, yani onların atalarının Daylamlılar olduğunu söyler. Gene Zazaların ayrı bir halk olduğu, konunun uzmanı olan Ingvar Sbruberg tarafından da dile getirilmektedir.

Dımilice'den yola çıkan Amerikan dilbilimci Terry Lynn Todd tarafından ayrı bir halk olarak tanımlanan Zazalar, öteki halklarla eşdeğer bir şekilde kendi kimliklerine sahip çıkmakta ve onu korumaktadırlar. Dersim ve yöresi, M. Ö. VI. yüzyılda "Dımilice'yi konuşanların yaşadığı coğrafya" anlamına ge-

len "Dilaman" adıyla anılırdı. Partların egemen oldukları M.Ö. 247-M.S. 226 tarihleri arasında yarı bağımsız veya tam bağımsız bir krallık durumunda olan Dilaman, 30 yıl süreyle Part Federasyonu'nun bir üyesiydi.

M. Ö. VI. yüzyıldan M.S. IV. ve V. yüzyıllar arasındaki zaman dilimi içinde kalan takribi 1000 yıllık süreçte, günümüzde Kırmanclar-Zazalar tarafından yurt edinen coğraf'ya, Dilaman (Day-lam) adıyla anılırdı. Bugün ise İran'ın kuzeydoğu eyaleti Kuzey Horasan, Mazendaran, Rast, Gibal, Gilan, Tabaristan, Chalus, Kalar, Enzeli, Varemin, Lahican, Siya, Kal, Koh, Pir, Pulur, Fumen, Gerekerd, Bar, Tufem, Rudsa Muvaz, Lesenesar, Kohaman, Hasan Rud, Astara, Vajagali, Harfajan, Emurluh, Rahmandabat, Pankuh, Hesen Beg ile Hazar Denizi tarafından çevrelenen coğraf'ya, Daylaman (Dilaman) Gilan olarak adlandırılmaktadır (159()).

Mitolojik konuları işleyen bir ozan olarak da bilinen Bizanslı tarihçi Agathias tarafından kaleme alınan "Histories" adındaki eserde verilen bilgilere göre Dımililer, M. S. 551-552 tarihlerinde Dicle kıyılarında yaşamışlardır. Bununla birlikte aynı zamanda Agathias'ın ustası da olan ve I. Valentinianus'e karşı imparatorluğunu ilan eden Klikya yerlisi, Constantinus hanedanı mensubu Procopius (326-26 Mayıs 366) da yaklaşık olarak aynı coğrafyayı, Dımılierin ülkesi şeklinde tanımlar.

Zhomas Arcruni'yi dayanak olarak alan Ermeni Atrasnik de Zazaların, Deylemliler olduğu görüşünü savunmaktadır.

Rus doğubilimci ve Iranolog Prof. Vladimir Minorsky, M.O. X. yüzyılda Hazar Denizi'nin dağlık kesimlerine indikten sonra oradan da batıya doğru yönelen son İran kabilelerinin, karşılarında Kürtleri bulduklarından söz eder. Bu Kürtler tarafından kullanılan sözcükler, Daylamlılar tarafından konuşulan sözcükler-

den tamamen farklıdır. Daylamlıları, Kürtlerin arasına karışarak Kuzey Mezopotamya'yı kendilerine yurt edinen Zazaların ataları olduğu düşüncesini de gözardı etmemek gerekir.

Dimili konuşanlar; Kırmanclar ve Zazalar olmak üzere iki ana unsurdan meydana gelmektedir. Kırmanclar Alevi, Zazaların büyük çoğunluğu da Sünni'dir. Bir başka ifadeyle Kırmanc-Zaza ayrımı ile Alevi-Sünni ayrımını birbiriyle örtüşen kavramlar olarak görmek mümkündür. İnanç farklılığı ile farklı göç dalgalarında yer almaları, her iki unsur arasında var olan bölünmenin nedeni olarak görmek yanlış olmaz sanırım. Ama bu iki unsur, bölünmüş olsa da bugün kendilerini farklı olarak tanımlasalar da bunların aynı kökenden geldiklerini asla göz ardı edemeyiz.

Kırmanclar ile Zazaların aynı dili konuştukları bilinen bir gerçektir. Hiç şüphesiz ki aynı dili konuşmak, tek başına iki ana unsurun aynı kökenden geldiklerini kanıtlamaz. Ancak bu dil birliğinin yanı sıra bu iki unsurun aynı kökenden geldiklerini ortaya koyan başka bazı kanıtların varlığı da söz konusudur. Örneğin iki unsurdan da kendilerini "Dimili" olarak tanımlayanlara rastlamak hiç de zor değildir. Sivas'ın Zara, Kangal ve Divriği ilçelerinde ve kimi köylerinde yaşayan Alevilerin içinden "Em Dımili'yanın (Biz Dimiliyiz)" sözcüklerini kullananlar olduğu gibi Urfa-Siverek ve Diyarbakır-Çermik'de yaşayan Zazalar da dışarıya karşı kendilerini "Zaza" olarak tanımladıkları halde kendi aralarında "Dimili" terimini kullandıkları bilinen bir gerçektir. Her iki unsurun da büyük çoğunluğu –bilhassa genç nesil- ana dillerini unutarak (ya da unutturulmuş) Kürtleşen ya da Türkleşenler olduğu halde hâlâ kimliklerini koruyanlar da bulun maktadır.

Dersim merkezli Kırmanclar, kendi aralarında konuştukları dili "Dımilki" şeklinde tanımlarlar. Ancak Bingöl'de yaşayan

Alevi kökenli Hormekliler, hemen yanı başlarında yaşayan ve aynı dili konuşan Sünni inançtan halkı "Zaza" olarak tanımlarlar.

Elazığ valisi olarak görev yaptığı sırada Elazığ'a bağlanan Dersim hakkında rapor düzenlemekle görevli kılınan ve Dersim Alevileri ile dostane ilişkiler kurma başarısını gösteren Ali Cemal Bey (Bardakçı)'in Dersim hakkında düzenleyerek dönemin hükü-metine sunduğu rapor kısaca şöyledir:

"Alevi ve halis Türk olan Türkmenler, Yavuz zamanından beri müthiş baskılara maruz kalmış ve on binlercesi merhametsizce öldürülmüşlerdir. Dersim kargaşalıkları; küçük-büyük memur ve mutaassıp hocaların tahrik ve teşvikiyle cahil Sünni ahali tarafından haklarında reva görülen muamelelerden doğmaktadır. Baskılar son bulur ve şuurlu bir şekilde hareket edilirse Dersimliler, cumhuriyetin sadık ve fedakâr hamileri olabilirler.

Dersim eyaletinde Türkçe bilmeyene ve Kürt tipine rastlamadım.

Sünniler, Alevilere Kürt, Aleviler de Sünnilere Kürt derler. Kürtlere komşu Dersim Alevilerinde Türk'ten başka bir millet oldukları kanaati olmakla beraber memurlar da bu hataya düşmüşlerdir (...). Dersimliler öldürülmeden ve sürülmeden korkuyorlar(...). Dört yüz yıldan beri Dersim'e hükümet girmiş değildir. Her Dersimli hayatını, malını muhafaza kaygısıyla silah bulundurmak zorunda kalmıştır".

Buna rağmen aralarında kimi zaman Zazalar hakkında "Dimili Çevliği" (Dimili Menbaı) sözcüklerini kullanan Dersimliler, kendileri için de kimi zaman "Dımili" terimini kullanırlar. Bu örnekte görüldüğü üzere iki unsurun aynı kökenden geldiğini doğrudan olmasa da dolaylı bir başvuru kaynağı olarak görmek mümkün dür. Kürtçe dilini konuşan insanların, her iki unsuru da

"Dimili" olarak adlandırmaları, Kırmanclarla Zazaların aynı kökenden geldiğini ortaya koyan bir başka kanıt olarak görebiliriz. Kimi yerlerde sadece "dil" adı olarak, kimi yerlerde de "halk" adı olarak kullanılan "Dimili" adı; bariz bir biçimde görüldüğü üzere bugün Kırmanclar ile Zazalar tarafından müştereken kullanılan tek etnik terimdir. Bu vasfından ötürü "Dimili" terimi, iki unsurun aynı kökenden geldiğini belirlemekte kilit konumundadır. Kırmanc ve Zaza terimlerinin menşei günü müzde bile tam olarak ortaya konulmuş olmasa da "Dımili" sözcüğünün "Deylem" adından geldiğini ve "Deylemli (Deylemî)" anlamında kullanıldığını tartışmasız bir şekilde ortaya koyan F. C. Andreas'ın bu düşüncesi, A. Christensen tarafından kaleme alınan "Les Dialects D'avroman Et De Pewa, A. Christensen, 1921, Kopen hag" adlı yapıtta kapsamlı bir şekilde tanıtıldı. F. C. Andreas'ın bu düşüncesi; aralarında Rus doğubilimci Vladimir Minorsky, Zazaca üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Alman dilbilimci Karl Hadank ve İran dillerinde uzman İngiliz dilbilimci David Neil Mac Kenzie'in de bulunduğu ve bu konuda otorite olarak kabul gören pekçok tarihçi ve dilbilimci tarafından da paylaşılmaktadır. Dımili-Deylem ilişkisini ortaya koyan ilk kişi olan Ermeni yazar Antranik Çelebyan, bu görüşünü, 1901 yılında yayınlanan "Dersim" adını verdiği incelemesinde kapsamlı bir şekilde açıklar.

Dimli-Deylem ilişkisini ortaya koyan tarihî donelerin bir araya getirilerek yayınlanmamış olması, büyük bir eksikliktir. Bu eksikliği bir nebze de olsa gidermek için eldeki doneleri özet olarak ortaya koymanın gerekliliğine inananlardan biriyim ve bunu bir görev addediyorum.

"Histories" adını verdiği yapıtında Lazica'da meydana gelen Roma-Pers savaşlarından söz ederken, gerçekleşen bu savaşlarda Perslerin saflarında savaşa katılan "Dılimnitler" olarak adlandır-

dığı Deylemlilerden bahseden Bizanslı şair ve tarihçi Agathias (536-582), bu yapıtının bir yerinde: "The Dilimnites are among the largest of the nations on the far side of the Tigris whose territory borders on Persia" der. Türkçe'ye çevrilişi şöyledir: "Dilimniteler, ülkeleri İran'la sınır olan Dicle kıyısında yaşayan ulusların en büyükleri arasındadırlar". (Agathias, "The Histories", Trans. By Joseph D. Frendo, 1975, 111. Kitap, S,87-88).

Bu satırlar: "Onlar genellikle Perslerin saflarında savaşmaya alışık olsalar da, ger-çekte özgür ve bağımsız olmaları nedeniyle herhangi bir zorlamaya boyun eğmek onların yaradılışlarına ters düştüğü için, bağımlı bir halkın zorunlu askeri olarak savaşmazlar" şeklinde devam eder.

Agathias'ın M. S. 550'lerin başlarına ait olan bu satırları; Dımililer (Kırmanclar ve Zazalar) M.S. VI. yüzyılın ortalarında (M. S. 551-52), günümüzde ele geçirdikleri bu coğrafyada bulunuyorlardı ve bağımsız bir şekilde yaşıyorlardı, anlamını taşımaktadır.

"Daylam" başlıklı makaleyi kaleme alan Rus doğubilimci Vladimir Minorsky de Agathias tarafından ortaya konulanlardan aynı sonucu çıkaranlardandır.

Konuya ilişkin araştırmalarıyla tanınan uzman bir isim de, X. yüzyılda yaşamış Thomas Ardzrouni adlı Ermeni tarihçidir. Histoire Des Ardzrouni" (History of The House of Ardsruni) adını verdiği yapıtında, genelde başlangıçtan X. yüzyıla kadarki Ermeni tarihini, özelde ise soyadından da anlaşılacağı üzere kendisinin de mensubu bulunduğu ve Artsruniler olarak da bilinen Van Ermeni Krallığı (Vaspu rakan)'nın yönetenleri olan ailenin tarihi hakkında bilgi verir. Bu yapıtın ara başlıklarının birinde: Delemiklerin Aghbag eyaletindeki Hadamakert kentine düzenledikleri sefer, Tanrı'nın sayesinde Ermeni kuvvetlerinin zaferiyle

sonuçlandı" (a.g.y., S.243) der. Bu başlık altında: Aynı dönemde Asur ülkesine gitmek için yola çıkan Delemikli bir askeri müfreze Aghbag eyaletindeki Hadamakert kentinde büyük yağmalara girişerek, çocuk, kız, kadın vs. Kaçırı yorlardı.

Bunu duyan kral, seçkin süvarilerinden oluşan bir grubu onların üzerine gönderdi. Kralın emrine sadakatla bağlı olan suvariler; bir süre sonra Delemikleri Antzevatsik bölgesinde bozguna uğrattılar. Yiğit ve kokusuz okçular; Delemikleri, otların, Ermeni atlarının nalları altında ezilmesi gibi, ezip geçtiler. Aşağı yukarı, ellerindeki kılıçlarla 2 000 kişiyi öldürdüler.

Delemiklerin askeri kampı ele geçirilip yağmalandı. Esirler, kurtarılarak evlerine ve ülkelerine gönderildiler" (a.g.y., S.243) satırlarını görürüz.

Fransızca'dan tercüme edilen kitabın çevirmeni yukarıda aktarılan pasaja: "Bu hikâyenin değişik bölümlerinde yazarımız tarafından belirtilen Amiouc'daki Outhmaniciler (&18) Zourarec'ler kabilesi (&37) ve nihayet bu hikâyede sık sık adı geçen Caisiciler ve Bougha dönemindeki Delemiclerin ülkesi, sadece Ermeni yazarlar tarafından biliniyordu. En azından bunların isimleri Mose Caghanca tovatsi, 1. III. Bölüm XXI'de bulunabilir. Bu 10. yüzyılda gerçekleşmiştir. Yazara göre Rusça çevirisinin 275. Sayfasında." notunu düşüyor.

"Tarih sahnesine çıkan yeni bir Delemic boyu ki bunlar, Salar adı da verilen bir generale itaat ediyorlardı (veya general ile ittifak halindeydiler, S.C). Bu General Aghovanie; Pers ülkesini, Ermenistan'ı ve hatta Berda şehrini hükmü altına almıştı. 914'e kadar bu bölgelere hükmeden Rusları da kovmuştu. İşte bunlar kuvvetli ihtimalle Adamakert'i işgal eden ve Ermeni kralı Gagik tarafından yok edilmekle yüz yüze bırakılan General Salar'ın son askeri müfrezesini oluşturan Delemikler'dir. Kesin tarih belli de-

ğil" (a.g.y., S 243-244, Fransızca'ya çeviren tarafından düşülen dip not).

Ermeni yazar Thomas Astruni, yukarıya aktarılan satırlarda Ermenistan'ın, 10. yy. da Deylemliler tarafından işgalinden bahseder. Yazarın ifadesine göre Aghbag hatamakert (Adamakert) kentini işgal eden Deylemliler, Antzevatsik bölgesinde karşılaştıkları Ermeni ordusu tarafından mağlup edilirler.

Yukarıya aktarılan bilgiler doyurucu olmayabilir, eksik olabilir. Bu eksikliği gidermek ve daha detaylı bilgi edinmek için başvuruda bulunmamız gereken iki önemli isim daha vardır. Bunlar; aynı zamanda Büveyhilerin resmi tarihçisi de olan teolojist, felsefeci, yazar Ebu Ali Ahmed ibn Muhammed ibn Ya'qub Ibn Miskawayh (932-1030) ve Ibn Esir ailesinden üç erkek kardeşten ortancası ve Ortaçağ sonrası tarihçisi olan Ali ibn el-Esir veya Ali ibn al-aşir (1160-1233)' dir.

Ermeni bilimadamı Dr. Arşak Poladyan, "VII–X. Yüzyıllarda Kürtler" adını verdiği çalışmasında özellikle İbn Miskawayh ve Ali ibn el-Esir ikilisi tarafından yazılanları kaynak göstererek şöyle der: "Hicri 326 yılında (937-938 yılında) Laskari Ibn Mardi, büyük ordusuyla Djibal'den Azerbaycan'a saldırdı...Laskari, yönetim merkezi saydığı Ardabil'den başka hemen hemen bütün bölgeyi ele geçirdi. Saldırıyı püskürtmek için Daysam, Ziyaridlerin Emir evinden prens Vasmgir'le anlaşmaya başladı... Aynı yıl Vasmgir, Rey'den Azerbaycan'a gittiği sırada Laskari savaşmadan ordusunu bölgeden çıkardı, Ermeni bölgesi Andzevadzik'e (Arap. Zavazan) geçti, buradan Musul'a hareket etme niyetindeydi. Fakat yolda Artsrunida'nin Ermeni prensleri tuzak kurdular ve Laskari'yi öldürdüler. Ibn Miskavayh ve Ibn al-Asir bu olayların daha etraflı bir yorumunu vermektedirler" (a.g.y., S. 63-64, Özge yay., çev. Mehmet Demir).

Anlaşıldığı kadarıyla bu satırlarda sözü edilen olay, Ermeni yazar Thomas Astruni tarafından dile getirilen olayla aynıdır. O halde Ermenistan'a girdiği söylenen ordu, Laskari Ibn Mardi adındaki Cibal yöneticisinin komutasında bulunan Deylem ordusudur. Burada sözü edilen Laskari, ya Deylemli Laskari'dir veya Gilanlı Laskari'dir (Minorsky, La Ddomination Des Dailamites, Dipnot: 47; Türkçe'si için bk. Desmala Sure, Sayı S11/ 1,S.34).

Ermenice'de Andzevadzik, Arapça'da ise Az-Zavazan ya da sadece Zavazan olarak adlandırılan Zaza ülkesi de savaşın gerçekleştiği yerdir. Sözü edilen olayın gerçekleştiği tarih ise M. S. 937/ 38'dir.

Abbasi İmparatorluğu'nda merkezi otoritenin zaafa maruz kaldığı, genelde her tarafta olduğu üzere Ermenistan'da da teorik olarak halifeye biat eder gibi görünen, pratikte ise bağımsız ülkelerin meydana geldiği ve Buyi Deylem Devleti'nin kuruluşuyla çakışan bu dönem Ermenistan'ında biri başkenti Ani olan Bagradit Krallığı, öteki Van Gölü ve çevresini içine alan Van merkezli Vaspurakan (Van) Krallığı olmak üzere birbirine rakip iki Ermeni krallığı bulunmaktadır. Van Krallığı'nın yönetenleri Ardsruniler-dir.

Ermeni yazar Antranik Çelebyan, "Dersim" adıyla yayınlanan yapıtında, Thomas Artsruni tarafından yazılan ve yukarıya aktarılan satırlarına gönderme yapar: "Thomas Arzrouni... Telmig ırkından bir ordunun Aghbag'in Hatamakerd Sin bölgesine varışında..., Ermeni kralının onlar üzerine bir saldırı emri vererek iki binini öldürüp savaşı kazandığından söz ediyor. Öyle görünüyor ki, Dersim'de ve diğer bölgelerde yaşayan Telmigler, dilleri Dersimlilerin çoğu tarafından konuşulan ve şimdi Dımli veya Tımli olarak biliniyor olanlardır" (a.g.y., S. 160-161, Dipnot) der. Bu satırlar, büyük bir olasılıkla Ermeni yazar Antranik

Çelebyan tarafından Dımili-Deylem bağlantısının kurulduğu satırlardır.

Konuya ilişkin bilgilerine başvuracağımız üçüncü kişi, "Meyyafarkin ve Amed Tarihi" adlı yapıtıyla tanınan Ibn'ül-Ezrak (1116 -1176) adındaki tarihçidir. Bu yapıtında, Daylamlıların (Buyile/Büveyhoğulları) M. S. 979-980'lerde Diyar-i Rebia (Musul-Ceylanpınar arasında yer alan coğrafya), Meyyafarkin ve Diyar bakır'ın ele geçirilişinden söz eden Ibn'-ül-Ezrak, Buyi Devleti'ni de "Daylam Devleti" adıyla verir.

Konu hakkında bilgisine başvuracağımız dördüncü ve son kişi, İngiliz prof. David Marshall Lang'dır. Lang'in, Ermenistan'ın 1020'de Deylemliler tarafından fethedildiğini: "1020' de Ani'nin Bagradid yöneticisi Gagig-I öldü. Bu olay, büyük Ermenistan'ın ortaçağ boyuncaki ulusal tarihinin son sayfasını açtı. Artık Shirak eyaleti ile sınırlı hale gelmiş olan Bagratid egemenliğindeki topraklar Gagik'in iki oğlu, ılımlı Jhon-Smbat III ve daha dinamik Ashot IV the Valiant arasında bölündü. Çok geçmeden Hazar bölgesinden Müslüman Daylamitler, Ermenistan'ı istila ettiler (1021). Aynı sırada Selçuk Türklerinin ilk grupları da Vaspurakan'da, Van Gölü çevresinde göründüler" şeklinde açıklar (D. L. Lang, The Armenians: A Poeple In Exile, S 55, 1981).

David Marshall Lang, 1021 yılında yaşanan bu olayı bir başka yapıtında şu sözlerle dile getirir: "Ani'nin Bagradit yöneticisi Gagik-1. 1021'de öldü. Bu olay, büyük Ermenistan'ın ortaçağ boyuncaki ulusal tarihinde yeni sayfayı açtı. Şimdi Shirak veya Siracene vilayeti ile sınırlı hale gelmiş bulunan Bagratid dominyonları Gagik'in iki oğlu arasında-pasif Jhon-Smbat III ve daha enerjik Asot IV cesur arasında bölündüler. Çok geçmeden, Selçuk Türkleri'nin ilk grupları Van Gölü çevresindeki

Vaspurakan'da kendilerini gösterirlerken, Azerbaycan'dan (gelen) Daylamitler 1021'de Ermenistan'ı istila ettiler"(D.M. Lang, Armenia: Cradle of Civilization, S. 193 -196, 1970).

"Dersim" adlı kitabında Thomas Artsrunu için;' Antranik, şöyle der: Thomas Arzrouni, Telmig ırkından bir ordunun Aghbag'in Hatamakerd Sin bölgesine varışında (Dersim/ Deştgeyiksuyuna bağlı köy) Ermeni kralı, onlar üzerine bir saldırı emri ve-rerek iki binini öldürüp savaşı kazandığından söz eder. (a.g.y., S.160-161, Dipnot)

Bu dönemde yaşayan Telmigler, dilleri Dersimlilerin çoğu tarafından bugün konuşulan Dimlidir veya Dimililer, Timli olarak biliniyordu. Meyyafarkin ve Amed Tarihi'nin yazarı Ibn'ülEzrak (M. S. 985-1062) bu eserinde Deylemlilerin (Buyiler/Buveyh-ogulları) M. S. 979-980'de Diyar-i Rebia (Musul-Ceylanpınar arasındaki bölge), Meyyafarkin ve Diyarbakır zaptını anlatır. (Bk. Mervani Kürtleri Tarihi, S.48; Çev. M.E. Bozarslan).

Ibn'ül Ezrak, Buyid Devletini de "Deylem Devleti" olarak tanımlar (a.e.g. S.135).

Tüm bu araştırma, inceleme ve bilimsel çalışmalar sonuncunda Zazaların, IX-X-XII. yüzyıllarda Hazar Denizi'nin güney kıyılarında bulunan dağlık Gilân-Deylaman bölgesinden, Dersim bölgesine gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır. Bu olgu, Zaza dilinin adı geçen İran diyalektlerine yakınlığı ile de doğrulanmaktadır. Bu halkın kendisine verdiği "Dımli" adı da "Delmik"ten doğmuştur. İran'nın Delâm (Daylam) ilinin sakinlerine verilen "Daylamit" (Daylamlı) adının aynısıdır (Bkz. G.S. Asatiyan, op. cit. p, 160).

Osmanlı belgelerinde hangi lehçeyi konuşursa konuşsun, Türk olmayanlar ekrad olarak adlandırılıyor. 16. Yüzyıla ait

tahrir defterlerinde "Ekradı Dımılı" ve "Ekradı Disimlü" adları geçmektedir. "Ekradı Dimili günümüz Türkçesiyle Dımili veya Ekradı Disimlü ise Dersimliler demektir. Günümüzde Dersim'in Doğu kesiminde yer alan ve halk arasında sayısı 12 olarak gösterilen aşiretlere, bölgede verilen ortak isim, 12 Aşirê Dêsımi (12 Dersim aşireti) ya da Dêsmiyan ya da Dêsıman/ Dêsmıji (Dersiımliler)'dır.

Kanıtlarıyla ortaya konan bu tarihi gerçekler, Kırmancların, Kızılbaşların ve Zazaların Deylem ve Deylemliler ile olan bağlarını ortaya koyması açısından doyurucu olduğu ve Dımlilerin Kürt ya da Türk oldukları konusunda ileri sürülen tezlerin temelsiz olduğu kanısındayım.

Ermenistan'da Geliler ve Deylemliler

Kaynaklar tarafından Ahameniler Dönemi İran'ında olduğu söylenen yedi büyük aşiret/ evi'nden biri de Hydarneslerdir. Ermenistan, Ahemeniler tarafından zapt edildikten sonra bu aşirete mensup olan orontesler tarafından yönetilir.

Avesta dilinden gelme İran kökenli bir sözcük olan ve "ulu", "yüce", "kahraman" anlamlarına gelen Orontes, Ermeni dilinde Hrant (ya da Erwan, Arawan), Pehlevi dilinde Arvand ve Yunan dilinde Orontes şekillerini alır.

MÖ 6. yüzyıl sonlarında tarih sahnesinden silinen Urartu sınırları dâhilindeki topraklar üzerinde bulunan Ermenistan ve Dersim'in, ilk defa Orontesler tara fından yönetildiği görülür. Ermenistan ve Dersim tarihleri açısından bu dönemi, başlangıç noktası olarak almak mümkündür. Ancak önce Oronteslerin kim olduklarına göz atmakta yarar vardır.

Bu konuya ilişkin bilgiler, hem Ermeni kültürel kalıntılarında hem de Ermenistan şeceresinde yer almaktadır. Orontes adlı aşiret, Ermenistan coğrafyasında İran'ın Zerdüştçülük adı verilen dininin hâkim olduğu döneme ilişkin en eski ve en özgün Ermeni kültürel kalıntıları tarafından "Angl" soylu olarak gös terilirler. "Angl", aynı zamanda adından söz edilen dönemin Ermenistan Güneş Tanrısı'dır. Ermeni kültürel kalıntılarınca verilen bilgiler, hiç kuşkusuz sadece bunlardan ibaret değildir. Zira Ermenilerin en eski şecerelerinde Angl sözcüğü, sıkça "Gel" ve/veya "Gelam" olarak da kullanılmaktadır. Bu etnik adlara; Mısır, Hitit, Asur, Grek ve Roma kaynaklarında sıkça rastlamak mümkündür. Sözün kısası, Yunan kaynaklarında Orontesler olarak adlandırılanların Geliler ve Deylemliler olduğu görüşü mevcuttur. Angl, Gel, Gilan, Eğil vb. aşiret, halk ve coğrafik adlar, onlarla bağlantılıdır. Urartu topraklarındaki Ermenistan ve Dersim adlarının birlikte anılmaya başlandığı bu dönem, Dersim tarihi açısından büyük önem taşır.

Türkiye toprakları üzerinde yaşayıp da "Dımılki" konuşan Kırmanclar, Zazalar ve Dımililer olarak adlandırılan topluluklar, genellikle bu grubun içinde yer alırlar. "Dımilki" konuşanların bu tarafta yer alan tarihleri; Yunan kaynaklarınca "Orontesler" olarak adlandırılan Geliler ve Deylemliler ile başlamaktadır. Geli/Dımıli (Angl, Orontes)'ler, Ahameniler döneminin ilk Orontes Hanedanlığı'ndan başlayarak Selçukluların geldiği tarihe değin Ermenistan topraklarında farklı adlarla sürekli ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Ermenistan, Selçukluların gelişinin az öncesinde (1021) Alevi kökenli Deylemlilerin yeni bir yayılmacılığına sahne olmuştur. Işte, Dersim sentezinin temel etnik damarı bu dönemle çakışır ve tarihî bir devamlılık arz eder.

Ermenistan ve Dersim tarihleri hakkında sağlıklı bir bilgi edinmek için tarihî bir devamlılık gösteren bu dönemi (Alevi

kökenli Deylemlilerin 1021'de Ermenistan'a gerçekleştirdikleri yayılma dönemini) mercek altına almak gerekir.

Kendi özgün geleneklerine göre Sophene, Arataşes, Kommagene, Bagarat, Artsruni, Gnuni (Gini); Sason (Sanasar), Varazhnuni Arzanene vb. gibi ünlü Ermenistan evleri ve prenslikleri de Ahameniler Dönemi'nde ilk Ermenistan Hanedanlığı'nı kuran Geliler (Orontesler) soyundandırlar. Ancak ilk kültürel kalıntılarını, bir başka ifadeyle ilk sözlü geleneklerini, önceden tabi oldukları Zerdüştlük dinini terk ederek Hıristiyanlığı kabul ettikleri tarihten sonra yazıya aktarmalarından ötürü bu yazılı kayıtlarda, pagan döneminde uyguladıkları gelenekleri, yeni kabullenmiş oldukları Hıristiyanlığa göre yenilediler. Sonunda Oronteslerin ve Orontes soyundan gelme evlerin/ aşiretlerin tamamı Angl (Gel) soyundan geldiklerini ileri süren gelenek de benzerlerinde olduğu üzere değiştirilmek suretiyle bu dönem kayıtlarına geçirildi.

Bu dönemi mercek altına almazsak, Ermenistan ve Dersim tarihlerinin çıkış noktalarını aydınlatmamız mümkün olmaz. Gelilerle Deylemilerin Ermenistan'da Orontesler adı altındaki tarihlerini, kurdukları hanedanlıklardan izlemek mümkündür.

Oronteslerin kuruculuğunu yaptıkları Commagene Krallığı'nın Antiochus I adındaki yöneticisinin Nemrut Dağı'nda bulunan kitabesini, 'Xenophonun Anabasis ve 'The Cyropaedia' adlarındaki yapıtlarını, Amasya doğumlu Yunanlı tarihçi, coğrafyacı ve filozof Strabon'un ve Ermeni tarihinin babası olarak kabul edilen Moses Khorenatsi'nin yapıtlarını bu konunun başvuru kaynakları olarak kabul etmek gerekir.

Adından söz edilen bu kaynaklarda, ilk Orontesler hakkında daha geniş bilgi bulmak mümkündür. Ahamenilere bağımlı olan Orontes I, bu hanedanlığın bilinebilen ilk yöneticisidir. Yunan filozof, yazar, tarihçi ve asker Xenophon'un on binle-

rinin Babil'den yola çıkmak suretiyle Ermenistan üzerinden Trabzon'a kadar varan geri çekilme esnasında (M.Ö. 401/400) Ermenistan'da krallık koltuğunda oturan kişi; Orontes I'dir. Xenop-hon'un bu kitaplarında, Dersim adı da Derxene/ Xerxene şekli altında ilk kez onbinlerin ricatlarından söz edildiğini görmek mümkündür.

Ahameniler İmparatorluğu'nun, Büyük İskender'in ordularınca yıkılmasından sonra Ermenistan'da Makedonlar (Selefkoslar) Dönemi başladı. Ancak Büyük İskender'in ölümü (M. Ö. 323) sonrasında adı geçen imparatorluk, Büyük İskender'in ordusunda görev yapan dört generalin arasında meydana gelen ve otuz yıldan daha fazla bir süre devam eden iç savaşlar neticesinde dört parçaya bölünmüş oldu.

Otuz yıldan fazla bir zaman devam eden bu iç savaşların yaşandığı dönemde ya da hemen akabinde tamamı İran kaynaklı bir karaktere sahip olan Pontus, Kapa dokya ve Kommagene krallıkları kuruldu. Başlangıcından itibaren İran kökenli bir kimliğe sahip olan Ermenistan, Pontus ve Kapadokya bölgeleri, Medlerin ve Ahamenilerin yayılmacılığı döneminden Roma'nın işgal tarihine değin İran kimliklerini muhafaza etmeyi başardılar.

İlk Orontes Hanedanlığı'nın Makedon kökenli III. Antiochus tarafından M. Ö. 200 yılında yıkılmasından kısa bir süre sonra Küçük Ermenistan (Dördüncü Ermenistan) adı verilen coğrafya üzerinde III. Antiochus'un Zariadris (Zareh) adındaki satrabı tarafından (M.Ö. 200/190) Sofene adındaki bir başka Orontes Krallığı kuruldu. İlk Orontes Hanedanlığı'nın son yöneticisi Orontes IV'ün yeğeni olan Zariadris'in kendisinden sonra Sofene (Supa, Sufnaye) Krallığı tahtına, Artaşes adındaki oğlu oturdu. Artok, Artaxiad, Artaşat ve Artaxerxes gibi çeşitli adlarla anılan Artaşes de, Makedon kökenli III. Antiochus'un satraplığı görevini yürü tüyordu. III. Antiochus tarafından Doğu Ermenis-

tan ve Asıl Ermenistan adlarıyla da bilinen Büyük Ermenistan satrabı olarak atandığı topraklar üzerinde, kendi adıyla anılan Artaşes Krallığı'nı kurdu.

Ermenistan; Makedonlar Dönemi'nde Sophene ve Artaşes adları verilen iki hanedanlık arasında pay edilmişti. Sophene Krallığı; Ermenistan Krallığı'nın güneybatısında ve Dicle-Fırat nehirlerinin arasında kurulmuş bir krallıktır. Bu krallık, birçok kere Ermenilerin, Perslerin ve Romalıların hâkimiyetine girmiştir. Roma imparatoru Diocletian tarafından feth edilen ve Zazaların coğrafik yerleşim yeriyle kesişen Sophene Krallığı'nın Zazalar tarafından kurulduğu tarihçiler tarafından söylenmektedir.

Makedon kökenli III. Antiochus'un tahttan indirilmesi sonrasında Romalıların safında yer alan bu iki hanedanlık, fiili olarak bağımsızlıklarını elde etti. Büyük Tigran, M. Ö. 95 tarihinde tahttan indirdiği Artaşes'in yerine krallık koltuğuna oturdu.

Ahameni Kralı Cyrusun çağdaşı ve müttefiği olan Birinci Tigran, Ermenistan tarihinde etken rol oynamıştır. Burada adından söz edilen Büyük Tigran, birin cisinden ayırdedilmesi için "İkinci Tigran" olarak adlandırılmıştır. Orontes (Geli) kökenli olmaları, yüzyılların ayırdığı bu iki Tigran (Tiran)'ı birleştiren tek noktadır.

Pontus kralı Mihridat'ın kızı ile evlendiği tarihe kadar birbirlerinden bağımsız olan Sofene ve Artaşes krallıklarını birleştiren İkinci Tigran, Artaşes Hanedanlığı'nın Zariadris adındaki en ünlü yöneticisi ve Artaşes'in soyundan gelmedir. İkinci Tigran'ın ordusunda bulunan okçu sınıfı, Deylemlilerle akrabalık bağları bulunan Mardlar tarafından oluşturulmuştu. Sınırları İç Dersim ile bitişik olan eski "Mardalik Kantonu" onların adlarıyla bilinmektedir.

Roma Cumhuriyeti döneminde yaşamış olan Amasya doğumlu Yunanlı tarihçi, coğrafyacı ve filozof Strabon, başlangıçta küçücük bir devlet olan Ermenistan'ın, Makedonyalı Antiochus'un satraplığını yapan baba Zariadris ve oğlu Artaşes tarafından gerçekleştirilen ilhaklar sonucunda genişlediğini ve Romalıların gelişinin az öncesinden de Büyük Tigran tarafından maximum sınırlarına vardırıldığını söyler.

Dicle, Fırat ve Aras kaynakları ile birlikte Kapadokya, Kommagene, Ninus, Erbil, Gordya, Azerbaycan/ Atropatene ve başka bazı toprakları da ilhak etmek suretiyle Ermenistan'ı ilk kez bir dünya gücü ve büyük bir imparatorluk haline getirerek Ermenistan'ın büyük bir kabul görmesini sağlayan kişi, zor yoluyla Ermenistan coğrafyasındaki Ermeni prensliklerinin tamamını birleştiren Büyük Tigran'dır.

Ne yazık ki bu geniş toprakların ömrü çok da uzun olamayacaktı. Zira Makedonların egemenliğinde bulunan Ermenistan ve havalisi, M. Ö. 69/66 aralığındaki bir tarihte Romalıların eline geçti. Bu dönemde Büyük Tigran'ı deviren Roma Generali Pompey'in elde ettiği Sofene (Dersim ve havalisi), imparator Neron döneminde yeniden ayrı bir krallık haline getirildi.

Sonunda Büyük Tigran Dönemi'nin İmparatorluk sınırları, bozulan dengeler neticesinde fiili olarak geçersiz kılındığı halde Tigran Dönemi'nin Büyük Ermenistan'ı, Ermeni milliyetçiliğinin ortya çıkmaya başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir Ermeni Megalo İdeası (Büyük Ülkü) haline dönüşmüş olacaktı.

Bölgede egemenliğin, Makedonlar ve Romalılar arasında el değiştirdiği tarihi duraktaki başlıca oluşumlar olan Sophene ve Artaşes Hanedanlıklarından ikincisi (M.Ö. 200/190-M.Ö. 1), kimi araştırmacılar tarafından ilk ve gerçek Ermeni Hanedanlığı şeklinde tanımlanır.

Ermenistan'ın bir parçası konumundaki Sofene Krallığı (M. Ö. 200-M.Ö. 95), genellikle Dersim'le özdeş hale gelir. İç Dersim, Makedonlar Dönemi'nden başlayarak Erzincan (Akilisene) ve Elazığ'la birlikte Sofene Krallığı toprakları içinde yer alır. Bir başka ifadeyle Dersim, baba Zariadris ve oğlu Artaşes tarafından Ermenistan topraklarına dâhil edilmiştir. Bu durum Büyük Tigran döneminde daha da pekiştilince Dersim (Sofene), daha sonraki dönemlerde kader ortağı haline geldiği Ermenistan ile birlikte Roma, Part, Bizans, Sasani ve Arap yönetim lerinin de tanığı olur.

Hitit Kayıtlarında Geliler ve Başka Bazı Hanedanlıkların Etnik Kökeni

Geliler, büyük bir olasılıkla Hitit Dönemi'nde Anadolu'da yaşıyorlardı. Zira günümüz Eğil'inin eski adı olan "Angl" sözcüğü, muhtemelen Gelilerin adı ile bağlantılıdır. Gürcü bir baba ve Rus bir anneden doğan ve Gürcistan, Ermenistan ve İran'ın Ortaçağ tarihleri uzmanı olan tarihçi Cyril Toumanoff (13 Ekim 1913 -4 Şubat 1997) tarafından verilen bigilere göre "Angl Kalesi" ve kenti, M. Ö. XIV. yüzyıl Hitit kayıtlarında "Ingalawa" adıyla verilmektedir. M. Ö. XIV. yüzyıl Hitit kayıt larında yer alan bu isme, Mısır Kitabelerinde de rastlamak mümkündür. Grek ve Roma dünyası tarafından "Ingilene" olarak adlandırılan Angl Evi'nin ve devletinin adından "Angeltun" olarak da söz edilmektedir. Cyril Toumanoff tarafından verilen bilgilere göre "Angeltun" adı, bu devletin merkezi konumundaki Angl Kalesi (Günümüzdeki Eğil)'nin adından gelmedir. Tarihi çok eskilere uzanan Angl Kalesi, bir dönem Sophene krallığı'nın bulunduğu coğrafyada, bu krallığın başkenti olan Carcathio-Certa'nın yerinde bulunuyordu.

Tarihçi Cyril Toumanoff tarafından aktarılan bilgilere göre; tarihi, M. Ö. VI. yüzyıla dayanan Süryanice bir kaynaktan Angl

Kalesi ve kentinin Asuryalı Sennac herib'e ait olduğunu ve bu kentteki Asur krallarından biriyle ilgili bir kitabenin, Tevrat, kaynak gösterilmek suretiyle adı çok iyi bilinen Sennacherib'e atfedildiğinden söz eder. Gene tarihçi Cyril Toumanoff'a göre Asurya sınırlarına yakınlığından ötürü Angl prensliğinin; Asur (Süryani) kökenli olarak tanınmasında coğrafi konumunun da katkısı vardır. Bu coğrafik yakınlığın yanı sıra orada bir Asur yazıtının da yer alması Angl Evi ile Sennacherib Evi'nin köken olarak da aynı görünmelerine yol açmıştır. Gerçekten de Primary History (Birincil ya da ilkel Tarih)'de ve Moses Khorene (Khoreneli Musa)'da tarihe geçirilen Ermeni tarih kültüründe de Angl Evi'nin kökeni Asur kralı Sennacherib'e dayandırılır, bundan başka Artsruni ve Gnunilerin de Sennacherib'in oğlu Sarasar'ın soyundan geldikleri söylenir (Toumanoff, a.g.e., s. 222, 297-98).

Adına, Ermenistan Evleri (Aşiretleri) ve prensliklerinin arasında rastlanılan Gnunilerin, Dersim'in Gini aşiretinin kökenini oluşturduğu görüşü de mevcuttur. Nitekim Gnunilerin adının, "Gin" sözcüğünden geldiği Moses Khorene tarafından verilen bilgilerde de mevcuttur.

Angl, çoktanrılı dönemde Ermenistan'ın bir tanrısıdır. Sümer Akad Yeraltı Tanrısı Nergal'in karşılığı, bir başka deyişle Ermenistan'ın pagan dönemindeki Yeraltı Tanrısı'dır. Tarihçi Cyril Toumanoff tarafından aktarılan bilgilere göre; Lap'ancyan, "Angl" adını Babilce "Ekallu" ve Sümerce "Egal" sözcüklerinden türetmiştir. Öyle ise "Angl (Gel)" ve "Kal (Kalu)" söcükleriyle bir bağlantısı vardır. Kal (Kalu) ve Asur adlarına sürekli bir arada bulunması da dikkate değer bir noktadır.

Yedi büyük İran evinden biri olan Orontidler, kendilerinin soyunun, Angl adı verilen tanrıya dayandığını ileri sürerler. Anglsoylu olmak; Orontidlerin tamamının ve onlar tarafından kurulan hanedanlıkların ortak noktasıydı. Orontid hanedanlığının

kollarının tamamında Angl (Tork, Tarhu, Tarku) kültü vardı. Zira Angl, çoktanrılı dönemde onların Güneş Tanrısı'ydı. Buradan yola çıkan tarihçi Cyril Toumanoff, "Angl" sözcüğünün Orontidlerin tamamını tanımlayan ortak-genel bir etnik ad olma ihtimalinin bulunduğundan söz eder.

Ermenistan'ın Hristiyanlığı benimsemesi sonrasında, çoktanrılı döneme ilişkin sözlü gelenekler, Toumanoff tarafından da ortaya konulduğu üzere, Hristiyanlığı benimseyen Ermeni tarihçilerince yeni dinin düşünce ve görüşlerine uydurulmak suretiyle, yani yenilenmek suretiyle yazıya geçirildi. Zira bu Hristiyan dönmeler, temsil ettikleri inanç biçiminden ötürü Angl'ın ced gibi sunulmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Sonunda çoktanrılı dönem geleneklerinde ata/ced olarak adından söz edilen Angl, Ermenice'nin yazı dili şekline dönüştüğü dönemde bu gelenekleri kayıt altına alan Hristiyan tarihçilerince "şecere" tersyüz edilerek Orontidlerin soyundan biri şeklinde tanıtıldı.

Gelenekte Angl-soylu olduklarından söz edilen Arzanene, Artsruni ve Gnuni evleri de Tevrat ve Hrıstiyanlıkla tanışmaları sonrasında aynı nedenleri ileri sürmek suretiyle eski gelenklerini artık savunulamaz olarak gördükleri içindir ki soylarının Sennacherib'e dayandığını ileri sürerek gelenek ve şecerelerinde değişiklik yapmayı tercih ettiler. Angl ve Sennacherib evleri arasında bağ kurul masına yol açan ve yukarıda da değindiğimiz gibi temsil ettikleri inanç biçiminden ötürü Angl'ın ced gibi sunulmasından rahatsızlık duyuyor olmaları onların işini kolaylaştıran bir etken olduğu halde Toumanoff tarafından da değinildiği gibi, özgün geleneği ve bu gelenekte yer alan Angl'ın anısını tamamen yok edemediler ve Angl adının ve anısının Sennacherib ile birlikte anılır olmasının önüne geçemediler.

Gerek eski kaynaklarda olsun gerekse gelenekte olsun Orontid kökenli olduklarının altı kalın çizgilerle çizilen; tanrıları,

Orontid tanrısı Angl olan, üstelik Primary History Of Armenia'da öteki isimleri dahi "Angl" olarak verilmiş olan Bagrat Evi (Ermenistan ve Gürcistan Bagratları) de Hrıstiyanlığı benimsemesi sonrasında aynı nedenleri bahane ederek İbrani kökenli olduğunu ve Davut Evi'nden geldiklerini ileri sürmüşlerdir ki, bu söylenceye Moses Khorene (M.S. 8. yüzyıl) öncesinde hiç rastlanılmaktadır. Doğal olarak şecere de buna uygun hale getirilmiştir. Bagratlar, Angl adıyla birlikte Biurat, Aspat gibi adlarla da anılırlar (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 303, 329).

Ermenistan coğrafyasında Arsakes tarafından kurulan ve M.Ö. 250-M. S. 224 tarihleri arasında yer alan zaman diliminde İran bölgelerinde hüküm süren Parth sülalesi olan Arsakilerden önceki dönemde Orontid ve Artaxiad adlarıyla anılan prenslikler de Angl soyundan gelmeydiler. Arsakiler sonrasındaki dönemde adlarıyla çok sık karşılaşılan Arzanene, Artsruni ve Gnuni evleri ve prenslikleriyle ün salan bir hanedanlık konumunda bulunan ve eski geleneklerinden ve öteki adlarından da anlaşıldığı üzere Bagratlar da gerçek Angl-soylu, yani Gel (Geli) kökenliydiler.

Daylam'dan Dersim'e Uzanan Yol ve Bu Yolun Yolcuları Olan Dersimliler

Bilindiği üzere 10. yüzyıl; Deylemlilerin, siyasi anlaşmazlıklar, dış baskılar, iklim koşulları, inanç farklılıkları, ekonomik vb. nedenlerle göç ederek yayılmaya başladıkları tarihtir. Azerbaycan üzerinden gerçekleşen bu genişlemeyi, Geç Dersimliler konusunda başlangıç noktası olarak almak mümkündür.

Kırmanciye (Ermenistan)'de kendilerini Dımılı olarak adlandıran toplulukların mevcudiyeti, dile ilişkin olanlar başta olmak üzere daha başka kimi konularla ilgili doneleri, genelde

Daylamlıların, özelde de onların Musafiriler (Kangariler, Sallariler) adıyla bilinen kolunun, yukarıda sözü edilen yayılma hareketinde Kırmanciye (Ermenistan) coğrafyasına da yayılmaya başladıklarının işareti olarak algılamak gerekir. Ancak buna rağmen gerek onların batıya doğru olan bu geniş leıneleri hakkında gerekse Dersim içine ne zaman ve nasıl girdikleri konusunda gerekli bigiyle donanımlı değiliz.

Öyle ise tarihe geçmiş bazı veriler ışığında yola çıkarak konu hakkında ipuçları elde etmeye çalışmak gerekir. Tarihe mal olmuş bu verilerden bazıları şöyledir:

İranlı ünlü İslam filozofu İbn Miskavayh (Ahmed bin Muhammed Miskeveyh) (940-1030) tarafından verilen bilgiye göre daha önceden de bahse konu olduğu üzere Asfar b. Shirawaihi'nin ordusunda savaşan Deylemli Laşkari, bir zaman sonra Asfar'a karşı savaşan Harun b. Gharib'in saflarında yer alsa da Harun'un mağlubiyete maruz kalması üzerine 931'de Kuzey Suriye'de Halep ile Antakya arasında yer alan ve Halep'e bağlı olan Qinnasrin'e sığınır ve bir zaman sonra Isfahan'ı işgal ederse de bunda başarılı olamıyor ve geri vermek zorunda kalıyor.

Daha önce Asfar b. Shirawaihi'nin ordusunda savaşan Deylemli Laşkari, bir süre sonra Asfar'a karşı Harun b. Gharib'in tarafına geçer. Ama Harun'un yenilgisi üzerine 931 (Hicri 319) yılında Kuzey Suriye'de Halep-Antakya arasındaki Halep'e bağlı Qinnasrin'e sığınır. Onun bir süre sonra dönüp Isfahan'ı işgal ettiğini ama geri yitirdiğini öğreniyoruz (Bk. Mıskawaıhi, a.g.e).

İbn Miskeveyh tarafından kaleme alınan yapıtlarda; ikisi de ayrı ayrı kişiler olan "Laşkari" adlı iki kişiden söz edilir. Bunlardan birincisi, yukarıda adı geçen Deylemli Laşkari, ikincisi de daha çok Laşkari b. Mardi adıyla anılan ve 938 tarihinde Zavazan'da öldürülen Gilanlı Laşkari'dir.

Ermeni tarihçisi Thomas Artsruni (IX. yy. sonu ve X. yy. başı) tarafından M. S. 900 yılı dolayında kaleme alındığı zannedilen "History Of The House Of Artsrunik" adındaki yapıtını, onun bıraktığı yerden sürdürmesine rağmen adı bilinmeme sinden ötürü kendisinden anonim bir yazar şeklinde söz edilen biri, Gilan emiri El-Laşkari'nin 'Arap' olduğundan ve onun tarafından 930'lu yıllarda gerçekleştirilen bir yayılmadan söz etmektedir. Vardanyan'a göre bu anonim yazarın Arap dediği kişi gerçektc Gilan Emiri El-Laşkari'dir.

Anonim yazar olarak bilinen bu kişi tarafından verilen bilgiye göre Azerbaycan'da bağımsızlığını ilân ettikten sonra ordusu ile birlikte Golt'nastan ve Nahçıvan güzergâhını kullanarak Sharur eyaletine giren Gilanlı Laşkari, dünyanın en uzun ömürlü hanedanlıklarından biri (1000 yıldan fazla ömür sürdü) olarak bilinen ve IX. yüzyılda Kafkasya'da kurulan bir Gürcü ve Ermeni hanedanlığı olan Bagratlı Hanedanlığı'nın başkenti Dvin'e dek giderek Ermenistan (Kırmanciye)'ı ele geçirir. Adı geçen bu krallığın 929-953 tarihleri arasındaki kralı Abbas'ı tutsak alan veya Gürcistan'a sığınmaya zorlayan Laşkari'nin Daylamlılardan meydana gelen Müslüman (Şii-Alevi olarak algılanmalı) ordusu neticede, Bagratlı Hanedanlığı'nın kralı Abbas'a yardıma gelen Ermenistan Bağratuni Krallığı kralı Gagik'in ordusunca yenilgiye maruz bırakıldığı söylenmektedir (Bk. a.g.e, s. 362-364). Bu olayı, 10. yüzyıl Deylemi yayılmacılığının bir parçası gibi görmek yanlış olmaz sanırım.

İranlı ünlü İslam filozofu İbn Miskeveyh tarafından başlanılan ancak anonim yazar olarak anılan kişi tarafından tamamlanan yapıtta yer verilen bir başka Gilanlı Laşkari (Laşkari bin Mardi) öyküsü de şöyledir:

Azerbaycan'ın egemenliğini ellerinde tutan Sacoğlu (Sacidler) Hanedanlığı krallarından Yusuf'un 926 yılında yaşamını yi-

tirmesi üzerine Azerbaycan'da doğan iktidar boşluğu nedeniyle Azerbaycan üzerinde bir egemenlik savaşımı gündeme gelir.

Buyid kardeşlerle aynı zaman dilimine denk gelen tarihlerde yanında yer aldığı Ziyariler Hanedanlığı'nın kurucusu Gilanlı Mardavic adına Cibal eyaletinin yöneticiliğini yapan Laşkari bin Mardi (Laşkari ibn Mardi), 938 tarihinde Gilanlı Mardavic'den ayrılarak Azerbaycan üzerinde egemenlik kurma savaşımına iştirak eder. Kısa bir zaman sonrasında da Azerbaycan'da bağımsız yönetici olarak tahta oturur.

Ordusunu meydana getiren askerlerin büyük bölümünün Daylamlılardan ve geri kalanının da Gilanlılardan teşekkül ettiği söylenen Laşkari b. Mardi, Azerbaycan'da bağımsız yönetici olma yolundaki girişimi nedeniyle kendisinden kısa bir süre önce Azerbaycan'da egemenlik kuran ve Harici bir Kürt olduğu söylenen Daysam b. İbrahim ile savaşmak durumunda kalır. Neticede savaşın galibi olan Laşkari, başkent Erdebil'in de aralarında yer aldığı Azerbaycan'ın tamamında egemen olur.

Ancak Laşkari'yi gelecekleri için tehdit unsuru olarak algılayan Ziyarilerin o dönemde yöneticiliğini yapan Waşmagir'in ordusunun Daysam b. İbrahim'e destek vermesi üzerine Laşkari, Daylamlılardan ve Gilanlılardan teşkil olunan ordusu ile birlikte Ham-danilerin egemenliğinde bulunan Musul ve Diyar-ı Rebia (Rebia kabilesinin yaşadığı coğrafya, Diyarbakır ve yöresi) bölgelerine sığınmak için Ermenistan toprakları üzerinden geri çekilmek durumuyla yüz yüze gelir.

Bu geri çekiliş esnasında Ermenistan (Kırmanciye)'dan ganimet toplama işlemine tevessül etmeye kalkışması üzerine Zavazan'da, Ermenistan Bağratuni Krallığı kralı Gagik komutasında bulunan ordu tarafından pusuya düşürülmek suretiyle yenilgiye maruz bırakılır. 938'de gerçekleşen bu olayda ordusunun büyük kayıplar verdiği Laşkari'nin kendisi de yaşamını yitirir.

Bu olayda adı geçen Ermenistan Bağratuni Krallığı kralı Gagik Artsruni'nin, yukarıda da yazıldığı üzere anonim yazar tarafından 930'larda Laşkari'yi yenilgiye maruz bıraktığını söylediği Gagik ile aynı olma olasılığı yüksektir. Pusuya düşürülmek suretiyle öldürülen Laşkari'nin ölümü üzerine yerine geçen Laşkaristan adındaki oğlu, öç almak için bir misillemeye kalkışırsa da bir kez daha pusuya düşürülerek ordusuna ağır kayıplar verdirilir.

İranlı ünlü İslam filozofu İbn Miskeveyh tarafından verilen bilgiye göre Laşkaristan (Leşkeristan b. Leşkeri b. Mardi), büyük kayıplar verdiği bu olay sonrasında Daylamlılar ile Gilanlılardan teşekkül olunan ordusundan geriye kalanlarla birlikte Musul'un Hamdani yöneticisi Nasır Al-Dewle'ye sığınmak zorunda kalır (Bk. Miskeveyh, a.g.e., cilt 4, s. 442-448).

Bir Kürt olduğu söylenen Daysam b. İbrahim'e karşı savaşım, bu kez Musafirilerin en önemli figürü olarak kabul gören Merzban (Salar Marzuban, 941-957) tarafından yürütülür. Ve neticede Daysam'ı yenilgiye maruz bırakan Salar Mer zuban, Laşkari b. Mardi'nin öldürülmesi sonrasında çatışma alanı olma özelliğini devam ettiren Azerbaycan'ın egemeni haline gelir.

İranlı ünlü İslam filozofu İbn Miskeveyh, Laşkari b. Mardi'nin öldürülmesi sonrasında yerine geçen Laşkaristan adındaki oğlunun komutasında bulunan Deylemi-Gilani karışımı ordunun, Musul'un Nasır-Al-Dewle adındaki Hamdani emirine sığınmak zorunda olduğundan söz etmekte ve onların daha sonraki yaşam serüvenlerinden bahsetmekte olduğu olay, Van Ermeni Krallığı'nın (Vaspurakan prensliği) yöneticileri konumundaki Artsrunilerin tarihçisi Thomas Artsruni tarafından yapıtlarında anlatılmakta ve sonrası konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir.

Thomas Artsruni'nin kitabının Fransızca çevirisinde Rusça nüshasından (s. 275) şu pasaja yer verilmektedir: "Tarih sahnesine yeni bir Delemik boyu çıktı. Bunlar Salar adı da verilen bir generalin yönetimindeler. Bu general; Aghovanie, İran, Ermenistan, hatta Barda kentini hükmü altına almıştı. 914 yılına kadar bu bölgelere hükmeden Rusları da kovmuştu. İşte bunlar kuvvetli ihtimalle Ada makert'i işgal eden ve Ermeni kralı Gagik tarafından yokedilmekle karşı karşıya kalan General Salar'ın son askeri müfrezesini oluşturan Delemiklerdir" (Bk. a.g.e., s. 243-44, Fransızca'ya çevirenin dipnotu).

Kaynaklardan bazılarına göre "Salar", İran kökenli dillerde "general" anlamına gelir. Ancak yukarıda verilen pasajda Musafirilere karşı kullanılma olasılığı yüksektir. Zira onların bir başka adı da "Salari"dir. Tarih, coğrafya ve bibliyografya alanında önemli yapıtlar vermiş Osmanlı bigini Kâtip Çelebi (1609-1657) ise yapıtlarında, "Salar" adının ya da ünvanının, Tabaristan yöneticilerinin özel adı olduğundan söz eder.

XIX. yüzyıl sonunda Dersim'i gezen Ermeni yazar Antranik Çelebyan'ın, Dersimlilerin kökeni hakkında verdiği bilgi, bir başka önemli ipucudur.

Antranik Çelebyan, 938'de pusuya düşürülerek öldürülen Azerbaycan emiri Laşkari b. Mardi'nin yukarıda verilen öyküsünü, Ermeni tarihçisi Thomas Artsruni tarafından kaleme alınan yapıttan bilmektedir. Thomas Artsruni tarafından dile getirilen bu olayı kaynak olarak gösteren Antranik Çelebyan, bu olaya karışan Daylamlılar (Tilmigler)'ın başka bazı yerlerle birlikte Dersim'de yaşadıklarından da söz ediyor: "Thomas Artsruni... Telmig ırkından bir ordunun Aghbag'ın Hatamakerd Sin bölgesine varışından, ... Ermeni kralının onlar üzerine saldırı emri verip iki binini öldürdüğünden ve savaşı kazandığından sözediyor. Öyle görünüyor ki, Dersim'de ve diğer bölgelerde yaşayan yuka-

rıdaki Telmigler, dilleri Dersim lilerin çoğu tarafından konuşulan ve şimdi Dımli veya Tımli olarak bilinenlerdir" (Bk. Antranik, Dersim, Tiflis, 1901; Türkçe çevirisi için bk. Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar).

Andranik bu pasajında; Dersimlilerin, Deylemlilerle mevcut bağlantısını kurmakla yetinmiyor bununla birlikte Dersimlilerin, Deylemlilerin muayyen bir grubu ile bir başka ifadeyle yukarıda öyküsünden söz edilen Laşkari b. Mardi komutasında yer alan Daylamlılarla ilişkili olduklarını ortaya koyuyor.

Laşkari b. Mardi'nin ordusunun Musul Hamdanilerine sığınması sonrasındaki efsanesi, bir bakıma Hamdanilerin tarihinde gizlidir. Hamdan bin Hamdun bin El-Harith, Adi b. Usama... b. Tağlib neslinden gelmelerinden ötürü Adawiler ve Tağlibiler adıyla da bilinen Hamdaniler (905-1004)'in hem kurucusu hem de isim babasıdır.

IX. yüzyıl sonlarında Abbasi halifesine karşı başkaldırıda bulunan El-Cezire Haricileri ile müştereken hareket etmesinden ötürü al-Şari (Harici) lâkabıyla anılan Hamdan, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Muzar olarak adlandırılan üç bölgeden meydana gelen El Cezire'de Mardin, Ardumuş vb. yerlerin egemeni konumundaydı.

Hamdan'ın, annesi Kürt olan Ebu'l-Hacca Abdullah İbn Hamdan adındaki oğlu, 905'de Halife tarafından Musul valiliğine atanır. Hamdaniler, 918'de Şiilik (Nuseyrilik)'i kabullendiler.

Çoğunlukla Bizanslılara karşı sürdürdükleri cihaddan ötürü kaynaklar, Hamdanilerden övgüyle söz eder. Başlangıçta Bizanslılara karşı yürütülen savaşımın lideri konumundaki Pavlaki-Abbasi ittifakının kan kaybettiği 932-962 tarihleri arasındaki otuz yıl boyunca öncülük görevi Hamdaniler tarafından yerine

getirilir. Hamdanilerin Kuzey Suriye (Halep) Kolu'nun atası konumunda olup Bizanslılara karşı yürütülen savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarla ünlenen Seyf El-Dewle, Malatya, Elazığ ve Dersim havalilerini kapsayan geniş bir coğrafyada etkinliklerini sürdürdü. Seyfi Cengiz: "Benim görüşüme göre bu otuz yıllık savaşlara kaynakların Ermeni dediği Eski Dersimlilerin yanısıra bazı kaynakların Kürt dediği Geç Dersimlilerin bir bölümü de geniş ölçekte katıldılar" der (Seyfi Cengiz "Dersim ve Zaza Tarihi" Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek, Bölüm IV).

Musul'da, Ebu'l Hacca Abdullah İbn Hamdan (İbrahim) sonrasında yerine, 929/ 930 tarihinde Nasır El-Dewle ünvanı ile tanınan oğlu El Hasan b. Abdullah b. Hamdan geçer. Hamdanilerin egemenlik sahasını ilk merkezleri olan Diyar-ı Rabia'dan Suriye içlerine değin genişletme başarısını elde eden El-Hasan, bağımsız bir yönetici gibi davranmakla üne kavuşur.

Seyfi Cengiz bundan sonra olup bitenler hakkında şunları söyler: "Ibn Mıskawaıhi, Leşkeri b. Mardi'nin Deylemi (Gilani) ordusunun onun oğlu Leşkeristan kumandasında Musul (Kuzey Irak)'un bu Hamdani emiri Nasır El-Dewle'ye sığındıklarını söyleyip öyküyü orada bırakmıştı."

Bu tarih sonrasında olayların nasıl geliştiğini Hamdani emiri El-Hasan (Nasır El-Dewle), kardeşi Seyf El-Dewle (Ebu El-Hasan Ali İbn Abdullah ben Hamdan) ve El-Hasan'ın oğlu Uddat El-Dewle ünvanlı Ebu Tağlib (Fazl Allah El-Gazanfer El-Hamdani)'in öykülerinden söz etmek doğru olur sanırım.

Abbasilerin Musul'u işgali üzerine 935 yılında Ermenistan içlerine çekilen El-Hasan, bu sırada Ermenistan (Kırmanciye)'da geçici de olsa kendi otoritesini kurar ve dönüp Musul'u geri almak üzere hazırlıklara koyulur. Sonraki yıllarda onun kardeşi ve Hamdanilerin Halep (Kuzey Suriye) kolunun lideri Seyf

El-Dewle (944/47-67) Ermenistan'a daha kesin biçimde kendi yönetimini dayattı.

Aynı yıl halife El-Radi tarafından Musul'un yanısıra Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekr adlarını taşıyan üç El-Cezire eyaletinin yönetimi de kendisine verilir. Ama Diyar-ı Bekir Hasan'ın eski yardımcısı olan ve o tarihte burayı yönetmekte bulunan Deylemli bir yöneticinin (Hasan'ın oğlu Ebu Talib'in Amid yöneticisi Hazarmard ile aynı olabilir) elinde kalır.

Bu Deylemli yönetici Diyar-ı Bekir bölgesini Hasan'a vermez. Ama Hasan, kardeşi Seyf El-Dewle (Devletin Kılıcı)'nin yardımıyla Diyar-ı Bekr'i sözü geçen Deylemli'den savaş yoluyla ele geçirir (936).

Hasan, 935-36 ve 944 yıllarında Azerbaycan'ı da kendi yönetimine sokmak için sonuçsuz kalan iki girişimde bulunur. Sonuçta Hasan, halife tarafından vali olarak atandığı tüm bölgelerde kendi yönetimini kurar.

Hasan, Buyidlerin Bağdat'ı zaptından önce bir yıl gibi kısa bir süre için de olsa Abbasilerin başkenti Bağdat'ta da kardeşi Ali'nin desteğiyle iktidarı ele geçirir ve Abbasi imparatorluğu'nu bu bir yıl boyunca Hasan yönetir (942).

O'nun Nasir El-Dewle, kardeşi Ali'nin ise Seyf El-Dewle ünvanını almaları bu tarihe rastlar.

Daha sonra kendi generali Türk Tüzün'ün bir isyanıyla devrilen Hasan, geri Musul'a çekilir ve Cezire valiliği ile yetinir. Hasan, 969 yılında ölür. (Bkz. "Dersim ve Zaza Tarihi" Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek).

El-Gazanfer (Arslan) lâkaplı büyük oğlu Ebu Talib, 969 yılında yaşamını yitiren babası Hasan'ın yerine tahta oturur. Ebu

Talib, Buyidler Hanedanlığı'nın kurucusu konumundaki üç kardeşten en küçüğü olan Ahmet'in oğlu ve halefi durumundaki Bahtiyar ile ittifak yaparak kendisine karşı savaş açtığı kardeşi Hamdan'ı, Bağdat'a teslim olmaya zorlar.

Bağdat'ı ele geçiren Daylamlı Buyiler, Bağdat'ı zaptettikleri 946 tarihinden itibaren Abbasilerin merkez yönetiminin egemeni olurlar. Deylemli Buyilerin Adud-ad-Dewle adındaki en güçlü ismiyle karşılaşınca şansı ters dönen Ebu Tağlib (Ebu Talib), 978/979 yılında kuzeye yürüyen üç kurucu Buyi kardeşlerin Hasan adındaki ortanca kardeşinin oğlu Şehinşah Adud (Fanna Hüsrev) tarafından Kuzey Irak (Musul)'dan çıkarılır.

Türk paralı askerleri tarafından alaşağı edilen ve Bağdat'ı terk etmek zorunda bırakılan Buyidler (Deylemli)in sultanı ve aynı zamanda müttefiği olan Bahtiyar'ın partisi ile birlikte başlangıçta Nusaybin'e, ardından Meyyafarkin'e ve son olarak da Arzan ve Ermenistan'a sığınan Ebu Talib, Bizanslıların denetimi altında bulunan Anzitene (Hanzit, Çanzit) bölgesindeki Elazığ (Hısn Ziyad)'a gelir.

Anzitene'ye geldiği tarihte yönetim, Tzimiskes adındaki Çemişgezekli Bizans imparatorunun ölümünün hemen akabinde (976) müttefiği konumundaki Ebu Talib'in verdiği desteğe güvenerek merkezi yönetime başkaldıran Bardas Skleros adındaki Bizanslı isyancının denetimindeydi. Buyilerin tarihçisi Ibn Miskavayh, yapıtlarında Bizanslı isyancı Bardas Skleros'un adından Ebu'l Ward ya da Ebu'l Bart olarak söz eder.

Bizanslı isyancı Bardas Skleros'un yönetimi ele geçirdiği tarihte Bizans İmparatorluk koltuğunda oturan kişi Basil II (976-1025)'dir. Bardas Skleros adındaki bu Bizanslı isyancı, Dersim ve havalisinde aslen Çemişgezekli olan Tzimiskes adındaki Bizans imparatorunca korunmaya alınan Basil ile Constantin ad-

larındaki kişilerin kardeşidir. Kendisine, Ebu Talib'in sığındığı Hısn Ziyad (Elazığ)'ı karargâh seçen Skleros, gerçekleştirdiği bir evlilik aracılığıyla da Ebu Talib'le bir akrabalık bağı oluşturmuştu.

Buyidlerden Adud El-Dewle (936-83)'nin Daylamlılardan oluşan ordusu karşısında 979 yılında mağlubiyete maruz kalan Skleros ve müttefiği Ebu Talib ikilisi dağlık bir bölgeye, büyük bir olasılıkla Dersim'e sığınırlar.

Buyidlerin Ibn Miskavayh adındaki tarihçisi tarafından, adından Bahtiyariler (Bahtiyar'ın partisi) olarak söz edilen Buyid sultanı Bahtiyar ve çevresinde yer alanlardan en azından bazıları da kuvvetle ihtimaldır ki bu tarihte Dersim'e sığındılar. Dersim'in Bahtiyar aşiretinin adının bile onlarla ilişkili olduğu varsayımı doğru olabilir.

979 tarihinde gittiği Amid'de öldürülen ve Buyi Sultanı Bahtiyar (Ebu Mansur İzz El-Dewle Bahtiyar, 943-978)'ın kızı ile evli bulunan Ebu Talib'in Cemile adında bir kız kardeşi vardı. Ebu Talib adına Diyarbakır ve Farkin'in yönetimini elinde bulunduran bu kadın, 978'de karşılaştığı Buyi (Deylemi) emiri Adud'un ordusu karşısında Ebu Talib ve Bahtiyarilerle birlikte kaçmaya zorlanmış ve kardeşi Ebu Talib ile trajik sonu paylaşmıştı. Gene kaynaklarda yer alan bir söylentiye göre Cemile, Buyid Adud El-Dewle'ye tesliminden sonra intihar yolunu seçmiştir (978).

Cemile'nin adının altının çizilmesinin nedeni, onun kendi kökeninde gizlidir. Zira bu kadının hem kendisinin, hem babasının hem de annesinin adları, Buyid lerin Ibn Miskavayh adındaki tarihçisi tarafından zikredilmektedir. Urfalı kronikçi Matthew tarafından kendisinden "Hamdan'ın bacısı" diye söz edilen Cemile, Hasan (Nasır el-Dewle)'ın kızı, Seyf El-Dewle'nin de yeğenidir. Ebu Talib ise Hasan'ın en büyük oğludur. Buyidlerin

Ibn Miskavayh adındaki tarihçisi tarafından Kürt olarak nitelenen Fatma adındaki kadın, Cemile ile Ebu Tağlib (940-979) adındaki öz kardeşinin anneleridir. Büyük bir olasılıkla Hasan'ın ilk eşi olan Fatma'nın babası da gene Ibn Miskavayh tarafından Kürt olarak nitelenen Ahmet adlı kişidir. Babasından çok kendisini yönlendiren annesinin oğlu olan Ebu Talib, annesinin onayı ve desteğiyle yaşlanan babasını yönetimden uzaklaştırıp Cudi Dağı'nda yer alan ve Hamdanilere ait olan Ardumuşt Kalesi'ne hapsettikten sonra üvey kardeşleriyle çatışmaya girer.

Buyidlerin Ibn Miskavayh adındaki tarihçisi ve diğer kaynaklar tarafından verilen bilgilere göre Ardumuş Kalesi'nin idaresini, annesi tarafından kendisiyle akrabalık bağı bulunan Kürt kökenli Ibn Badawaihi (Minorsky'de Ibn Badoya)'ne, Diyar-ı Bekr ve Mayyafarkin'in idaresini kız kardeşi Cemile'ye ve Amid'in yönetimini de Deylem kökenli olduğu rivayet olunan Hezarmerd'e vermiştir.

Urfalı kronikçi Matthew tarafından verilen bigilere göre, tarihçi Ibn Mıskawaıh tarafından Kürt olarak nitelenen Ahmet, kızı Fatma ve Ibn Badawaihi adındaki yakınları gerçekten Çemişgezekli (Hozanlı), yani Batı Dersimlidirler.

Urfalı kronikçi Matthew, Tzimiskes adındaki Çemişgezekli Bizans imparatoru tarafından 972-973 yıllarından önce Amid'e gerçekleştirilen seferden söz ederken, o tarihte Diyar-ı Bekr'-in yönetimini elinde bulunduran Cemile'nin, Bizans İmparatoru Tzimiskes ile aynı bölgeden (Hozan, Çemişgezek) olmalarından ve hatta daha da ileri giderek bu ikili arasında gelişen gönül bağından ötürü Tzimiskes'in Cemile ile savaşmayarak geri döndüğünü yazar.

Öyle görünüyor ki Bağdat'a ve Bizans(İstanbul)'a değin uzanan siyasal bir ittifağın ve iktidar mücadelesinin aktörleri olarak görünen Ebu Talib, Cemile adındaki kız kardeşi, anne

tarafından yakınları olan Ibn Badawaihi ile Daylam kökenli olduğundan söz edilen Hezarmerd vb., Dersimli bir aile ya da bir aşiret ile bağlantıları bulunmaktadır.

Seyfi Cengiz, Kürt oldukları ileri sürülen bu şahsiyetlerin büyük olasılıkla Batı Dersim'e Hamdanilerle birlikte ya da onlarla ittifak yaparak Dersim'e giren Daylamlılar olduğundan söz eder (Bkz. "Dersim ve Zaza Tarihi" Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek).

Seyfi Cengiz, Diyarbakır ve Farkin'in 935-36 tarihinden başlayarak Hamdanilerin müttefiki konumundaki Deylem kökenli bu Batı Dersimli ailece yönetilmesinden yola çıkarak Deylemilerin en geç 930'ların ilk yarsında Batı Dersim'e yerleşmeye başladıkları sonucunun çıkarılabileceğinden, bunların 938'de Zavazan'da pusuya düşürülerek öldürülen Leşkeri bin Mardi ile onun Musul Hamdanilerine sığınan taraftarlarıyla ve Musafirilerle ilişkileri bulunabileceğinden ve Hazarmard'ın Deylem kökenli olduğu vurgusunun kanısını pekiştir diğinden söz eder (Bkz. "Dersim ve Zaza Tarihi" Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek).

Yine Seyfi Cengiz, Hamdanilerle işbirliği içinde bulunan Laşkari Ibn Mardi liderliğindeki Deylemilerin 938 yılında yaşanan olayın kısa bir süre öncesindeki ya da sonrasındaki bir tarihte ya tek başlarına ya da Hamdanilerle birlikte Dersim'e girmiş olmalarının mümkün olabileceğini, Onların Dersim'e gelişinin; Hamda nilerin Musul emiri ve Ebu Talib'in babası El-Hasan'ın içlerine değin çekildiği Ermenistan (Kırmanciye)'da otoritesini kurduğu kabul edilen 935 tarihinde ya da onun, Hamdanilerin Halep kolu lideri Seyf el-Dewle adındaki kardeşinin Bizans'la savaşları sürecine (932-62) rastlayabileceğini söyler (Bkz. "Dersim ve Zaza Tarihi" Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek).

965'de bir süreliğine Antakya emirliği görevinde bulunan Deylem kökenli Dızbar'ın, Halep'in Seyf El-Dewle adındaki

Hamdani emirince (Ebu Talib örneğinde görüldüğü üzere o da Abu'l-Faraj gibi bazı yazarlar tarafından Bar Hamdan olarak adlandırılmaktadır) öldürtüldüğü söylenmektedir. (Bk. Mıskawaıhi, a.g.e).

Bu olayların yaşandığı tarihler takriben 932-62 yılları arasındaki zaman dilimini içine alan Hamdani-Bizans savaşları dönemiyle çakışmaktadır.

Özet olarak Daylamlıların, Bağdat'ın ele geçirilişinin ve Buyid Daylam Devleti'nin ortaya çıkışının bir süre öncesindeki ya da sonrasındaki bir tarihte Dersim'e geldiklerini söylemek yanlış olmaz sanırım.

Buyidler, daha sonraki bir tarihte Musul'un yönetimini, Hamdani kökenli Ebu Talib'in iki kardeşine iade etmişler. Musul'un Ukaylidler, Diyar-ı Bekr'in de Mervani Kürtleri tarafından zaptının, Hamdanilerin Kuzey Irak (Musul) ve El-Cezire kolunun son bulmasına neden olmasına rağmen liderliğini Hozan (Çemişgezek)'lı Cemile'nin Seyf El-Dewle adındaki amcasının yaptığı Hamdanilerin başkenti Halep olan Kuzey Suriye Kolu (945-1004) bir zaman daha ayakta durmayı sürdürür (Bk. M. Canard, Enc. Of Islam, Hamdaniler Md.; ayrıca Clifford-Ed-mund-Bosworth, The İslamic Dynasties, 1967, s. 49-50).

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere kaynaklarda Eski Dersimliler (Eski Zazalar) nasıl ki Ermeni olarak tanıtılmışlar, burada da Geç Dersimliler Kürt olarak tanıtılmıştır. Sonuç olarak kaynaklar; arada bir veya sıkça, kasıtlı ya da farkında olmadan yalana yönelmekte, yanlış ve çarpıtılmış bilgi vermektedirler. Bu hataya düşmemenin (bilinçli olarak yapılmıyorsa) tek yolu, kaynakları çok iyi okumak, doğru yorumlamak ve en ince detayına kadar incelemektir.

Marzuban, Sa'luk (Sa'luk b. Muhammed b. Musafir) ve Wahsudan kardeşlerin yönetimi altında bulunan Musafiriler, bir başka ifadeyle onların Marzuban (Salar Marzuban b. Muhammed b. Musafir El-Deylemi) yönetimi altında bulunan kolu kuzeye ve batıya doğru yönelerek Sacidlerin çöküşü nedeniyle iktidar boşluğu yaşanan Azerbaycan'ın iç kesimlerinde yer alan Arran'a ve ayrıca Hazar kıyısı üzerinde yer alan Derbend'e doğru yayılma gösterirken, Gilan kökenli Ziyariler ile Daylam kökenli Buyidler, tüm çalışmalarını İran ve Irak'a yoğunlaştırmışlardı. Musafirilerin Salar Marzuban kolundan olan Ebulhac Delmastani (Rabino taraf`ından verilen şecere tablosunda adı geçen Abu'l Hayca b. İbrahim b. Salar Marzban olma olasılığı yüksektir), 982/ 983'de ordusuyla birlikte Erzurum'un Oltu ilçesine kadar gelmiştir.

Ancak Musafirilerin ikinci kolu olarak adlandırılan bu hanedanlık, kaynakların bazılarında aynı Arran Şaddadilerinde görüldüğü üzere X. yüzyılda artık Kürt ya da Kürtleşmiş bir hanedanlık şeklinde değerlendirmeye tabi tutulan Tebriz ve Azerbaycan'da yaşayan Rawwadilerin yükselen gücü karşısında varlığını koru yamaz olunca Azerbaycan'da yer alan son Musafiri toprakları da 984'de elden çıkarıldı.

Musafiriler ile Rawwadiler her ne kadar Justi tarafından "Wahsudaniler" adı altında birleştirilse de onlar, bu birleştirmeye karşı çıkan Rus doğubilimci Vladimir Minorsky tarafından ayırd edilirler.

Batıda yaşanan Daylam kökenli yayılmacılık hakkında kaynaklarda yer almış ve Selçukluların yayılmacılığı dönemi öncesinde ya da aynı tarihlerde yaşanan ve Daylamlılar tarafından 1021'de gerçekleştirilen Kırmanciye (Ermenistan) yayılmacılığı, kaydadeğer bir başka olaydır.

Bilindiği kadarıyla Thomas Artsruni tarafından kaleme alınan yapıta ekler yapan bir başka anonim (adı bilinmeyen) tarihçi bu olayın kaynaklarda ilk kez yer almasına ön ayak olan kişidir. Adının bilinmemesi nedeniyle kendisinden "anonim yazar" olarak söz edilen yazar, bundan önceki sayfalarda adından söz edilen anonim yazar olmadığını hatırlatmak isterim.

Bundan önce kendisinden "anonim yazar" olarak söz edilen kişi, Rap ırkından biri olarak tanıttığı Gilanlı Laşkari önderliğinde 930'lu yıllarda gerçekleştirilen Deylem yayılmacılığını Araplara mal ediyordu. Ancak, adından "anonim yazar" olarak söz edilen ikinci kişi, 1021 tarihli istilanın, 'Elim ırkı' (Elimats'ik ırkı, Elimler) tarafından gerçekleştirildiğini söyleyip gaf yaparsa da onların Türk olduğundan (istilayı gerçekleştirenlerin Sultan Tuğrul yönetiminde olduğunu söylemektedir), kimi zaman da yalnız "Müslüman" olduğundan söz ederek hatasını asgariye indirmeye çalışıyor.

Seyfi Cengiz bu konu hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirir:" Elimlerin adı Türk Bugha'nın 852-53 yılındaki Ermenistan istilasında da geçiyordu ve bu istiladan söz ettiğim yerde Elim denenlerin gerçekte Deylemiler olduğunu düşündüğümü belirtmiştim. 852-53 istilasında Türk Bugha'nın, 1021'de başlayan istilada ise Selçuklu Tuğrul (1038-63)'un yönetiminde olmaları Elimler (Deyle miler)in Türk olarak tanımlanmasının nedeni olabilir." (Bkz. "Dersim ve Zaza Tarihi" Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek).

Yukarıda adından söz edilen anonim tarihçi tarafından kaydedilen ve 1021'de gerçekleşen Daylam yayılmacılığının tarihi konusunda daha detaylı bilgiye sahip değiliz. Ancak bu konu ile ilgili olarak bilinen tek şey; anonim tarihçinin ve bu yayılmayı sehven 971-972 yılı öncesinde, ancak "Delmuk Yayılmacılığı"

adı altında mülahaza eden Urfalı kronikçi Matthew tarafından anlatılanlarla belirlidir.

Yukarıda sözü edilen ikinci anonim tarihçi tarafından kayıtlara geçilen bilgilere göre bu yayılma, Artsruni aşireti kökenli olan Senekerim (1003-1021) adındaki son Vaspurakan (Artsruni) kralı döneminde yaşanmıştır. Bundan yararlanmasını bilen Bizans İmparatoru, tam da bu sırada saldırının hedefinde bulunan ve kendisi tarafından toprak takasına inandırılan Ermenistan (Kırmanciye) prenslerini, 1021 yılında Bizans denetimi altında bulunan Orta Anadolu'ya ve başka bazı yerlere iskân ettirerek onların elinde bulunan toprakları, Bizans egemenliği altına alır.

Burada gözler önüne serilen, bir başka ifadeyle tanık olunan olay, "Ermeni" olarak adlandırılan Eski Zazaların bir göçü ya da iskânıdır. Aynı Artsrunilerde olduğu üzere Bagratlar olarak bilinen Eski Zaza mensuplular da 1041 tarihinde, Bizanslıların baskısıyla göçe zorlanırlar.

Özetle; Müslüman (Şii) olarak tanımlanan Daylamlılarca gerçekleştirilen yayılma döneminde 1021'de Artsrunilerin, 1041'de de Bagratların toprak takası kılıfı altında göçe zorunlu kılınmasıyla Bizanslılar, Ermenistan (Kırmanciye)'ın kontrolünü ele alırlar.

Hile ile Ermenistan'ın devre dışı bırakıldığı bu tarih sonrasında yaşanan gerginliklerde, artık Bizanslılar ile yayılmacı Daylamlılar-Selçuklular ittifakı hep karşı karşıya gelir. Anonim tarihçi tarafından kayda geçirilen bilgilere göre 1054 yılında; komutası Tuğrul'da olan Elimler Ani kentini, Srahang (dipnotta verilen bilgiye göre Farsça'da "general" anlamına gelen Srahang sözcüğü kişi adı değil dir)'ın komutası altında olanlar da Vaspurakan'ın başkenti Van'ı ve Gnunik eyaleti sınırları içinde yer alan Erciş'i alırlar. Gnunik, bir görüşe göre Zaza kökenli Gini

aşiretinin yaşadığı eyaletin adıdır. Böylelikle Ermeni kaynaklar tarafından, adından "Sasan evi" ya da "Sasan ırkı" olarak söz edilen Doğu Ermenistan'daki Eski Zazaların Artsruni, Bagrat, Gini vb. adlarla anılan prensliklerinin Hristiyan halkı ve yönetim kademesindekilerin, 1021 tarihli Deylemi-Selçuklu yayılmacılığı nedeniyle Bizans sınırları dâhilindeki topraklara toplu göçlerin yaşandığı bilinen ya da kaynaklarda yer alan bir gerçektir. Bizans sınırları dâhilindeki topraklarda yaşanan bu göçler, Dvin, Urmiye Gölü çevresinde yer alan bölge, Azerbaycan ve Van Gölü çevresinde yer alan coğrafyanın da içinde bulunduğu ve eskiden Sasani Ermenistanı adıyla anılan Ermenistan'ın Zaza kesiminden batıya doğru başlayan bir Zaza göçüdür. Ancak adı geçen bu eski Zazaların, Hristiyan olmalarından ötürü kaynaklarda Ermeni olarak tanıtıldığı gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Anonim tarihçi tarafından kayda geçirilen bilgiye göre Amiuk Kalesi'nde, Akdamar Adası'nda, Tsalkotn ve Kogovit eyaletlerinde ve Angeltun adlı kentte Artsruni kökenli Tornik'in Abdlmseh adındaki oğlu ile Aluz gibi kimi prensler, Elimlerle gerçekleş-tirdikleri ittifaklar sayesinde yerlerinde kalmışlardır (Bk. History Of The House Of Artsrunik, s. 368-373).

Sonunda 1071'de gerçekleşen Malazgirt (Manazkert) Savaşı'ndan evvel Bizanslılar, Kırmanciye olarak da bilinen Ermenistan'ı ya kendilerine bağladılar ya da köle konu-muna soktular.

Yunan kökenli Amerikan tarihçisi Speros Vryonis'in "The Decline Of Medieval Hellenism In Asia Minor (1971, s. 98)" adındaki yapıtında söylediği gibi Malazgirt'de Romanus adlı Bizans imparatoru, Türkler ve Deylemilere karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Speros Vryonis tarafından Bizans'a karşı Malazgirt Savaşı'na katıldıkları söylenen Daylamlılar, bir görüşe göre Ermeni kaynaklar tarafından Elimler olarak adlandırılanlardır.

Bununla birlikte Eski Zazaların büyük bir bölümünün, yüzyıllar boyu süren Bizans zulmünden kurtulmak amacıyla kurtarıcı olarak gördükleri yayılmacı Deylemi (Elim) ve Selçuklularla ittifak yaptıkları görüşü de mevcuttur.

Bu devirde Anadolu'nun fethinde etken görev üstlenen Danişmendler (1085-1175) ve adlarına sonraki tarihlerde rastladığımız Karamanlılar (1250-1487)'ın da Eski Dersimliler ve Eski Zazalar olarak adlandırılan halk kitlesinin mensubu oldukları görüşünü de yabana atmamak gerekir.

İşte Eski Zaza gerçeğini gözardı eden, Daylamlılar tarafından üstlenilen rolün farkında olmayan ya da olmak istemeyen kimi tarihçiler bundan ötürüdür ki Anadolu ve Balkanların fethini sadece Türkler tarafından gerçekleştirildiğini söylemekte, doğal olarak bu fetihlerin nasıl bu kadar hızlı bir şekilde sonuçlandığını algılamakta güçlük çekiyor. 1071 tarihinde gerçekleşen Malazgirt Savaşı'nda Bizanslıların büyük bir hezimete uğraması sonrasında Kapadokya ve Doğu Anadolu'nun doğusundaki Kırmanciye (Ermenistan) toprakları tamamen Bizanslıların egemenliğinden çıkmak zorunda kaldı ve ülkede çok sayıda farklı beylikler tezahür etmeye başladı. Ülkede gerek bu devrede gerekse Selçuklular sonrası dönemde mantar gibi bitmeye başlayan bu beylikler, ister yerli olsun ister yabancı olsun kendilerini tarihçi sananlar tarafından tamamına yakını Türk ya da Türkmen olarak gösterildi. Oysa bu beyliklerin içinde Türkmen-Zaza ya da Türkmen-Kürt karışımı olanlarla birlikte Zaza-Deylemi ve Kürt olanlar da bulunuyordu. Ancak bunlar bilinçli bir şekilde gizlenmeye çalışıldı.

Bunu örneklemek gerekirse, Enc. Of Islam'ın Menteşeoğulları maddesinin yazarı Fr. Babinger tarafından verilen bilgilere baktığımızda Selçuklu Devleti'nin dağılması sonrasında ortaya

çıkan Menteşe beyliğinin hem kurucusu, hem de isim babası olarak kabul edilen Menteşe Bey, Selçuklular dönemi Sivas valisi Beha al-Din Kurdi adında birinin oğludur. Bir başka ifadeyle babası Kürt olarak tanımlanmaktadır. Bu beyliğin kurucularının, Antalya ve çevresi güzergâhındaki deniz yolunu kullanıp eski Karya'ya geldikleri bilgisi bulunmaktadır.

Menteşe adıyla birlikte Kürt, Kirman, Zerwan ve Sasa (Zaza) gibi emir adlarından ve Bizans'tan ele geçirdikleri yerlere verdikleri adlardan anlaşılan o ki 1278-1424 tarihleri arasında egemen olan Menteşe Beyliği, etnik açıdan Türk değil Kürt ve Zaza karışımıdır.

1300-1425 tarihleri arasında egemen olan Aydınoğullarından Mehmet Bey'in Tire adlı üvey oğlu ve Sasa Bey (ölm. 1310) adındaki Aydın ve Efes fatihinin adının da Zaza olduğunu söylemektedir. Aydınoğlu Mehmet'in üvey oğlu Sasa aynı zamanda Menteşe'nin de damadı olması nedeniyle Aydınoğulları ve Menteşe beyliklerini birbirine bağlayan bir bağ olmuştur.

Yukarıda da söylendiği üzere Anadolu ve Balkanların fethi yalnızca Türklere maledilmiştir. Bu konuda Deylemi ve Kürt unsurlar tarafından üstlenilen rollerin gün ışığına çıkarılması için Deylemi-Selçuk ve Moğol yayılmacılığının ardından oluşmaya başlayan beyliklerin etnik kökenleri hususu, Anadolu'da Deylemi ve Kürt mevcudiyeti konusunun net bir şekilde ortaya konulması açısından başlı başına bir çalışma gerektirecek kadar büyük önem taşır.

Germiyanoğullarının yanı sıra 1085-1112 tarihleri arasında egemen olan ve adına Çubuk Beyliği denilen ve merkezi Harput ya/ya da Çemişgezek olan Dersim Beyliği'nin de Dersim'e girmeye başladığını söylemek yanlış olmaz sanırım. Van Gölü havalisinde ortaya çıkan ve merkezi Bitlis olan Dilmaçoğulları

(1084?-1192) Beyliği, Dilmaç (Dimlaç, Demleç) adından da anlaşılacağı üzere Deylem kökenli bir hanedanlıktır.

Mengüceklerin kökenlerinin de Deylem'e dayandığını ortaya koyan kimi deliller bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; "Tevahiri Ali Selçuk" adındaki yapıtta İzzeddin Keykavus adlı Selçuklu Sutanı (I. Alâeddin Keykubat'ın kardeşi ve 1211-1219 tarihleri arasındaki yöneticisi I. İzzedin Keykavus olma olasılığı yüksektir) ile Fahrüddin Behraımşah (ölm. 1225) adındaki Mengüçek emirinin kızının düğününden söz ettiği pasajda görmek mümkündür. Bu kaynağı referans olarak gösteren Ali Kemali tarafından kaleme alınan "Erzincan" adlı yapıtta şu satırlar bulunmaktadır: "Türki ve Kazvini ve Dilimi ve Rumi serhenkler, çavuşlar ve bölükbaşları ellerinde zıpkın ve değnekler ve çukanlar iki tarafta durdular.... Sofra kurulup çeşitli yemekler yenildi, ... kımız içildi".

1217/1218'de Eğridir ya da Sivas'ta gerçekleştiği sanılan söz konusu düğünde Mengücek tarafının Kazvini ve Dımili unsurlarınca temsil edildiği görüşü egemendir.

1071-1252 arasında egemen olan Mengüceklerin bağımsızlıklarını ortadan kaldırmaya yeltenen I. Alâeddin Keykubat (1219-37) adındaki Selçuklu hükümdarına karşı Erzincan Mengücek Sultanı Davut Şah ile "Yeni Müslüman" olarak tanımlanan dönemin Hasan Celal U'd Din (1210-1220) adındaki Alamut Şeyhi (Zamandizine göre 1220-55 arasında yönetici olan, Marco Polo tarafından adından söz edilen Alamut imamı Ala al-Din Muhammed olma ihtimali yüksektir) arasındaki ittifak arayışı, delillerin ikincisidir.

Bu olay, XIII. yüzyıl boyunca Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi birinci kaynak yazarı olan Ibn Bibi tarafından kaleme alınmıştır. Ondan aktaran kişi de "Erzincan" adlı yapıtı yazan

Ali Kemali'dir. Ibn Bibi'nin yazdığına bakılırsa Alamut ile gizli kurulan bu ilişkiden haberdar olan Selçuk sultanı Keykubat, 1228'de sınırlarına çok sayıda asker yığdırdığı Erzincan ve Kemah'ı Davut Şah'ın elinden alır. Erzincan'a karşılık olarak da Davut Şah ile Koğonye yöneticisi olan Muzafferidün Mehmet adındaki kardeşine Akşehir, Kırşehir ve Ilgın'ı verir. Anlaşıldığı kadarıyla Mengücek emirlerinin Akşehir ve Kırşehir'e yerleştirilmesiyle Mengüceklerin Erzincan ve Kemah Kolu da böylece ortadan kaldırılmıştır.

Akşehir, Kırşehir ve Ilgın adlarının altını kalın çizgilerle çizmek gerekir. Zira Hacı Bektaş, Sarı Saltuk ve Mahmut Hayrani'yi tam bu dönemde ve bu coğrafyada görmek bir rastlantı olmasa gerek. Çünkü onların bu dönemde bu coğrafyada olmaları, zorunlu iskânla bir ilgisi olabileceği kanısı vardır. Hacı Bektaş tarafından kaleme alınan "Vilayetname"de (Ki bu Vilayetname'nin bir Osmanlı kurgusu olduğu şüphesi bulunmaktadır. "Büyük Bir Yalan" adlı makalesinde bunun bir Osmanlı kurgusu olduğunu savunan Erdoğan Çınar'ın satırları şöyledir: "Vilayetname'ye göre Hacı Bektaş Veli Osmanlı Padişahı Sultan I. Murat zamanında hayata gözlerini yumar ve I. Murat tarafından yaptırılan türbesinde 'sır'lanır.

Türkistanlı Ahmet Yesevi 1160 yılında öldü. Hacı Bektaş Veli onu ziyaretinde ve onun adına savaşlara katıldığında, yirmili yaşlarında olduğunu varsayarsak, Hacı Bektaş Veli'nin 1160 yılından önce yirmili yaşlarına ulaştığını kabul etmemiz gerekir. Bu durumda Hacı Bektaş Veli'nin doğum tarihi, 1130-1140 arasındaki bir tarihte olmalıdır. Öte yandan yine Vilayetname'de Hacı Bektaş Veli, Sultan I. Murat'ın saltanat yıllarında Hakka yürüdüğü öne sürülür ki bu da 1362-1389 yılları arasıdır. Vilayetname'de yazılan Hacı Bektaş Veli'nin yaşam öyküsünü doğru kabul edecek olursak Hünkâr'ın iki yüz elli yıl

gibi hiçbir insana nasip olmamış çok uzun bir yaşam sürdüğüne de inanmamız gerekecektir. Hacı Bektaş Veli, iki yüz elli yıl yaşamadı. O Ahmet Yesevi'nin ölümünün üzerinden kırk yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra dünyaya geldi. Hacı Bektaş Veli ile Türkistanlı Ahmet Yesevi'nin yolları hiç bir zaman kesişmedi.

Bu kurgu, kurgu olduğu kadar da acemi işi bir senaryo, bizleri Hacı Bektaş Veli' nin yaşam öyküsü olarak Vilayetname'de yazılanların bütünüyle düzmece olduğuna ve onun asıl kimlik bilgilerinin bir 'sır' olarak saklandığına ikna edecek kadar güçlü bir delildir.") O'nun yerleştiği ve karargâh kurduğu rivayet edilen Kara Hüyük köyü, 1260'ların başlarında hâlâ Akşehir (Kırşehir'e değil)'e bağlı bir köydür.

Fahreddin Kirzioğlu tarafından kaleme alınan "Kars Tarihi" adlı yapıtta aktarılan bir şecerede Davut Şah (ölm. 1151/1162?)'ın oğlu Mengücek emiri Fahreddin Behram-şah ile Saltuk kardeştir.

Mengüceklerin denetimindeki Erzincan'ın da Akşehir adında bir yerleşim birimi mevcuttur. Bu gözönünde bulundurulduğunda bu adın, sözü edilen iskânla birlikte taşınması kuvvetle ihtimaldir. Bahaeddin Veled, Mevlana Celaleddin Rumi'nin babasıdır. Sivas'a giden bu zat, oraya varmazdan önce Erzincan'a uğramış.

Dönemin Erzincan meliki Fahreddin Behramşah tarafından O'nun adına Erzincan'ın yerleşim birimi olan Akşehir'de bir medrese yaptırılır. 1230 yılında gerçekleşen Selçuklu-Harezmi Savaşı'nın yaşandığı Yassıçimen, Erzincan'ın Akşehir Ovası'nda yer alıyordu.

Üçüncü delil: Kimi kaynaklarda Mengücek adı "Mencek" olarak verilmektedir. Bir efsaneye göre türbesi Tunceli ilinde bu-

lunan "Ağuçan" (Ağu içen)'ın gerçek adı da "Seyit Mencek"tir. Bu durum dikkate alındığında "Ağuçan"ın, ünlü Mengücek Gazi ya da Mengücek emirlerinden biri olma olasılığı yüksektir.

"Ağuçan" adı, Danişmend Ahmet Gazi (ölm. 1084) ile aynı soydan gelme Aghusian (Yağhibasan) adındaki Danişmend emirinin adını çağrıştırmaktadır. Tarihlerde bu adla (Aghusian) Yağhibasan, Ağsian, Agusian, Yağisian, Ansian, Aexianus ve Bağhi-Siyan vb. çeşitli yazımlara rastlamak olasıdır.

Adından Ağusiyan olarak söz edilen kişinin, Danişmend Ahmed'in oğlu Gümüştekin'den sonra yöneticilik yapan Melik Yağıbasan adındaki Danişmend emiri (Melik Nizamü'd-Din Yağıbasan Bin Gazi, 1142 -1164) olması kuvvetli ihtimaldir. 1296-1345 tarihleri arasında Balıkesir-Çanakkale ve Bergama yöresinde kurulan ve Danişmendilerin bir kolu olan Karasi Beyliği'nin atası, Melik Yağıbasan'dır.

Danişmendilerde benzer adlar taşıyan pekçok kişiyle karşılaşmak mümkündür. Danişmend Gazi'nin de Yağısıyan adında bir oğlu bulunmaktadır. Aynı şekilde Melik Yağıbasan'ın Emir Yağan (ölm. 1135) adını taşıyan bir kardeşi vardır. Bununla birlikte Danişmendiler haricinde de Yağıbasan adını taşıyanlara rastlamak mümkündür. Ancak onlarla bir bağlarının bulunup bulunmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, Antakya'nın Haçlılar tarafından ele geçirilişi sırasında (1098) öldürülen Antakya emiri de Yağıbasan adını taşımaktadır.

Yine aynı şekilde Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273)'nin Konyalı Selahad din Feridun Zerkub (ölm. 1258) adlı ilk resmi halifesinin adı da kaynaklarda Kuyumcu (Zerkub) bin Yağıbasan olarak geçer. Mevlana'nın Hüsameddin Çelebi (1225 -1284) adındaki ikinci halifesinin de tıpkı Ağuçan Ocağı'nda olduğu gibi Ebu'l Vefa soyundan geldiği görüşü dikkat çekmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti (1073-1308)'nde de Deylemlilerin önemli görevler üstlendiği gerçeği ile karşılaşmaktayız. Pervane kısa adlı Sa'd al-Din Kopek (Zaza-Din?) ile Cacaoğlu Nureddin'in eski Zazalar ve Deylemlerle ilişkisi bulunduğu görüşü bulunmaktadır. Bu adlardan özellikle Pervane'nin kesin Deylem kökenli olduğu aşağıdaki satırlardan anlaşılacaktır.

En şaşaalı dönemi Kuruluş ve yükseliş dönemleri 1073-1239 /43 tarihleri arasında gerçekleşen Anadolu Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemi, bu tarihler arasındaki zaman dilimini kapsar. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu hâkim grubu içinde yaşanan bölünmenin sonucu olarak merkezi yönetim eski gücünü yitirir. Tam da bu dönemde ayaklanmalar baş gösterir. Bu dönemde yaşanan ayaklanmaların hem en ilki hem de en önemlisi hiç kuşkusuz Baba-i İsyanı'dır. Anadolu Selçuklu ordusunun, karşısında büyük bir hezimete uğradığı Babaîler her ne kadar Malatya, Tokat ve Amasya havalisini alırlarsa da neticede devşirmelerden meydana gelen birlikler tarafından güç belâ bastırılırlar. 1239'da ya da daha yüksek bir olasılıkla 1 Ağustos 1240 tarihinde Baba İlyas'ın öncülük ettiği Babaî Ayaklanması'nın hemen akabinde Anadolu, Moğol yayılmacılığına maruz kaldı. Bu dönemde Selçuklu merkezi yönetimi tamamen yok olmayla yüz yüze geldi.

Böylelikle Babaî Ayaklanması ve Moğol yayılmacılığının yaşanmasıyla neticelenen Anadolu Selçuklu Devleti'nde Moğol Egemenlik Dönemi başlar.

Moğol Egemenlik Dönemi'ni; 1243-1277 yılları arasında yaşanan ve Moğol egemenliğinin dolaylı olarak yaşandığı dönem ve onu izleyen 1277-1308 yılları arasında yaşanan ve doğrudan bir Moğol egemenliğinin görüldüğü dönem olmak üzere kendi içinde iki döneme ayırmak gerekir. İkinci dönemde Anadolu Selçuklu Devleti artık bir İlhanlı eyaleti konumundadır.

Doğrudan bir Moğol egemenliğinin yaşandığı dönem öncesinde, yani 1243-1277 arasını kapsayan dolaylı Moğol egemenliği döneminde Selçuklu Devleti'nin en gözde ismi, Daylam kökenli "Pervane" kısa adıyla bilinen Sa'd al-Din Kopek (Zaza-Din?)'dır. Çok etkili bir rol üstlenmesinden ötürü bu döneme "Pervane Dönemi" adı verilmiştir.

Doç. Dr. Nejat Kaymaz tarafından 1970'de kaleme alınan "Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman" adındaki yapıtı, özellikle işlediği bu dönemi, dönemin bir numaralı ismi Daylam kökenli Pervane'yi merkeze koyarak ele almaktadır. Adı geçen bu dönem, Selçuklu Devleti'nin iplerini elinde tutan Pervane Dönemi'dir. Sinop ve havalisinde egemen olan Pervaneoğulları Beyliği, isminden de anlaşılacağı üzere Pervane ve ailesinin elinde bulunuyordu.

Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelenlerce kurulan ve 750-1258 arasında egemen olan Abbasiler Devleti vezirleri Bermekiler örneğinin bir benzeri ile Selçuklularda karşılaşmaktayız. Zira 1238-1244/1245 tarihleri arasındaki döneımde Sahib Mühezzibü'd-Din Ali adındaki Anadolu Selçuklu veziri Pervane'nin babasıdır. Moğollarla yapılan barış görüşmelerinde çalışmaları yürüten kişi de odur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetim birimlerinde bu aileden ve bunlar gibi Daylam ve İran kökenli olan çok sayıda önemli görevler üstlenen isimler bulunmaktadır.

Özetle, Büyük Selçuklu Devleti ile Bizanslılar arasında 1071 yılında yaşanan Malazgirt Savaşı sonrasındaki endişe verici dönemde bile Anadolu'nun doğusunda kurulan Kırmanciye/Ermenistan nüfusunun büyük çoğunluğu, bulundukları toprakları boşaltmaya ve göçe zorlandı. Örneğin, Eski Zazaların bir bölümü, yerleştikleri erişilmesi ve işgali zor olan Kilikya'da daha sonraki (1080) dönem lerde krallık düzeyine yükseltmiş oldukla-

rı bir prenslik inşa ettiler. 1080-1375 tarihleri arasındaki zaman diliminde egemen olan Kilikya Devleti, Rupen'in öncülüğünde kurulmuştur. Yaklaşık üç asırlık bir ömre sahip olan Kilikya Devleti, Rupen'in haleflerince zamanla Kilikya bölgesinin tamamına egemen olundu. 1095-1270 tarihleri arasında yaşanan Haçlı akınları neticesinde inşa edilen Haçlı Devletleri ile ittifak içine giren Kilikyalılar, ülkelerini, Haçlı Devletlerini örnek alarak yeniden düzenlediler. Daha sonra sırasıyla Konya merkezli Rum Selçuklu Devleti, Moğollar ve Memlüklerin tehditleriyle karşılaşan Rupen soyundan gelme insanlar tarafından yönetilen Kilikya Devleti, 1375 yılında eldeki son üslerini de Memlüklere terk ederek tarihin derinliklerine gömüldü.

Daylamlılar tarafından 1021'de gerçekleştirilen Kırmanciye (Ermenistan) yayılmacılığıyla başlayıp 1071 yılında Büyük Selçuklu Devleti ile Bizanslılar arasında yaşanan Malazgirt Savaşı ile süren bu zaman diliminde de başkaldırılarda bulunanlara iştirak eden, ya da başkaldırılardan kaçan Hristiyan Eski Zazalardan ve kaynaklar tarafından "Müslüman" olarak adlandırılan yayılmacı Şii Deylem kökenlilerden de gelerek Dersim coğrafyasını mekân tutanların olduğunu göz önünde bulundurmakta yarar vardır.

Daylam kökenlilerin/Geç Dersimlilerin, bir seferde gelip Dersim'e yerleştiklerini söylemek mümkün değildir. Tam tersine adı geçenlerin farklı zaman dilimlerinde ve gruplar halinde geldiklerini söylemek daha isabetli olur. Babaî Ayaklanması'nın bastırılması sonrasında da Dersim'e sığınanların bulunduğunu gösteren kimi ip uçları da bulunmaktadır.

Daylam kökenli kimi kesimlerin de, aynı Hamdani örneğinde görüldüğü üzere kaynakların tamamı tarafından bilinçli ya da sehven Arap olarak tanımlanan Mirdasiler (1023-79), Ukayliler (990-1096) ve Mezyediler (961-1150) adları ile bilinen Şii toplu-

luklar ve hanedanlıklar da onlarla ya da onlarla yaptıkları ittifak sonucunda Dersim'e gelmiş olmaları muhtemeldir.

M. S. 10. yüzyılın son on yılında; dönemin Bizanslılar, Deylemliler (Buyi-Abbasi) ve Fatımiler adlarındaki üç büyük gücün sınırlarının çakıştığı noktada bulunmasına rağmen hiçbirinin kendi egemenlik alanına dâhil edemediği Cezire ve Suriye'de ortaya çıkmış küçük hanedanlıklardır.

Hamdani, Mırdasi ve Ukayliler M.S. 10. yüzyılın son on yılında Bizans, Deylemi (Buyi-Abbasi) ve Fatımiler gibi dönemin üç büyük gücünün sınırlarının çakıştığı ama bu üçlüden hiçbirinin etkili şekilde ilhak edemediği Cezire ve Suriye'de doğmuş küçük hanedanlıklardı.

Mırdasi, Ukayli ve Mezyedilerin de bazı kolları ya da devamlarının her nedense muayyen dönemlerde Dersim ve Zaza topraklarında göründükleri de olmuştur.

Bunu örneklemek gerekirse; XI. yüzyılda Halep ve Kuzey Suriye'yi kapsayan coğraf'yada bir emirlik inşa eden ve Kilab aşiretinden oldukları söylenen Mirdasiler, 1220-1650 tarihleri arasında Bitlis'te hüküm sürmüş olan Şerefhanlar sülâlesinin bir mensubu olan Şerefhan tarafından kaleme alınan 'Şerefname' adlı kaynakta verilen bilgilere göre Halep'ten gelerek 1030'dan başlayarak merkezi Eğil olan bir başka beylik daha kurmuşlardır. Şerefhan tarafından verilen bigilere bakılırsa Çermik, Palu ve Bağin Mirdasiler tarafından kurulan Eğil Beyliği'nin sınırları içinde yer alıyordu (Bk. Şeref Harı, Şerefname, s. 203-204).

M. Sadık Yiğitbaş tarafından 1950 yılında kaleme alınan "Kiği" adlı yapıtta; Kiği'nın da bir dönem, Kiği'nın önde gelen Yazıcıoğulları ailesi vasıtasıyla Mirdasilerin yönetimine girdiklerinden söz eder.

Yiğitbaş, Yazıcıoğullarının Dersim kökenli olduklarına dair rivayeti aktarmasına rağmen Yazıcıoğullarının, Mirdasi kökenli olduğundan yana tercih yapar(Bk. M. S. Yiğitbaş, a.g.e., s. 82-86).

Diğer taraftan kaynaklardan bazıları, Dersim rivayetinde bir göçün öncülüğünü yaptıkları ileri sürülen "Kureyş" ve "Mansur"u Ukayliler ve Mezyedilerle ilişkilendirmeye çalışırlar. Bu kaynaklarda yazılanlara göre Dersim söylencesinde adından söz edilen Mansur, Mezyedi emirlerinden Mansur İbn Dubeys (ölm. 1086), Kureyş de Ukaylilerin emirlerinden Kureyş bin Badran (1010-1061)'dır

Dersim'in Ortaya Çıkışı

Dersim ve havalisine kalıcı bir şekilde yerleşen ve orada varlıklarını sürdüren bir aşiretin ya da birkaç aşiretin bileşiminden oluşan bir "Aşiret Grubu"nun adı olarak da karşımıza çıkan Dersim, resmi kaynaklar tarafından "Tunceli" olarak adlandırılan bölgenin özgün adıdır. Bu ad, ilk dönemde bir aşiretin adı olması ya da bu aşiret tarafından, yerleşik düzene geçtikleri bu coğrafyaya kendi adlarını vermeleri sonucunda ortaya çıkmış olabileceği gibi; başlangıçta bir coğrafî ad olması ve bu coğrafyayı mekân tutan aşiretin ya da aşiret grubunun, o coğrafik yerin adını almış olma olasılığı da muhtemeldir.

İster kavram olsun isterse obje olsun doğada yer alan her şeyin bir geçmişi vardır. Hiçbir şey başlangıçtaki gibi kalmaz. Süreç içerisinde değişikliğe uğrayarak yeni şekil ve anlamlar kazanırlar. Kuşkusuz ki doğada yer alan herşey gibi sözcüklerin de bir geçmişinin, bir tarihinin bulunduğu muhakkaktır. Bu pencereden bakıldığında Dersim (ya da halen yöresel söylenişiyle

Desim) sözcüğünün de "Dersim" biçimine gelinceye dek benzer değişimler yaşadığı kesindir. Bu sözcüğün başlangıçtaki biçiminin, şimdi kullanılmakta olan şekliyle benzerlik gösterdiğini söylemek ya da günümüzdeki biçiminden yola çıkmak suretiyle ona kimi anlamlar yüklemek insanı yanlışa götürebilir. Bu yanlışlığa düşmemek için sözcüğün menşeine ilişkin kimi alıntılar vererek buradan hareketle yolumuza devam edelim.

M. Nuri Dersimi, "Millâttan altı asır önce, Yunan tarih ve cografyacılarının Dersim havalisine Daranis adını verdikleri"ni aktarmaktadır. (Bk. Kurdistan Tarihinde Dersim, s.1). Dersim adının kaynağının Daranis olma olasılığı muhtemeldir.

Eski İran coğrafyasında Ahamendiler(Akamanişler) Devleti'nin M. O. 525-486 tarihleri arasında krallık yapmış Darius I., Dara adlı biri mevcuttur. Bu kralın adı olan Dara (Darius) sözcüğü ile Dersim adı arasında bir ilişki kurmak mümkündür.

Avusturyalı tarihçi, diplomat ve Doğu bilimleri uzmanı Joseph von Hammer-Purgstall (Graz 9 Haziran 1774–23 Kasım 1856) tarafından verilen haritada Karasu ve Murat nehirleri arasında yer alan Dersim coğrafyasından "Erserum" (Arze) olarak söz ediliyor. Bazı kaynaklarda adından Erzen-i Rum olarak söz edilen bu günkü Erzurum kenti de aynı adla anılmaktadır: (Bk. Geshichte Der Osma nischen Dichtkunst, Joseph Von Hamıner Purgstall). Haiton adındaki Ermeni tarihçi de günümüz Erzurum'undan "Darzirim", Erzincan'ından ise "Arzinga" olarak sözeder (Haiton Voyage de Bergeron", 1307; aktaran Hasan Yıldız, Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler, S.20, "Le). Erzurum'un daha eski adında yer alan "Rum (Roma)" son eki çıkarıldığı zaman bu kentin önadı olan Erse, Arze, Darzi ve Erzincan'ın daha eski adında yer alan "Can" son eki çıkarıldığı zaman bu kentin önadı olan Arzin-Erzin, Erzen sözcükleri ile "Dersim" adı arasında bir yakınlık bulunduğunu gözlemlemek mümkündür. Kaynakların

bazılarında günümüzde Silvan ile Siirt arasında yer alan "Erzen" adında eski bir kentin mevcudiyetinden bahsedilir (Bk. 1-Ibn'ül Ezrak, Mervani Kürtleri Tarihi, Çeviren, M. E. Bozarslan; 2-Serefhan, Serefname, Hasat yay., Çev. M.E.B.).

İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Komutanlığı'nca 1932 yılında hazırlanmış "Dersim" adındaki kitapta, Dersim adı ile ilgili şu satırlar yer almaktadır:"... Hammer tarihinde Malazkirt kahramanı Alparslan'ı idam eden adamın, Dersim kumandanı Yusuf adlı bir Harzemli olduğu kaydı vardır. Dersim adının tabi hatası olmak ihtimali varsa su halde bu adın tarihlerde Selçuklar devrinden evvel takilmis olmasi ihtimali mevcuttur. Yusuf'un Harzemli olmasi ve atiyen göreceğimiz veçhile Dersim'de birçok asiretlerin kendilerini Celaletin Harzem'in askeri bakiyesi ve Harzemli addetmeleri ve bunu diller ile söylemeleri Bersim adi ile Dersim adi arasinda bir münasebet olmak ihtimalini ve Dersim seklinin tabi hatasi bulunmasi zanini uyandirmaktadir. Mamafih Miladi takip eden tarihte bilhassa Miladin birinci senesinde sonraki vakayida Dersim adi yerine Çemisgezek adina tesadüf olunmak tadir" (Bk. A.g. y., S.8-10).

Yukarıya aktarılan alıntıda, Hammer tarafından adından Bersim olarak sözedilen coğrafyanın Dersim olabileceğine dikkat çekilmektedir. "Dersim" adındaki yayında "Kalan" (Qal, Qalu) aşiretinin "Persim" adındaki bir kabilesinden sözedilir (Bk. A.g.y., S. 44-45). Eğer bir yanlışlık yoksa başka kaynaklarda adına rastlanmayan "Kalan" adındaki aşiretin Persim adlı bu kabilesi ile Bersim ve Dersim adları arasında bir bağ olduğunu düşünmek olasıdır.

MÖ 3000 yılları civarında Mezopotamya'da yaşandığı düşünülen Nuh Tufanı sonrasında Nuh'un gemisinin Cûdi Dağı'nda ya da Ağrı Dağı'nda karaya oturduğu yaygın bir düşüncedir. Kimi kaynaklarda verilen bilgiye göre de Nuh'un gemisinin ka-

raya oturduğu yer, Ermenistan'da yer alan Baris Dağı'dır. Bazı araştırmacılar da "Baris Dağı"nın "Ağrı Dağı" olduğu kanısındadırlar. İran kökenli halkın Erme nice'de "Barsik" olarak adlandırıldığı göz önünde bulundurulursa Baris Dağı'nın "Dersim Dağı" olma olasılığını ileri sürenler de bulunmaktadır. Üzerinde İran kökenli halkın yaşamasından ötürü "Dersim"e "Barsik" dendiği varsayımı da göz önünde bulundurulduğu zaman (Bk. Antranik Dersim, 1901) "Baris" ve "Barsik" sözcüklerinin arasında bir ilişki kurulabileceği düşüncesi egemendir.

Nuh Tufanı konusunda yaptığı araştırmayı "Nuh'un Gemisi ve Tufan" adı altında kitaplaştıran Bilal Aksoy, genellikle Nuh adıyla bilinen Tufan Efsânesi'nin kahramanı olan Ziusudra adındaki Sümer kralının bir adının da "Hızır" olabilme olasılığından söz eder. Bilindiği üzere Hızır tapınımı, Dersim'de son derece güçlüdür. Hatta Dersim'de kutlanan önemli günler arasında "Rozê Xıziri" adlı üç günlük "Hızır Orucu" da bulunmaktadır. Anadolu Alevilerinde Bozatlı Hızır sözü oldukça yaygındır. İnsanlar, çoğu yeminlerini ve adaklarını onun adıyla yaparlar. Hızır aşkına istenen ve Hızır aşkına verilen şeyler makbul ve muteberdir. Özellikle coğrafî isimlerin çoğu Hızır adıyla anılır (Hızır Dağı, Hızır Ocağı, Hızır Çesmesi, Hızır Gölü, Hızır Yolu).

Avusturyalı tarihçi, diplomat ve Doğu bilimleri uzmanı Joseph von Hammer'in yukarıda adından söz edilen yapıtında çoğu kez Hamedan ile birlikte anılan ve kuvvetle ihtimaldır ki Irak'ta bulunan "Dergesin" adındaki bir yerleşim biriminden bahsedilmektedir. Dersim ile bir benzerlik taşıdığı görülen Dergesin, Araplar tarafından Qirmisin/ Karmasin olarak adlandırılan Goran'daki yerleşim birimlerinden "Kerman" (Kirman ya da Kirmanşah) olması olasılığı yüksektir. Deylemistan olarak bilinen coğrafyada ya da havalisinde bir bölgede olabilir. Musul'un kuzeyinde yer alan Dasin Dağı'nın ve burada yaşayanlara verilen

"Dasinler" adının da Dersim (yerel adla Desim) adı ile bağlantısı bulunabilir. Kürt siyasetçi Şeref Han ya da Şerefhan Bitlisi (1543 Kum-1599? Bitlis) tarafından kaleme alınan Şerefname'de Derzini ("Derzini Vilayeti")'den söz edilir. Şerefhan Bidlisi, "Derzini Beyleri" başlığı altında "Derzini" ile ilgili olarak: "... Derzini, içinde büyük bir kilise bulunan bir kaledir. Kale ahlaksiz kâfirlerin elinde bulundugu sirada, ona 'Derzir' adini verirlerdi. Kaleyi Habil ve Kabil istila ettikten sonra, adi kullanila kullanila 'Derzini' seklini aldi" (Bk.a.g.y., s.267-268) açıklamasında bulunur. Şeref-name'nin Arapça çevirmeni M. A. A., tarafından bildirildiğine göre Şeref'name'nin tıpkı basımlarında Derzini adının, 'Derdiz' ve 'Derziz' olarak geçtiği konusunu dile getirdikten sonra, Derzini adının "Zin Kilisesi" anlamında kullanılan "Der Zine"nin bozulmuş şekli olabileceği görüşünü dile getirir (Bk. 297 no'lu dip not, s. 268). Sözü edilen yapıtta yazılanlara göre Derzini, Tercil (Hazro civarında) ve Lice (Atak) havalisinde yer alıyordu.

Dersim ile Derzini adları arasında bir aynılık bulunmaktadır. Günümüzdeki şekliyle bile Dersim, insanın üzerinde "Der = kapı" ve "sim = gümüş" sözcüklerinden oluşmuş bir bileşik sözcük intibaı bırakmaktadır. Dersim ve havalisinde "sin" adında ya da "sin" ile başlayan ya da biten pekçok coğrafik isim bulunmaktadır. "Sin" sözcüğünün "Sim"e dönüşmesi ya da aksi olması muhte meldir. Eskiden Hozat (şimdi merkez ilçeye) ilçesine bağlı ve günümüzde "Geyiksuyu" olarak bilinen "Sin" adında bir yerleşim birimi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Sindam, Singeç, Sinan (Seynu), Heniyo Sin, Diyare Sini, Dere Sindam, Sine-var gibi "Sin"li coğrafî adlar mevcuttur. Iran'da yer alan Goran, Goran'a bağlı yerleşim birimlerinden günümüzdeki adı "Sandaj" olan yerleşim biriminin eskiden "Sin" olarak bilindiğini, yine Kermanşah'ın Arapçada Qarmisin-Karmisin olarak söylendiğini, günümüzdeki adı "Sincar Dağı"nın eski adının "Sin Dağı"

olduğunu gözardı etmemek gerek. Bir söylenceye göre Nuh'un Gemisi, Sin Dağı'nda karaya oturmuştur. Akad-larda güneş tapınımının, Asurlarda Ay Tanrısı'nın adları olan "Sin" sözcüğünün anlamı; sözlüklerde yaşanılmış olan süre, yaş, ölü gömülen yer, gömüt, mezar, kabir, metfen ve makber olarak verilmektedir. Bu arada ay, günümüzdeki Dersim inançlarında hâlâ kutsallığını korumaktadır: Gün Muham med'dir, ay Ali...

Öne sürülen bir başka görüşe göre "Dersim" sözcüğü, "der= kapı" ve "sim= gümüş" yani "Gümüşkapı" anlamı taşımaktadır (Bk. M. Nuri, KTD, S.l). "Der" sözcüğü, Dersim'de günümüzde konuşulan "Kurmanci" dilinde de "kapı" anlamı taşır. Fars dilinde de "kapı" anlamına gelen "Dar" sözcüğü mevcuttur. Dar; ev, hane, yurt, ülke anlamı taşımaktadır (Bk. Enc. Of Islam, Cilt 11). "Dar" sözcüğünün, zaman zaman "kale", "duvar" anlamında kullanıldığına da tanık olunmaktadır. Örneğin, stratejik konumu nedeniyle Silistre, Osmanlılar tarafından "Dar Gaziyan" (inancın savunmasi için duvar) olarak adlandırılıyordu (Bk. Walter Kolarz, Myths and Realites In Eastern Europa, 1946). "Diar" ya da "diyar" sözcüğü de; ülke, bölge, belde anlamında kullanılmaktadır. "Dere" sözcüğü de en küçük akarsu ya da koyak /vadi anlamındadır.

"Sim" sözcüğü; gümüş; im, işaret, genellikle işlemelerde kullanılan, gümüş görünüş ve parlaklığında olan iplik vb. gümüş gibi parlayan anlamlarına gelmektedir. Dersim ve havalisinde "gümüş" madeninin mevcudiyeti göz önünde bulundurulduğunda Dersim adında yer alan "sim" sözcüğünün bundan kaynaklandığını düşünebiliriz. Örneğin, gümüş madeninin bulunması nedeniyle günü müzde Gümüşhane olarak bilinen kentin antik adının kaynaklarda Sinoria olarak geçtiğini görmek mümkündür.

640'lı yıllarda gerçekleşen Arap yayılmacılığı sonrasında Ermenistan ve çevresinde önemli ölçüde gümüş madeni çıka-

ran Arapların, bu madeni gümüş para üretiminde kullandıkları bilinen bir gerçektir (Bk. D. M. Lang, The Arme-nians, S. 108). Arapların hâkimiyeti döneminden kalma "Diar-i Rabia", "Diar-i Mudar" ve "Diar-i Bekr" gibi coğrafik adlar göz önünde bulundurulduğunda "Diar-ı Sim" ya da "Dar-i Sim" şeklinde bir adlandırmanın olabileceği düşüncesini de göz ardı etmemek gerekir. Dersim'de Diyare Sin (Sin Diyari, Sin Ülkesi) adında bir yerleşim biriminin bulunduğuna yukarıda değinmiştik. "Dersim" adı da böyle bir düzenleme sonucunda oluşmuş olabilir.

Dersim coğrafyasında; Dere Çermi, Dere Karsanu, Dere Nahiyesi, Kutu Dere, Dere Hagi, Dere Gewr, Dere Roj örneklerinden de görüldüğü gibi "dere" ön adlı pek çok yer mevcuttur. Bu adlandırma modelleri; derin, dik ve büyük vadileriyle dikkat çeken Dersim adının, "Dere Simi" ya da "Dere Sini" gibi bir birleşimin neticesinde oluştuğunu düşünmek mümkündür. Tıpkı kimi zaman halk arasında kullanıldığına tanık olunan "Kela Desimi" (Dersim Kalesi) örneğinde görüldüğü üzere stratejik konumu nedeniyle "Dar-i Sim" veya "Dar-i Sin" (Sim ya da Sin Kalesi) şeklindeki adlandırmanın da süreç içerisinde değişime uğrayarak "Dersim" şeklini alınış olma olasılığını da göz ardı etmemek gerekir.

5., 7., ve hatta 9. yüzyıl diyenlerin bulunmasına rağmen hangi yüzyılda yaşadığı kesin olarak belirlenemeyen ancak aynı zamanda Ermeni yazınının babası olarak kabul gören ilk Ermeni tarihçi Moses Khorene (Horenli Musa) şöyle der: "Xisut hrus tufanindan ve Xisuthrus'un Ermenistan'a varışından sonra, O'nun ogullaridan Sim, ülkeyi kesif amaciyla kuzey batiya gitti. Sularini Asurya'ya tasiyan nehirlerin kusattigi küçük bir ovaya vardi. Nehrin havzalarında durdu... ve ordaki daga kendi adini (yani Sim adini, S.C.) verdi" (Bk. Moses of Khorene, Cilt1).

J. G. Taylor, Britanya'nın Erzurum konsolosudur. 1866 yılında Dersim'de bir gezi yapan ve Dersim adının çıkış noktasının Horenli Musa'nın yukarıya alıntılanan satırlarında gizli olduğu görüşünü savunan Taylor, alıntılanan bu pasajda adından söz edilen nehirlerin Munzur ve Mercan, bu iki nehir tarafından ihataya alındığı rivayet edilen ovanın da Ovacık, Sim' tarafından kendi adı verilen dağın da günümüzde Dojik (Tuzik) Dağı adıyla bilinen dağ olduğunu söyler. İşte Dersim adının "Sim"in adından kaynaklandığına değinir (Bk. J.G. Taylor, Journal of A Tour In Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, With Notes of Resarches In The Deyrsim Dagh, 1886; Türkçe çevirisi için bk. Desmala Sure, Sayi 2, Nisan 1992). Bu tez, kimi yazarlar tarafından kaydadeğer bulunmaktadır.

Bu olay, hangi tarihte geçiyor? Xisuthrus kimdir? gibi sorular, zihnimizi kurcalayabilir: Peki, Bu olay hangi tarihte geçiyor? Horenli Musa, Xisuthrus'un Nuh olduğunu söyler.

Öyle anlaşılıyor ki, Horenli Musa tarafından adından söz edildiği olayda; Tevrat'ta ve öteki "kutsal" kitaplarda yer verilen ve kaynakladan bazılarına göre M.Ö. 2000 (bazı kaynaklara göre de M. Ö. 3000'li tarihlerde)'li yıllarda yaşan dığından söz edilen efsane, ünlü Tufan Efsanesi'dir.

Bu düşünceye göre Dersim'e adını verdiği rivayet olunan Sim, efsanenin başkahramanı olan Nuh'un oğludur. Taylor tarafından yazılanlara bakıldığında Sim, her ne kadar sonradan Dersim'den ayrılmış olsa da torunları Dersim'e geri döner ve Sim'in adını verdiği coğrafyada yerleşik düzene geçerler.

Araşrırmacıların büyük çoğunluğu Tufan Olayı'nın; Tevrat'ın gelişinden çok daha önceki bir tarihe dek uzanan bir Sümer Efsanesi olduğu konusunda hem fikirler.

Mikael Vartabet Çamciyan adındaki Ermeni tarihçi, kaleme aldığı "Ermenilerin Tarihi" (1811, Venedik) adındaki yapıtında da aynı olay gündeme gelir: "Tufan'dan sonra, Nuh'un ogullari Yafes, Sam, Ham, Ararat'ta yerleserek çogaldilar, sonra Sam, ogullarini alarak iskân edecek yer bulmak üzere simali garbiye dogru gitti, yüksek dagli içinde nehirler geçen bir ovada, nehir kenarinda durdu ve kaldigi dagi ismine nisbetle Sim tesmiye etti. O mintikayi Darpan adindaki küçük ogluna verdi. Oradan sarki cenubiye dogru gitti, oralarida diger çocuklarina verdi. Darpan, kizlari ve ogullariyle o havalide kaldi. Bulundugu memlekete, ismine nisbetle, Daron, sonra Daruperan dedi. Çocuklarini da bu havaliye yerlestirdi. Bu suretle Ham'in ve Yasef'in ogullari da büyük Ermenistan'ın muhtelif memleketlerine dagildilar. Ham'in ogullari garp hudutlari cihetlerine yayildilar. Hepsi de bir lisan, bir lehçe sahibi idiler ve muhtemel görünür ki, bu da Ermenice idi. Yafes'ten Gamer yahut Gomer, Gamer'den Torgom, Askenaz ve Torgom'dan Hayk dogdu. Bundan da milletimiz çikti... Bizim tarihimiz, Hayk'tan basliyor (Aktaran Bilal Aksoy, Nuh'un Gemisi ve Tufan, S.102-103).

Bu alıntıdan adının menşeine daha fazla açıklık getirildiği düşünülen Dersim coğrafyasına verildiği rivayet edilen Sim, Daron ve Daruperan adları bir arada düşünüldüğünde Dersim'in, "Dar" kökü ile "Sim" adının birleştirilmesi sonucunda oluştuğu kanısı da mevcuttur. Bu kanıya göre Dersim adının "Dar" ve "Sim" sözcüklerinin birleşmesi sonucunda oluştuğu anlaşılmaktadır.

Böyle bir durumda Dersim'in doğuşu, zayıf bir ihtimalle "M. Ö. 2000'lere, hatta M.Ö. 3000'li yıllara dayanıyor anlamına gelir" demektir.

Dersim Adının Anlamı Ve Kökeni

Dersim adının anlamı ve kökeni konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden birincisi şöyledir: "Dersim, Gileki (Dimilik) 'der' (kapı), 'sim' (gümüş), Zazaca da (Dersimce) ise, "Deyrsim" sözcüklerinden oluşan bir isim tamlaması olduğu ve bunun Türkçe'ye 'gümüş kapı' olarak çevrildiği yönündedir. Bu arada Yunan tarihçi ve coğrafyacılar; M.Ö. 4. yüzyıl öncesinde Dersim yöresinin "Daranis" adıyla anılmaya başlandığını ve Anadolu ile ilgili en eski adların başında "Dariaini"ni geldiğini belirtirler.

Dersim'in; Tarihçi Ptolemy tarafından "Daranalis" olarak adlandırılması; Pers kralı Dara (Darius)'nın M.Ö. 519 yılında kral olması ile başlamaktadır. Munzur Dağlarını kapsayan geniş bir coğrafyayı kapsamına alan "Daranalis" adı, asırlar boyu kullanılmış bir addır. Roma Cumhuriyeti döneminde yaşamış Amasya doğumlu Yunanlı tarihçi, coğrafyacı ve filozof Strabon (M.Ö. 64 – M.S. 24) tara fından kaleme alınan "Cografya" adındaki yapıtta ve başka kaynaklarda verilen bilgilere göre günümüzde Erzincan'a bağlı Tercan ilçesini de kapsamına alan coğrafyaya "Deryene" (Derksen) adı verilmiştir.

Dersim adının menşei, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Deylem bölgesinde yaşayan Deylemlilere dek varmaktadır. Pers öncesi halklarından olan Deylemliler (Gilanikliler-Gilanlılar), IV.yy' da "Deylemistan" olarak adlandırılan yurtlarını, mütemadiyen Arap, Fars ve Türk ordularına karşı savundular.

Deylemlilerin vatanlarını savunma gayreti, 1256 yılındaki Moğol işgaline değin devam eder. Moğolların zulmünden kaçarak batıya doğru göçen Deylemlilerin bir bölümümün günümüzde "Dersim" adı verilen coğrafyaya yerleştikleri tahmin edilmektedir.

İşte Moğolların zulmünden ötürü yurtlarını bırakarak Anadolu'ya doğru göçen Deylem aşiretlerinin, bu coğrafyaya yerleşmesi sonrasında bölgeye kendi adlarını verdikleri görüşü egemendir. Nihayet; Pers kralı Dara (Darius)'nın M. Ö. 542 yılına ait Bisitun Yazıtı'nda da yukarı Fırat ve Dicle Havzası; "Zazana" olarak adlandırılmaktadır. M. Ö. 526--486 arasındaki zaman kesitinde hükümdar olan Dara (Dariyus) döneminde, Babile yakın olan "Zazana"dan bahsedilmektedir. Milât olarak bilinen tarihten binlerce yıl öncesine ait başka bazı kaynaklarda da Zaza adı ile karşılaşılmaktadır. M.Ö. 3000'li yıllara ait olduğu saptanan ve Aşağı Mezopotamya'da yer alan Mari bölgesinde bulunan Sümer tapınaklarından birinin adı Ninni-Zaza (Nini Zaza)'dır (http: //www. alikaya. org).

Yunan tarihçi ve coğrafyacılarının Dersim bölgesine "Daranis" adını verdikleri gibi, Dara'nın "Bisütün Kitabeleri'nde bu bölgeyi (havaliyi) tanımlayan "Zuzu" tabirinin de Dersim yöresinde konuşulan "Zaza" sözcüğünden geldiği muhtemel dir. Cumhuriyet döneminden önce 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi yazışmalarında yoğun olarak "Dersim" adı sıkça kullanılmıştır. (Bkz. Ali Kaya, Tunceli (Dersim) Kültürü, Can Yayınları, Sayfa 11-12, 2001 Istanbul).

Dersim adının anlamı ve kökeni hakkında ileri sürülen ikinci görüş:

Bu görüşe göre; halk emitolojisinde "Dersim" adı, gümüş kapı anlamını taşımaz. Dersim sözcüğünün 'der' ve 'sim'den oluştuğu ve "gümüşkapı" anlamına geldiği görüşü bir önyargı ya da hayali yakıştırma olduğu ve bunun da bilimsel bir kanıta dayanmadığı söylenmektedir. Dersim adı, Zazaca'da ("gümüş kapı" kuramına göre öyle olması gerekirken) "dersêm" değil, "Dèsım" olarak telaffuz edilir ve ilk hecede vurguludur. Gümüşün Zazaca karşılığı "sêm", Farsçası "sîm", Kürtçe karşılığı ise "ziv"dir. Sîm

sözcüğünün kökeni ise Yunaca'daki asémon'a dayanır. Kapının Zazaca karşılığı "ber" (kêber-> çêver) iken, Farsça ve Kürtçe karşılığı "der" dir. Kurama göre "gümüş kapı"nın Kürtçe karşılığı "derziv", Zazacası da "bersêm"(hatta doğu-Dersim ağzında 'berşêm'), Farsça karşılığı ise "dersîm" olurdu. Farsça'nın karşılığı "dersîm" yanıltmamalı, çünkü "i" ünlüsü uzun "î"dir ve Arap alfabesinde bu harf yazılır. Bu bildiğimiz "Dersim" değildir, zira Dersim'deki "i" kısa ünlü olduğu için Arap harfleriyle bu kısa sesli genelde yazılmaz, yazıldığı taktirde de "s" harfine bir "esre" veya "kesre" eklenir.

Dersim'in Zazaca karşılığının "dersêm" değil de, Dêsım olması Osmanlı kaynaklarındaki yazılış biçimi tarafından da doğrulanmaktadır. Kaynaklarda "Dîrsimlî, Dîsimli" veya "Deyrsimlî" olarak geçmektedir; bir başka ifadeyle Dersim/ Dêsım'deki "e" ünlüsü uzun î olarak, "sim" hecesindeki "i" ünlüsü ise "esre", yani Arapça sim harfinin altına gelen çizgi olarak yazılmıştır. Ünsüzün "hı, ha, sad, zad, ta, za, ayn, gayn, qaf" gibi sakile (ağır) ünsüzünün olmaması durumunda esre Türkçe'de "i", Farsça'da ince "e", Zazaca ve Kürtçe'de ise "ı" ses karşılığını alır (örn. kitap/ kıtab). Bundan ötürü Türkçe'deki "Dersim", Zazaca ve Kürtçe ses kuralına göre "Dêsım/ Dêrsım"dır (bazı uzun "î"lerin Zazaca'da ve Kürtçe'de karşılığı uzun "ê" olması bir kuraldır). Tanık olunduğu üzere, Siverek'te bulunan bir Zaza köyünün adı da Dersim'den oraya göçtüklerinden ötürü Dêsman'dır. Aynı şekilde, Dersim aşiretleri için Zazaca'da Dêsman /Dêsmu, 'uca hetê Dêsmano' diye geçer.

Dersim adının kökenine gelince, Zılfi Selcan'dan alıntı vermenin yararı vardır (Zılfi Selcan, Zaza Milli Meselesi Hakkında, Berlin 94, Selbsverlag [ilk kez Desmala Sure dergisinde yayınlanmıştır], S. 13-14):

"Dersim adına gelince günümüzdeki bilgiyle kesin olarak belgelenemiyor. (...) Klasik Yunan, Latin ve Ermeni kaynaklarında geçen Tercan'ın eski adı, Dersim ile bir benzerlik göstermesi dikkat çekcidir: Amasyalı Yunan yazar Strabon (MÖ 64-MS 19), Derksini olarak ve Latin tarihçi Plinius Derxene, Derzene diye yazarlarken, Ermeni tarihçileri Agathangolos (5. yy.), Koriun (5. yy.) ve Moses Xorenaci (6. yy.) ise Dercan olarak bahsederler (bk. H. Hübschmann, Altarmen. Ortsnamen, S. 213, 287). Var olan en eski uygun tarihi bilgiler, bundan ibarettir. Derxene [der'ksene] terimi, k'nin düşmesiyle Dersen şekline, sonra ise bugünkü Dersim şekline dönüştüğü farzedilirse, o zaman Dersin olması gerekirdi. Şu halde n'nin m'ye dönüşümü ise ikinci bir fonem değişikliği olmuş olabilir. Bu duruma göre aynı yer için kullanılan iki coğrafi kavram mevuttur. Birisi Yunanca ve Latince kaynaklı Derzene, diğeri ise Ermenice kaynaklı Dercan'dır. Buna göre, Yeni-Ermenice Tercan‹ eski Ermenice Dercan bağıntısı kesin iken, Dersim ‹Dersin ‹Derzene, Derxene gelişimi bugünkü bilgi eksikliğinden dolayı belgelenememekle beraber, mümkün de olabilir. (...)"

Benzeri gülünç bir kurama; Tunceli, yani Mameki'nin eski adlarından olan "Kalan" kelimesinde rastlıyoruz. Kürt kuramına göre "Kürtçe"de "yaşlılar" anlamına gelen "kalan" (Zonê Ma: khali) sözcüğünden gelmeymiş. Yaşlılara sorduğunuz zaman "Khalan" değil, "Qalan" diye yanıt alırsınız, yani "qaf" sesiyle, eski yazıyla "qâlân" diye geçer (Tina Roje. Org (akt) Wext).

Dersim adının anlamı ve kökeni hakkında ileri sürülen üçüncü görüş de şöyledir:

"Dersim; Farsça, "der" (kapı), "sim" (gümüş) sözcüklerinden oluşan bir isim tamlamasıdır.Türkçe'ye "Gümüşkapı" olarak çevirebiliriz.

Güney ağızlarında Dersim, "Darsim" diye telaffuz ediliyor. Kimi tarihçi bunun sadece söyleniş olmadığını belirtiyor. Onlara göre "Darsım" Zazaca bir sözcük; 'dar" (ağaç) ve "sim" (gümüş) idi ve Darsım aslında "Gümüşağaç" demekti.

Bu teze göre, Dersimliler "ağaca tapınmaları" nedeniyle bu ismi kullanıyorlardı! Ancak yazdığımız gibi bölgeye birçok uygarlıklar geldi. Ve bunların çoğu isim değiştirdiler. Örneğin Çemişkezek bölgesine; Hititler "Zuhma"; Urartular "Tamişkiş"; Romalılar "Hieropolis"; Bizanslılar "Tsimisca" dediler...

Dersim'in adı uzun yıllar "Daranalis" olarak kaldı. Bu ismin, M. Ö. 519'da Doğu Anadolu'yu fetheden Pers Kralı Dara'nın adından kaynaklandığı ileri sürülüyor.

Bu noktada "Daranalis" ve Perslerin adını geçirmemizin özel bir nedeni var. Çünkü Dersimlilerin asıl yurtları Anadolu değil; İran (www. odatv.com Soner Yalçın'ın Dersim hakkındaki yazısı).

Dersim adının anlamı ve kökeni hakkında ileri sürülen dördüncü görüş: Bu görüşe göre Anadolu'nun tarihsel sürecinde Bronz Çağı'ndan başlayarak yerleşime sahne olan Dersim coğrafyasının adının kökeni, Tel Mınzır Höyükte yapılan yüzey araştırmaları ve buluntulara göre M. Ö. 3000'li yıllara kadar uzanmaktadır. Bu isim, Alman filologlar tarafından da ortaya konduğu üzere Anadolu'ya Kafkaslardan inerek büyük bir uygarlık yaratan öntürk kavimlerden Hatti/Hitit kökenli olup, hece dizini ve fonetik bakımından ise ilkçağ Anadolu tarihinin Luwi dilinin özelliklerini yansıtmaktadır. Dersim adının kökeni "Dorusin"dir. Ön Hatti ve Hititçe'de "Taru/ Doru" sözcüğü 'kapı' anlamını taşımaktadır. "Sin" sözcüğü ise Hitit Ana Tanrıçalarından "Sinda"nın kısaltılmış bir başka sürümüdür. Hititlerin Ana Tanrıçasının adı Arinna'nın sembolü ise 'Göğün Güneşi'dir. Bu Tan-

rıçanın adı Mitannilerde Hepat, Azzilerde ise Sinda'dır. Ayrıca bu Tanrıçalar; 'Göğün Ay'ının da temsilcileriydi. Yörede bulunan arkeolojik kazılarda kayalara kazınmış çok sayıda yarım ay şeklinin bulunması; Tanrıçaların 'Göğün Ay'ının da temsilcileri olmasından ötürüdür. Bu yarım ay şekillerini Dersim yöresindeki bazı mezar taşlarında da görmek mümkündür. 'Dorusin', başka bir okunuşla 'Dorusinda' adı, Hititçe'de "Ana Tanrıça Sin Kapısı" yani "Sin Ana Tanrıça'ya açılan-giden Kapı" anlamındadır. Nitekim Dersim Bölgesinin tam Orta yerinde yer alan bugünkü "Geyiksuyu" ilçesinin adı da antik dönemde "Sin"dir. Burada yaşayan halkın adı, Hitit İmparatorluğu döneminde "Azzı-Oghuzi-Zazi-Zaza" olduğu ve Hitit yazıtlarında tüm coğrafyanın en büyük ve en görkemli 'Sin-Sinda' Ana Tanrıça Tapınağı'nın burada yer aldığı anlatılmaktadır. Ön Hatti kavimleri arasında sayılan ve yine onlar gibi Kafkasya'dan güneye inen öniskit yani Ön-türki boylarından olan Azzi, İşuva, Hayaşa, Alse, Summa ve Kaldiler, Yukarı Fırat Suyu civarında yaşayan yerli halkları ile karışarak yöredeki ilk yerleşimleri oluşturmuşlardır. Bölgenin adının da bu Ana Tanrıça Sin/Sinda'dan dolayı "Dorusin", yani "Tanrıça Sin Kapısı"olduğu apaçık ortadadır. Bununla birlikte Doru kelimesi diğer bazı halkların diline geçmiş olup İngilizcede Dor, Almancada Tor, Ermenicede Tur, Farscada Der olarak aynı anlamda kullanılmaktadır. Tarihi süreçte bu isim çeşitli kavimlerce yine onların dillerinin ses uyumuna yani fonetiğine göre söylenmiş olup, hepsinin kökeni "Dorusin"dir, denilmektedir.

Dersim Dilinin Kökeni

Deylemliler tarafından konuşulan dile, Perslerin "Bisitun Kitabeleri"nde "Zuzu" adı verilmektedir. "Zuzu" sözcüğü günümüzdeki anlamıyla Zaza! Bu dilin adı; dilbilimciler tarafından ortaya konan bilgilere göre Deylem'den türeyen "Dımilice" ol-

masından ötürü bilimsel sınıflandırmada bu dil grubunun "Kuzeybatı İranî diller" grubunda yer almaktadır. Dil bilimcileri ve Zazalar, Zazaca/ Dımilice'yi başlı başına bir dil olarak kabul eder. Aynı şekilde Zazaca; İranoloji dilbilimine göre de başlıbaşına bir dildir. Zazaca'nın bir Kürt lehçesi olmadığını Kürdolojinin babası sayılan Vladimir Minorsky ve David McKenze, Prof, Goiche Kojima, Susani, Oskar Mann ile Karl Hadank gibi bilim adamlarınca ortaya konmuştur. Zazaca; eski dillerden Partça'nın devamı olarak kabul edilmesine rağmen bu durumu kabule değer bulmayan Kürdologların bazıları da Zazaca'yı Kürtçe'nin dört lehçesi arasında sayarlar.

Konuya "milliyetçilik penceresinden" bakmayan Kürtler de mevcuttur. "Kürdistan Milliyetçilik ve Dil" kitabını kaleme alan Amir Hassanpour gibi kimi Kürt dilbilimciler, Zazaca'nın Kürt lehçelerinden yapı bakımından farklı olduğunu söyler. Yine de bazı Kürt aydınlar, Zazaların Kürt olmadığını iddia eden Ebubekir Pamukçu, Ali Kaya veya Kürt Mehmet Şerif Fırat gibi yazarları "inkârcılıkla" suçlarlar! Onlara ateş püskürürler. Ancak, Zazaların önemli bir bölümünün günümüzde Kürt kimliğini benimsedikleri gerçeğini de gözardı etmemeliyiz.

Zazaca'yı Türkçe'nin bir lehçesi olarak gören ve Zazaların Horasan'dan gelen Türk boyu olduğu iddiasında bulunan bazı Türkologlara göre Zazalar, Dersim'e gidince Kürtleşmişlerdir!

Eski Dersimliler; aralarında kan bağı bulunan ve Mamakan-Part-Sasani/ Zaza adlarıyla anılan üç etnik öğenin bileşiminden oluşmaktadır. Bu üç unsurdan biri olan Mamakanların özgün dili konusunda doyurucu bilgiler ya mevcut değil ya da ulaşılması çok zordur. Sasanilerin konuştuğu dil, Günü-müzde Zazaca adıyla bilinen dil, Sasaniler tarafından konuşulan dildir. Partların yönetim dili olan Pehlevice, Partlar (M.Ö. 247-M.S. 224) ve Sa-

saniler (M.S. 224-651) dönemlerinde Kırmanciye olarak da bilinen Ermenistan'da egemen dildi. Horasan (Partiya) üzerinden girdikleri İran'da uzun zaman kalan Partların bu zaman kesitinde hem adları hem de dilleri değişikliğe maruz kalmıştır. Horasan (Partiya) üzerinden İran'a giren Partlar tarafından benimsenen bu yeni dil, o bölgede daha eski olan Sasaniler tarafından konuşulan dil idi. Yani günümüzde konuşulan Zazaca idi.

Geç Dersimlilerin egemen kitlesi tarafından konuşulan dil, Zazaca (Dımılki)'dır. Pehlevice (Sasanice)'yi Med dili, Medce-İskitçe'nin harmanlanmış şekli ya da ikisi arasında yer alan bir dil şeklinde tanımlayanlar bulunmaktadır. Bu dilde hiç olmazsa Partlar ve Sasaniler döneminden kalan ve daha sonraki dönemlerle ilgili çok sayıda kayıt/yazıt bulunmaktadır. Bir ekip çalışmasıyla, eldeki mevcut kanıtlardan yola çıkılarak Zaza dilinin ve Zaza yazınının tarihini (İran, Irak ve Anadolu'da konuşulan ve farklı adlarla anılan lehçelerin tamamını içine alacak biçimde) kaleme almak mümkündür. Zerdüşt dinsel edebiyatının yazıldığı dil olan ve Huzvareş (Zuwarishn, Kuzvareş) adıyla bilinen dilin de Pehlevice olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.

Sonuç olarak uzak geçmişte Pehlevice (Partça) ve Sasanice adıyla bilinen dil, günümüzde Zazaca olarak adlandırılan dilin devamı ve yaşayan temsilcisidir, demek yanlış olmaz sanırım.

Herşey gibi dil de ihtiyaç ve zorunlulukların ürünüdür. Sosyal yaşam tarafından dayatılan haberleşme gereksiniminden ortaya çıkmış, düşünce ve bilinçle birlikte gelişmiştir.

Halkların kültürleriyle dilleri arasında çok sıkı bir bağ bulunmaktadır. Kültür, Fransızca kökenli bir sözcüktür. Bu kavram, genel anlamda dil, din, gelenek, adet, ahlâk, üretim şekli, hayat biçimi vb. maddî ve manevî/ruhsal unsurların tamamını içinde barındıran bir toplumun genel evrim seviyesinin ifadesi olan bir

kavramdır. Uygarlık ya da kültür demek, yaşanan gelişmenin sonucu ya da düzeyi demektir. Halkların kültürü, onların genel gelişme düzeyinin ifadesidir.

Tıpkı doğada bulunan herşeyde olduğu üzere dilde de değişim ve gelişme yaşanır. Değişimi ve gelişimi süreç içinde olur. Dilde yaşanan gelişim ve değişim kültürel değişimle koşut bir şekilde yürür ve onu yansıtır. Dil sayesinde bir toplulukta birikmiş deneyimlerin korunarak daha sonraki kuşaklara aktarılması, ifade aracı ve taşıyıcısı olduğu maddî-manevî kültürden birşeyler anlatan dilin sayesinde olur. Marks ve Engels, çok doğru bir tanımla, "Dil; pratik, gerçek bilinçtir" diyorlardı. Denebilir ki, dilini yitiren bir toplum bilincini ve hafızasını da yitirir.

Zaza diline ilişkin pekçok çalışma gerçekleştirildi. Bu çalışmalar Zazaca için son derece önemli ve değerli katkılardır. Bu çalışmaların en büyük eksiği, kökeni ve tarihi henüz netçe bilinmeyen bir halkın dili de elbetteki ancak bu sınırlar içinde kalınarak incelenebilirdi ve bu sınırlar içinde kalındıkça da doğal olarak bazı sorular yanıtsız kalacaktı.

Dersimlilerin etnik kökenine ilişkin çok farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Erzurum'daki Rus konsolosu Jaba, 19. yüzyıl ortalarına ait bir Kürt kaynağına dayanarak Dersim'in dağlık bölgesinin tümüne verilen bir ad olan Dujik Baba'dan ötürü 'Dujik Kürtler' olarak adlandırır ve ekler: "Türkler onları Dujik Kürtler ya da basit Kürtler (Ekrad) olarak adlandırırlarken, gerçek Kürtler de onlara Kızılbaş derler."

Osmanlı belgelerinde bölgede bulunan aşiretlerden (sadece Yörükan taifesinden gelme Türkler olduğu söylenen Balabanlar hariç) genellikle 'Dirsimli' ya da 'Dujik/Duşik' aşiretleri şeklinde bahsedilir ve tamamı 'Ekrâd (Kürtler) taifesinden' olarak sınıflandırır. 1866 yılında Dersim'i dolaşan Diyarbakır'daki Bri-

tanya Konsolosu Taylor'a göre ise Dersimliler "aslen pagan bir Ermeni neslin" ardıllarıdırlar.

1911 yılının yazında Dersim'i dolaşan L. Molyneux-Seel tarafından kaleme alınan seyahatname, erken dönemde Zaza teriminden söz eden ender kaynaklardan biridir. Günümüzdeki tartışmaların merkezinde yer alan Zazalık sorunu çoğunlukla dille ilişkilidir. Dersim'deki aşiretlerin büyük çoğunluğu tarafından konuşulan Zazaca'yı (Dersimlilerin diliyle Kırmancki ya da Dımılki'nin) Kürtçe'den farklı bir dil olarak savunanlarla, Zazaca'nın Kürtçe'nin bir lehçesi olduğunu savunanlar arasındaki mücadele, son yıllarda; Zazaca'yı Kürtçe'den farklı bir dil olarak savunanların kazandığı görülmektedir.

Desim'in Etnik Kökeni

Nuh Tufanı, bir Sümer efsanesidir. "Nuh Tufanı" olarak bilinen bu olayın, M. Ö. 2000'li ya da 3000'li yıllarda yaşandığı tahmin edilmektedir. Efsanenin kahramanı aynı zamanda peygamber olarak da bilinen Sümer kralı Nuh'dur. Nuh'un; Xisoutros, Ziusudra ve Utnapiştim vb. birçok adı olduğu rivayet olunmaktadır. Gene hepimiz tarafından çok iyi bilinen Hızır ve Ali'nin Nuh ile aynı kişiler olduğu düşüncesi de mevcuttur.

Efsanede anlatılanlara bakılırsa yoldan çıktığını düşündüğü insanoğlunu büyük bir sel baskını ile ortadan kaldırmayı kararlaştıran Tanrı, Nuh'u bu tufanın dışında tutar. Çünkü Nuh doğru yoldan ayrılmayan tek kişidir. Bundan ötürü bir tufanın yaşanacağı konusunda Nuh'u önceden haberdar eden Tanrı, O'ndan kendisini ve aile efradını bu tufandan kurtarması için bir gemi yapmasını ister. Nuh'un gemiyi yapması sonrasında başlayan şiddetli yağmurlar, kırk gün kırk gece süreyle devam eder. Kırk

gün kırk gece devam eden bu şiddetli yağmurlar sonucunda her yer sulara gömülür. Kırk gün sonra yağmurlar durur. Her taraf sular altında kaldığı için Tufan olarak adlandırılan bu elim olayda sadece, günümüzde kalıntıları aranmakta olan ünlü geminin içinde bulunan Nuh ve ailesi kurtulur. İnanca göre ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olarak kabul edilen Âdem'den türediği düşünülen insanoğlunun nesli bu tufanda yok olur. Böylece günümüzdeki insanların, ikinci kez Nuh'un neslinden türemeye başladığı rivayet olunur. Suların çekilmesi sonrasında Nuh'un gemisinin; İncil'e göre Ağrı Dağı'nda, Kuran'a göre Cudi Dağı'nda, başka bazı kaynaklara göre İran'da yer alan Elbruz Dağı'nda ya da başka bir yerde karaya oturduğu söylenir.

Bu efsanenin kimi sürümlerinde Tufan'dan kurtulan Nuh'un, Tanrı tarafından, adından "güneşin doğduğu yer", "geçit ülkesi", "nehirlerin birleştiği yer", ya da "cennet" olarak söz edilen "Dilmun" adı verilen yere gönderildiği rivayeti bulunmak tadır.

Adı geçen efsânenin, asıl konumuzla ilgili olan kısmı da burasıdır. Sözün kısası efsânede adından söz edilen "Dilmun" sözcüğüdür. "Nuh'un Gemisi ve Tufan" adındaki çalışmasında Dilmun adının, M. Ö. 2000 yılı öncesindeki Eski Sümer tabletlerinde, M. Ö. 705'de hükümdar olan Sanherib tarafından kaleme alınan 'Tarih' adındaki yapıtta ve Asur kitabelerinde (M. S45) geçtiğini söyleyen Bilal Aksoy, "Dilmun neresidir?" sorusuna yanıt bulmaya çalışırken Dilmun'un, Urmiye havalisinde yer alan ya da Silvan sınırları içinde yer alan Tilmun (Tilmin) olabileceği düşüncesini ileri sürer.

Oysa Rus Doğu bilimci ve Iranolog Vladimir Minorsky, "Daylam" başlığı altında kaleme aldığı makalesinde "Dilmun" adının "Deylem" ve "Deylemlilerle" olan bağlantısına dikkat çekmektedir. Eğer gerçekten böyle bir bağ var ise o zaman "Deylem" adı, en az Tufan Olayı ya da bununla ilgili efsâne kadar eski

olduğunu düşünmek gerekir. "Dımili" sözcüğünün "Deylemli" ya da "Gilanlı" demek olduğu da F. C. Andreas tarafından açıklanmıştır. Bu konuda otorite olarak bilinen kimi tarihçi ve yazarların hemfikir olduklarını görürüz. Ancak "Deylem neresidir?", "Hangi coğrafyanın adıdır?", "Kaç tane Deylem vardır?" vb. sorular ile Dimli-Deylem teorisini ileri sürenler, Deylem denince sadece Hazar Denizi'nin güney batısında bulunan ve günümüzde "Gilan" adı verilen coğrafyayı anladılar. Bu nedenle Dimililerin, Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan coğrafyadan Anadolu'ya geldiklerini düşünmeye başladılar.

Bu tez; 900'lü ve 1000'li yıllarda Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan Deylem'den Ermenistan yönüne doğru başlayan göç ve yayılma dalgalarınca doğrulanmaktadır. Buna rağmen kimi bulgular Dersim ve havalisinin (Dicle ve Fırat kaynaklarının) varlığının, Hazar Denizi kıyısında yer alan Daylam'dan çok daha eski tarihlerde "Daylam /Deylem adı ile anıldığına değiniyor. Bir başka deyişle "Deylem" adının, özünde Kırmanclar ile Zazaların günümüzde üzerinde yaşadıkları toprakların adı olması kuvvetle ihtimaldir. Bu ihtimal güçlü olarak görünmektedir: Örneğin, Iraklı Mehrdad R. Izadi, "The Kurds" (Kürtler, 1992) adını verdiği kitabında bu görüşü savunmakta ve şöyle yazmaktadır: "Daylamitlerin orijinlerine ilişkin bir karışıklık var. İslamî çağlar boyunca onların askerî ve politik yayılmaları Hazar Denizi'ne bakan Gilan'daki Elbruz Dagları'ndan kaynaklandı. Fakat eğer İslam-öncesi çağlara doğru izleri sürülürse, onların orijinalde Anadolu' daki Yukarı Dicle Nehri bölgesinden, yani kendilerinin bugünkü uzantıları Dimilia (Zaza) Kürtlerinin yurdundan oldukları açıklıkla görülür. Zoroastrian kutsal kitabı Bundehişn, Dilaman'ın (daha sonraları Daylaman denen) Dicle'nin kaynaklarında olduğunu söyler; Hazar Denizi'nin dağlık kıyı kesiminde değil. Ayrıca, Hıristiyan Arbela (modern Arbil)'nin klasik çağın sonlarına ait kilise arşivleri de Sanjar'in kuzeyindeki bu aynı böl-

geye (Dicle'nin kaynakları) Beth Dailoımaye olarak, yani "Daylamitlerin ülkesi" diye referans verir. Dahası, geleneksel olarak Daylamitlerin yurdu olduğu düşünülen Batı Elbruz Dağları'nın bu daracık köşesi (yaklaşık uzunluğu Ada-New York hacmindeki bir bölge) Nil'den Orta Asya'ya kadarki bir alanı kaplayacak büyüklükte (pek çok kolonileriyle birlikte kısa bir dönem için Daylamitlerin başardığı gibi) bir nüfusu fiziksel ve ekolojik olarak tutamazdi. "(a.g.e., s. 44).

"...Dersim, Dımili Kürtlerinin kalbi ve ortaçağ daylamit savasçılarının ve hanedanlıklarının orijinal vatanıdır." (a.g.e., s 62). "Jalali'lerin yanısıra Güney Zagros'un Gelu/Gelo aşiretlerinden daha erken bir tarihte kopan bir diğer kol, M. Ö. 3. yüzyıl boyunca kuzeye göçüp Batı Elbruz Dağları'na ve Hazar Denizi'nin aşağı kesimlerine yerleşti. Gelular M. Ö. 3. yüzyıla kadar Cadusia adıyla bilinen Gilan'a kendi adlarını verdiler. Strabon, Pulutarc ve Pliny'nin eserleriyle başlayarak bu ülkeye daha çok Geloilerin ülkesi olarak referans verildi.

Göçmekte olan Gelular sonunda Hazar'a yerleşmezden önce Zagros zinciri boyunca ağır ağır ilerlerken pek çok başka yere adlarını bıraktılar. Kürdistan'da 'gelu' sözcüğünü ve onun değişik versiyonlarını içeren pek çok yer ve aşiret adları vardır... Gelulari izleyerek Batı Elbruz'a göçen bir diğer önemli Kürt aşireti de Dilamlardı (ortaçağda Daylamitler denen), ki bunların öncüleri Elbruz'a Gelularla birlikte M. Ö. 3. yüzyılda varmışlardı. Fakat Gelulların tersine Dilamların Elbruz'a göçleri sonraki yüzyıllardada devam etti. Dilamların Elbruz'a bu göçleri onların ana kitlesinin daha önce yerleşmiş bulunduğu Anadolu'daki Yukarı Dicle Nehri havzası bölgelerinden geliyordu. Bu göç süreci M. S. 4. yüzyıla kadar sürdü..." (a.e.g., s91)

Iraklı tarihçi Mehrdad R. Izadi, hazırladığı çalışmasında aşiretlere ayırdığı kısımda "Dersimli" olarak tanınan "Aşi-

ret Konfederasyonu"ndan "Dilaman" diye bahsetmektedir. Bir başka deyişle "Dersimli" ile "Dilaıman" sözcüklerini birbirinin yerine kullanmaktadır (a.g.e., s.84.. Dimila Aşireti'nin temel çatısının günümüzde bile Anadolu'da yaşadığına ve başkalarınca "Zaza" olarak bilindiğine dikkat çeker (a.e.g., s. 76).

Çalışmasında Kürt milliyetçiliğini egemen kılan Mehrdad R. Izadi, her ne kadar Dımili'nin, Kürtçe'den farklı bir dil olduğunu ileri sürerse de yukarıya aktarılan pasajlarından da anlaşılacağı üzere Dimililerin Kürt olduğundan söz eder. Ancak buna rağmen tarihçi-yazar Deylemlilerin özgün yurtlarının Dersim ve havalisi olduğunu önemle vurgular. Bu vurguyu, belli kaynaklara dayanarak yapmasından ötürü bunun ciddiye alınması gerekir. Referans olarak gösterdiği kaynaklardan biri ve en eskisi Zerdüştçülüğün, Avesta adlı kutsal kitabıdır. Muhtemelen M. Ö. VI. yüzyılda kurulmuş olan bu dinin kurucusu, İran kökenli olup ona adını veren ve M. Ö. 628'-M.Ö. 551 tarihleri arasında yaşadığı sanılan Peygamber Zerdüşt'tür (Bk. Enc. Of Britannica, cilt 19).

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, M. Ö. 628-551 tarihleri arasında Dersim ve havalisi, yani günümüzde Dımiliceyi konuşan insanların yaşadığı coğrafyanın adı "Dilaman"dır. Mehrdad R. Izadi tarafından verilen bilgilere bakılırsa Dilaman, M. Ö. 247-M. S. 226 tarihleri arasındaki 400 yıllık zaman diliminde Partların egemen olduğu dönemde yarı ya da tam bağımsız bir krallık veya prenslik pozisyonunda 300 yıl süresince Part Federasyonu'nun bir üyesi idi ((bk. A.g.e.,s 35; ve sayfa 36'daki 16 nolu harita).

Kuzey Irak'ta yer alan günümüzdeki adı Erbil olan kentin klasik dönem sonlarına doğru, daha doğru bir ifadeyle M. S. IV. yüzyıla ilişkin kilise kayıtlarında da Sancar'ın kuzeyinde yer alan bölgenin, "Daylamitlerin Ülkesi" anlamına gelen Beth Dailomaye olarak adlandırılmış olması, M.Ö. VI. yy/M. S. IV./ V.

yy'lar arasındaki yaklaşık 1000 yıllık zaman diliminde, günümüzde Kırmanclarla Zazaların üzerinde yaşadığı coğrafya, Dilaman/ Deylem adını taşıyordu. Bizanslı şair ve tarihçi Agathias (MS 536 - 582), kaleme aldığı "Histories" adındaki kita bında Dımililerin, M. S. 551-552 yıllarında Dicle'nin kaynaklarında yaşdığından söz eder. Agathias'ın öncesinde de onun ustası olan Procopius, yaklaşık bir coğrafyayı Dimililerin Ulkesi olarak gösterir.

Bu bilgiler bir araya getirildiği zaman Kırmanc-Zaza ülkesinin, M.Ö. VI. yy-M.S. VI. yy arasını kaplayan 1200 yıllık zaman dilimi boyunca Dilamanı (Daylaman/ Deylem) adıyla bilindiğini ve çok büyük bir coğrafyayı kapsadığını görürüz. Bir görüşe göre adı geçen coğrafya, tam da bu dönemde (M.S. VII. yy) Arap-İslam yayılmacılığıyla birlikte parça parça ele geçirilerek üzerinde yaşayan halk Kürtleştirilmeye başlanmıştır.

Bu tarihten sonra ilk defa Selçuklular Dönemi'nde, Sancar adındaki sultanı tarafından oluşturulan ve adına "Kürdistan" denilen eyaletin sınırları, Moğollar Dönemi'nde biraz daha büyüdü. Neticede Osmanlı egemenliği ve Osmanlı-Kürt ittifakının yapıldığı dönemde günümüzdeki sınırlarına ulaştı. 10. yüzyılın ilk yarısında Hazar Denizi kıyısında yer alan Daylaman adındaki ülkelerinden coşkun bir sel gibi çevreye yayılmaya başlayan Deylemliler, aynı yüzyılın ortalarına doğru Abbasilerin egemenliklerine son vererek hemen hemen iki-üç Deylemi (Dicle, Fırat kaynakları, Hazar Denizi kıyısı, ve Goran ülkesini) birbirine bağlayan bir Deylem İmparatorluğu'nun kuruluşuna öncülük ettiler.

Bu dönem, Deylemlilerin kişiliğinde, tarihte ilk defa İslam âleminin hemen hemen tamamında Alevilerin iktidar olduğu döneme rastlıyordu. Deylem kökenlilerin X.–XI. yüzyıllara rastlayan bu yükselişi, Alevilik tarihinin "Altın Çağı"dır. Bu döneme son veren ve Alevi iktidarının yerine Sünni İslamı yeniden ikti-

dar yapan Selçuklulardı. "Kürdistan" adı verilen bir eyalet de ilk kez onların öncülüğünde kuruldu.

Daylamistan'ın Alamut adlı kasabasında üslenen Hasan Sabbah önderliğindeki Daylamlılar, Selçuklu iktidarına karşı İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da yürütülen savaşımın öncülüğünü yapıyorlardı. Moğollara karşı yürütülen savaşımda direnenler de gene Assasinler olarak bilinen Daylamlılardı.

Gene "Diauehi" adı verilen bir halk, Urartu yazıtlarındaki bilgilere göre merkezi, günümüzdeki Van kenti olan Urartu Krallığı'nın kuzey sınırının öte tarafında yaşıyordu. Bu halkın toprakları; Urartuların M.Ö. 810-786 tarihleri arasındaki kralı Menua ve aynı zamanda oğlu da olan ardılı I. Argishti (786-764) tarafından "Geçitler Ülkesi" (Pass Lands) olarak adlandırılmıştı.

Urartuların, ülkelerinin kuzeybatısına doğru genişlemelerine engel teşkil eden ana etken Urartu'nun kuzeybatısına düşen "Diauehi Krallığı"ydı.

Başkenti "Zua" olan Diauehi Krallığı'nın saray kentlerinden biri Sasilu adını taşıyordu. Seçeneklerin sınırlı olmasından ötürü Diauehi Krallığı'nın yerini tam olarak saptamak son derece güçtür. C. Burney ve D. M. Lang tarafından verilen bilgilere göre (bk.The Poeples of the Hills: Ancient Ararat and Caucaus, 1971, s.136-37), muhtemelen Aşkale ve Tercan arasında yer alan bölgede bulunan "Diauehi Krallığı", Erzurum'un doğusunda bulunan Hasankale Ovası'nı da kapsıyordu. Aralarında J. V. Kinnier'in de bulunduğu kimi araştırmacılara göre de Diauehi Krallığı'nın sınırları, Gürcistan'a değin varıyordu (J. V. Kinnier -Wilson, Irak, s.104).

Tiglat Pileser 1 ve Shalmaneser 111 (M. Ö. 859-824) adlı Asur kralları, Daiaeni adındaki bir ülkeden bahsederler. Asur ka-

yıtlarındaki bilgilere göre Murat vadisinde bir yerde olan Daiaeni, araştırmacılara göre muhtemelen Muş Ovası içinde veya havalisinde ya da Murat Vadisi'nin daha aşağı kısmında yer alan Palu civarında bulunmaktadır. Diauehi ve Daiaeni adları, "Dia/Daia'nin halkının /oğullarının ülkesi" anlamını taşımaktadır. Shalmaneser III adlı Asur kralının üçüncü seferinin Daiaeni ülkesine, bir başka ifadeyle Erzurum Ovası'na dek kuzey yönüne doğru uzandığı düşüncesinde olanlar bulunmaktadır.

Argishti I (786-764 M. Ö.) adındaki Urartu kralı, krallık koltuğuna gelişinin ikinci yılında boyun eğdirdiği Diauehi ülkesini altın, gümüş ve bakır türünden yüklüce bir tazminat ödetmeye zorunlu kılar. Urartu kraliyet yazıtlarında Argishti I sonrasındaki bölümünde artık Diauehi'den söz edilmemesi Diauehi'nin yerel hanedanlar tarafından değil de Urartu kralları tarafından atanan valilerce yönetildiğinin işareti olarak yorumlanmaktadır.

Urartu Krallığı, kuzeyde yer alan Qulha bölgesiyle doğrudan bağlantısını ancak Diauehi devletinin tarih sahnesinden silinmesinden sonra kurabilmiştir (Bk. C. burney ve D. M. Lang, a.e.g.).

Hem sözcük olarak benzerlik göstermelerinden hem de yaklaşık aynı coğrafyanın adları olmasından hareketle Diauehi ya da Daiaeni adları ile Dilaman (daylaman, Deylem), adı arasında bir bağlantı kurulması gerektiği düşüncesini taşıyanlar bulunmaktadır. Ayrıca Zua adı ile Zaza adı arasındaki yakınlık da dikkate değer bir başka noktadır.

Martin van Bruinessen adlı Hollandalı Kürdoloji uzmanına göre Alevi aşiret lerinin dinî ibadetlerini Türkçe yapmalarına ve Türkçe adlar taşımalarına rağmen günlük ya-şamlarında Kürtçe ya da Zazaca konuşmalarının hem Kürtler hem de Türkler arasında yarattığı rahatsızlığı aşmak amacıyla, Türk tarafı Kürtçe ve Zazaca'nın esasen Türk dilleri olduğunu ortaya koymaya ça-

lışırken, Kürt tarafı da Aleviliğin İran kökenli olduklarının altını çizmeye çalışıyorlar (Ayşe Hür /akunq. net/tr/ ?p =1744).

Dersim bölgesi; hem Zazaca hem de Kurmanci konuşan Alevilerin merkezi konumundadır. Günümüzde Tunceli vilayeti ve ona komşu olan Erzincan ilinin Keımah ve Tercan ilçeleri ile gene Tunceli'ye komşu olan Bingöl'ün Kiğı ilçesini içine alan Dersim'in batı kısmında Zazaca konuşan Şeyhhasan aşiretleri, doğu kısmında ise hem Zazaca hem de Kurmanci konuşan aşiretlerin varlığı söz konusudur. Kurmanci konuşan Hormek (Xormek) ile Zazaca konuşan Lolan aşiretleri, Dersim'den Bingöl, Kuzey Muş, Varto boyunca Kars'a değin doğuya doğru uzanan aşiretlerin en büyükleri ve en iyi bilinenleridir. Daha batıda, Sivas'ın Zara bölgesi ve havalisinde yaşayan Alevi Koçgiri aşireti; Zazaca'dan ziyade Kurmanci konuştukları halde Batı Dersimli Şeyhhasan aşireti ile akraba olduklarını iddia eder. (Dr. Nuri Dersimi'ye göre Koçgiri aşiretinin dili "görünüşte Kürtçe'nin bir lehçesi olan ancak Zazalar ya da Diyarbakır Kurmancilerince zorlukla anlaşılabilen" bir dildir.). Hem Zazaca hem de Kurmanci konuşan Dersimli aşiretler, Sivas'ın öteki bölgelerinde meskûndurlar. Malatya, Maraş-Elbistan ve Antep'ten Suriye ve Adana'ya kadar güneye doğru uzanan bölgedeki Kurmanci konuşan aşiretler de Dersim ile bağlarının bulunduğu iddiasındadırlar. Ayrıca Balabanlıların Türkmen kökenli oldukları, Kureyşan ve Bamasuran gibi soylara dayandıklarını söyleyen Şah-Hasan, İzoli, Hormek ve Şadi gibi aşiretlerin asırlarca önce Horasan'dan geldikleri iddiası bulunmaktadır. Nuri Dersimi, bunu, çoğu Kürdün 'Kürt' olduğuna inandığı Alevi kahramanı Horasanlı Ebu Müslim ve Hacı Bektaş Veli ile ilişkilendirir. Zira Horasan, Alevilerin anayurdu olarak bilinir. 1930'larda, kimi aşiretlerin kendilerini Moğol yayılmacılığı öncesinde Doğu Anadolu'ya gelen Celaleddin Harzemşah'ın askerlerinin ardılları saydıkları rivayet olunur. 1930'ların başına ait bir istihbarat raporu, Pülümür

bölgesindeki yaşlı erkeklerin hâlâ Celaleddin Harzemşah'a dair efsâneleri hatırladıklarını, Dujik Baba Dağı'nın onun mezarı olarak sayıldığını ve bu yüzden aynı zamanda Sultan Baba olarak da bilindiğini kaydeder. Görüldüğü gibi Dersim'in Kürt, Türk ve Alevi tarihi çok karmaşık. (M. van Bruinessen, "Aslını İnkar Eden Haramzadedir", www. diyarbekir. net)

Dersim, aynı zamanda Ermenilerin de yurdudur. Ayrıca, Kevork Halaçyan adlı Ermeni araştırmacı tarafından verilen bilgilere bakılırsa 1600 yıllarında Anadolu'da taş üstünde taş bırakmayan Celali Ayaklanması tarafından yaratılan kargaşa ortamından rahatsızlık duyan bir kısım Dersimli Ermeni batıya göç yolunu seçerken diğer bir kısmı da güvenli bir ortamda yaşamak için Der Simon adındaki dinsel önderlerinin öncülüğünde topluca Aleviliğe geçmelerine rağmen Surp Sarkis, Gağant, Zadik, Vartavar gibi eski inanç ve geleneklerini kendi içlerinde yaşatmaya devam etmişlerdi. Dersim adının kökenini Der Simon'a bağlayan Halaçyan bir bakıma Yusuf Halaçoğlu'nu da doğrulamaktadır. Yeri gelmişken, ilginç bir raslantıya, farklı dönemler için benzer iddialarda bulunan biri Ermeni biri Türk iki araştırmacının soy isimlerinin benzerliğine dikkat çekmek istiyorum. Yusuf Halaçoğlu kendi kökeninin "öz be öz Türk" olduğundan çok emin görünüyor, ayrıca eski soy sülale isimlerinden yola çıkarak herhangi bir ailenin etnik kökenini belirlemenin mümkün olduğunu söylüyordu. Şu halde Halaçyan ve Halaçoğlu isimlerinin geçmişi de bir yerde kesişiyor olamaz mı? Şahsen bu isim benzerliğinin tesadüfi olduğunu sanıyorum, ama Halaçoğlu'nun düşünce sistematiğine göre böyle bir soru pekâlâ sorulabilir değil mi?(Ayşe Hür/akunq.net/tr/?p= 1744).

XI. yüzyıldan başlayarak Horasan'dan Anadolu'ya akın akın gelen Türkmen aşiretlerinin kabul edilmiş din kurallarına aykırı olan düşüncelere meyilli olmalarına rağmen, Kürt aşiretlerinin

de bilindiği kadarıyla hiç olmazsa Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil oldukları 1515 yılına kadar, sadık Sünniler olduğu düşün cesi genel bir kabul görür. Şiiliğin (ve bu bağlamda Kızılbaşlığın) Kürtler arasında ne zaman ve nasıl yayıldığı konusu yazının çapını aşar, ancak Osmanlı Devleti ile İran arasında kalan Dersim'in Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdiği 16. yüzyıldan itibaren Kızılbaş Türkmenler kendilerine Bektaşi tekkelerinde yer bulurken, Kızılbaş Kürtlerin içine kapandığı anlaşılır. 19. yüzyıla gelindiğinde, devletin Rafızî (Şiiliğin 21 kolundan biri) veya lâdini (dinsiz) olarak adlandırdığı, ancak belli bir özerklik tanıdığı bu gruplar, bölgede yoğun bir faaliyet gösteren Protestan misyonerlerinin etkisine girecektir. (Ayşe Hür /akunq. net/tr/?p =1744, Dersim, Haygaz ve Bedros'un Hikâyesi adlı makale).

Dersim'in kökenine ilişkin farklı bir başka görüş daha mevcuttur: Dersim bölgesinde bulunan Munzur Suyu'nun ve derin vadilerden inerek ona karışan kollarının kıyılarında yer alan yamaçlarda İlkçağ insan yerleşimlerinin olduğu bilinmesine rağmen Tel Khınzır yöresinde bulunan mağara taşlarındaki damgalara ve Sargan ve Naramsin adlarındaki Akad krallarıın kitabelerine bakılırsa M.Ö. 4000 yıllarında Sümerlerin egemenliğindeki bölgeye, Kıpçak bozkırlarından gelen Hayaşa ve onların Azzi, Kaldi ve İşuvalılar adlarındaki boyları; yörede yaşayan yerli halkla bütünleşmek suretiyle ilk kentleşme özelliğindeki yerleşim birimlerini inşa etmişlerdir. Sümer, Hatti, Hitit ve Asur kitabelerinde yer alan bilgilere bakılırsa yörede, Güneş Ana Tanrıça inancının yaygın olup Kraliçeler tarafından yönetilen Matriyakal (anaerkil) bir yönetim sistemi bulunmaktadır.

Hitit krallığına bağımlı bir ülke konumundaki bölgede yaşayan halk, süreç içerisinde Pala, Alshe, Muşki, Tobal ve öteki Hatti boylarıyla harmanlanarak kendine özgü bir prtotip vasıf elde etmiştir. Dersim yöresi daha sonraları, M.Ö. 2370-2330 yıl-

ları arasındaki zaman diliminde, Akadlar Devleti'ne bağlı bir il konumundadır.

Dersim ve çevresini M. Ö. 2200 yılında Mezopotamya-Anadolu arasında bulunan ticarî ilişkilerde bir geçiş noktası; bu bin yılın ikinci yarısı öncesinde Hurri Krallığı, ardından Hitit İmparatorluğu egemenlik siyasetinde imtiyazlı bir bölge konumunda görürüz. Aynı dönemle çakışan zaman diliminde bir adı da İşuva olan ve günümüzdeki Tunceli-Elazığ bölgesinde yaşayan Hurrilerin medeniyet bakımından Hititlerle bir benzerlik içinde oldukları anlaşılmaktadır. Sonraki tarihlerde Orta Asyada yer alan bozkırlardan Kafkasları aşıp Anadolu ve Mezo potamya'ya göçen ve büyük bir maden uygarlığı sahibi olan ilk Türk kavim lerinden sayılan "Sabirler", "Hurri" adıyla da anılır olmaya başlamışlardır. Kuzey Doğu Anadolu'nun, M. Ö. 2000 yılında, egemenliğine girdiği Sabir kökenli Hurriler; M. Ö. 1500 yıllarında dilleri ve kültürleri açısından Orta Doğu'nun en güçlü devleti konumundaydı.

Bölgenin; M. Ö. 16.-15. ve 14. yüzyıllarda egemenliğine girdiği Hurrilerin Mitanni adındaki boyu; uzun yıllar Melitene ve Elazığ havalisinde yaşamalarına rağmen Asurların kısa bir süre öncesinde Dersim dağlık yöresine egemen olabilmişlerdir. Hurrilerin egemenliğinde bulunan Alzi Euphrat ve Purulumzi bölgeleri, M.Ö. 1252 de Asur Kralı Tukulti tarafından alınmıştır.

Alzi, Suhwa, İshuva ve Alshe gibi bölgelerde yaşayan halklarla Hititler arasında meydana gelen savaşlar, Hitit Kralı Suppuliluima Mas ve Marsilis adlı oğlunun yazıtlarına konu olmuştur. Hatti kralı II. Mürşili, M.O. 1335 yılında düzenlediği tek seferle Dersim yöresi ile bütünleşen Azzi ve Hayaşa ülkesini kendisine bağladı.

M.Ö. IX. yüzyılın sonlarına kadar Asur yağmalarına maruz kalan Dersim çervresi, M.Ö. VIII. yüzyıldan başlamak suretiyle bu kez de Asurlular ile Urartular arasındaki çekişmeye sahne olur. Ancak bu tarihlerde kendi iç karışıklıkları ile uğraşmak zorunda kalan Asurların bölgedeki egemenliklerinin yok olmaya ve Anadolu'daki ticaret kolonilerinin ve kentlerinin ellerinden çıkmaya başlamasın dan yararlanan Minua adındaki Urartu Kralı, Dersim'in de arasında yer aldığı Alzi ülkesini, M. Ö. VII. yüzyılın başlarında ele geçirerek kendi eyalet sistemine dâhil etmiştir.

Müşkilerin saldırılarına karşı koyarak yöreye Suphani adını veren Urartu halkı, tıpkı Hatti dili gibi öntürkçe bir dil olan Hurrice dilini konuşuyorlardı. Urartu Devleti, Sabir ve Hurri soylular tarafından inşa edilen küçük prenslikler ile bir birlik oluşturularak kurulmuştur. İzoli'de, Bağin, Mazgirt ve Palu'da bulunan kitabelerde Dersim yöresi, Urartu sınırları içinde sayılmış ancak yerleşim birimleri; bu dönemlerde Munzur Dağları'nın daha yüksek platolarına inşa edilmeye başlanmıştır. Örneğin bu düşünce ile kurulan ancak daha da bayındır hale getirilen Mazgirt Kalesi'ne, bunlardan söz eden M. Ö. 685-645 tarihleri arasında tahtta bulunan II. Rusa adındaki Urartu kralının bir yazıtı konmuştur.

Dayarikko Keyeksa adındaki Med önderi, M. Ö. 715 yılında Meessaget boylarının tamamını bir araya getirerek günümüzde İran'ın bir kenti olan Hamedan'da "Med" adını verdiği yeni bir devlet çatısı oluşturdu. M. Ö. 600 yıllarında Urartu Devleti'ni ortadan kaldıran Medler, Urartuların yerine Doğu Anadolu'nun tamamına ve dolayısıyla bölgede hâkimiyet kurarlar. Medler M.Ö. VII. yüzyılda İşuvayı, M.Ö. 560'lı yıllarda da Doğu Dersim yöresini ele geçirmeleri sonucunda Dersim bölgesinin egemenliği, Medlerin eline geçti.

Medlerin, Dersim yöresinde egemen oldukları zaman diliminde özellikle dinsel sahada yüzyıllardan beri silinmeyen izler bıraktıkları görüşü bulunmaktadır. Bu görüşe göre Dersim'de, günümüzde Şiiliğin bir kolu olarak kabul gören Ehl-i Hak Mezhebi önemli oranda Ateşperestlikten ve Zerdüştlükten etkilenmiştir. Medler, her ne kadar bölgeyi ele geçirdiyse de yerleşik bir düzen kuramadığı için M. Ö. 550'de Anadolu'ya sefer düzenleyen Persler, Doğu Anadolu'nun bir kısmını ve Dersim yöresini ele geçirmişlerdir. Pers egemenliğindeki zaman diliminde Sınır Satraplığı sınırları dâhilinde bulunan Dersimin yerel halkı, Haldiler, Azziler, Hurriler, Hayaşalılar, Alsheliler, Khalibler, Massinekler ve Akilisenlerden oluşmaktaydı.

Dersim, Yunanlı tarihçi ve antik yazar Herodot (Halikarnassoslu Herodotos) (MÖ 484, Halikarnas – M. Ö 425) tarafından Doğu Anadolu'da 13. satraplık olarak belirlenen Akilisene'nin içinde yer alıyordu ve Ortataş adlı bir vali tarafından yönetiliyordu. Persleri, Gawgamala /Kerbelâ yakınlarında M. Ö. 334 yılında gerçekleştirdiği savaşta hezimete maruz bırakan Makedonyalı İskender, Anadolu'nun tamamını Makedonya topraklarına katınca Ariorates adındaki bir Pers soylusu da M. Ö. 332 yılında Dersim'i de içine alan Doğu Anadolu topraklarında Makedonya Krallığ'ını kurdu.

Makedonların Anadolu'daki egemenlik dönemi, başını Akilisene ve Kapadokya halklarının çektiği isyanlarla geçmiştir. Makedonyalılara karşı başarılı bir karşı koyma hareketi sergileyen Pers soylularından II. Ariorates, M. Ö. 301 yılında Kapadokya Krallığı'nı yeniden inşa etmek istemesine rağmen bu isyan, Make donyalılar tarafından bastırıldı.

M. Ö. 322 yılında İskender'in ölümü sonrasında aynı zamanda kumandanlarından biri ve Kleopatra adındaki kız kardeşinin kocası olan makedonyalı general (öl. M. Ö. 321) Perdikkas'ın

ayaklanma bölgesi olan Akilisene'ye gelerek, isyanı bastırmasıyla birlikte Makedonların egemenliğine giren Akilisene, yönetim olarak da Kapadokya'ya bağlanmıştır.

Anadolu'nun M. Ö. 180'lerde Romalıların işgali sonrasında Kapadokya Krallığı, Roma İmparatorluğu'na bağımlı hale geldi. Pontos Krallığı'nın, Anadolu'da Roma ordusuna karşı direnç göstererek Kapadokya topraklarını işgal etmeye kalkışması, Roma-Pontos savaşının başlamasına neden oldu.

Anadolu ordusunun, Roma iç savaşının galibi ve diktatörü Lucius Cornelius Sulla'nın komuta ettiği Roma ordusunca mağlubiyete maruz bırakılması sonra sında Doğu Anadolu'nun tamamının ve Dersim'in egemenliği Romalıların eline geçti. Türkmen asıllı Part Krallığı'nın; Iran'ın tamamında ve Güney Kafkasya'da egemen olduğu Rawlinson tarafından yapılan araştırmalar sonrasında delilleriyle birlikte ortaya konmuştur.

Dersim bölgesi bu dönemde, Mitrid adlı Part kralı tarafından M. Ö. 140 yılında Partların egemenliği altına alınmıştır. Part Krallığı, Selefkidlere meydan okurlar. Pers Krallığı, ülke topraklarını daha sonra prensliklere ayırır. Bu prensliklerden biri de Artarsasd'ın Tigran adlı oğlu tarafından yönetilir. Dersim bu dönemde, Sophane (Dersim-Elazığ) bölge krallığını ele geçiren Tigran'ın egemenliğine girer. Yöre, M. Ö. 70 lerde; Türkmen kökenli Partların Arsaklar adındaki boyunun eline geçer.

Romalılar tarafından MÖ 69-66 yılları arasındaki zaman diliminde komuta ettiği bir orduyla Tigran'ın üzerine gönderilen Lukullus; Malatya (Melitene) Sophane (Dersim-Elazığ) yörelerini yağmalayınca Tigran Van'a kaçmak zorunda kalır.

M. Ö. 55'lerden itibaren Doğu Anadolu'ya girmeyi başaran Türkmen kökenli Partlar, Dersim'de her nc kadar etkinlik sağlar-

larsa da Roma askersel gücü bu etkinliği kırmak suretiyle bölgeyi yine Kapadokya eyaletine bağımlı hale getirir.

Romalılar, M. Ö. I. yüzyıldan başlayarak üzerine daimi bir şekilde seferler düzenlediği Türkmen Partların Anadolu'daki Arsaklar adlı boyunun direnişi uzun yıllar devam eder gider. Midrid adındaki Türkmen Part ile aynı zamanda damadı da olan Arsak kralı Tigran müttefik olarak Romalılara karşı savaştıkları bu dönemde Dersim, Arsakların egemenlik hudutları dâhilinde kalmıştır.

İran'da Oğuz Karapapaklardan Babek'in Ardahşir adındaki oğlu, M. S. 226 yılında Sasani İmparatorluğunu kurmuştur. Başlangıçta Romalılar ve Bizanslılarla savaşan Sasaniler, daha sonraki bir tarihte Bizanslılarla kalıcı bir barış antlaşması imzaladılar. Dersim-Elazığ havalisi bu antlaşmaya göre her ne kadar başlangıçta Sasani İmparatorluğu sınırları içinde kalmışsa da 395 yılı sonrasında Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Roma Mezopotamyası adı verilen Therma sınırları dâhilinde olduğu dönemde İran-Sasani ve Bizans orduları arasın daki üstünlük savaşlarına sahne olan bu bölgenin egemenliği, M. S. 506 yılı sonrasında Sasanilerin eline geçmiştir. Dersim yöre-sinin, I. Kubat adlı Sasani hükümdarı tarafından İmparatorluğun sınırlarına dâhil edildiği söylenmesine rağmen bölgenin dağlık olması nedeniyle egemenlik tam olarak kurulamamıştır.

Halife Ömer zamanında Arap İslam Orduları ile Sasani ordusu arasında M. S. 642'de gerçekleşen Nihavend Savaşı sonrasında Sasani Şahı III. Yezdigird'in mağlup olması üzerine Sasani Devleti ve Oğuz Karapapaklılarının siyasi varlığı, Araplar tarafından sona erdirilmiştir.

Araplar 661 yılında Habib Mesleme önderliğinde Doğu Anadolu bölgesinde fetih teşebbüsünde bulununca Konstantin

adındaki Bizans İmparatoru durumu lehine döndürmek amacıyla Dersim; Erzincan ve Erzurum yöresine düzenlediği sefer sonrasında bunları mağlup etmiştir. Dersim; Ermeni valilerin desteğini alan Habib Mesleme tarafından 653 yılında ele geçirilir. Ancak egemenliği tam olarak sağlayamamıştır. Yöre, Bizanslılarla Arap güçleri arasında sürekli el değiştirmiştir.

Abdullah b. Abdülmelik komutasındaki Arap-İslam Ordusu, 700 yılında düzen lediği bir seferle birkaç kent ile birlikte yöreyi ele geçirir. Yöreye, Irak ve Suriye' den getirtilen Şeyh Hesenan, Abbasan, Kureyşan, Şeyh Mehmedanlı, Mevaliler aşiretleri yerleştirilmiştir. Bunun kısa bir süre sonrasında da Dersim yöresinde Abbasi yönetimine karşı genel bir ayaklanma olur. Dersim merkezinde başlayan bu ayaklanma, Doğu Anadolu'nun geneline sıçrayarak Araplara karşı bir toplu isyana dönüşmüştür. Ermeniler, Amir; b. İsmail El Harisi komutasında bulunan Arap ordusu tarafından her ne kadar Erzurum ve Erciş yakınlarında mağlubiyete maruz bırakılmışlarsa da ne Bizanslılar ne de İslam Arap kuvvetleri bölgede etkinlik kuramamışlar. Dersim yöresi, 837 yılında Theoophilo adındaki Bizans İmparatoru tarafından yağma edilmiştir. Hozat civarında yer alan Palin ile Maskert (Mazgirt ile Akkilisene) yöresini işgal ederek Hozat'ı tahrip etmiş olan Bizanslılara boyun eğmek zorunda kalan Dersimliler, bununla birlikte Bizans ordusuna asker vermeyi de kabul etmişlerdir.

Böylelikle büyük çoğunluğu Dersimli askerlerden müteşekkül olunan Bizans ordusu, 837 yılında Murat havzasında Jones Karkuas adındaki Bizanslı komuta sında, Müslüman Hamdanilerden Seyfüdların kuvvetleriyle Harput civarında karşı karşıya gelirler. Karkuas'ın mağlubiyete maruz kaldığı bu savaşta Bizanslı askerlerin ezici çoğunluğu Dersim ve Elazığ'ın yerel halkından müteşekkül olunduğu için hâkimiyet Dersimlilerin eline geçmiştir. Bu yenilgi sonrasında Dersimli (Çemişgezekli) İonne Tsimis-

kes, Bizans Doğu Ordu Komutanlığı'na, kardeşi Leon Phokas ise Batı Ordu Komutanlığı'na getirilir. Böylelikle Dersimliler, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki yönetiminin tamamını ele geçirirler. Buna rağmen Dersim bölgesi; Bizanslıların, 882 yılında İslam-Arap ordularına yenilmesi sonucunda İslam-Arap etkisi altına girmiştir. IX. yüzyılda Bizans İmparatorlu- ğu'nun Mezopotamya sınırları dâhilinde bulunan Dersim topraklarının Şeyh Hasan Beyliği'nin egemenliğinde bulunduğu bu dönemde; Türkler ve onlarla akrabalık bağları bulunan Şadililer ve Mervan Kürtleri tarafından Bizans'a karşı ölümcül hamleler yapılıyordu.

Tam da bu esnada Bizansa karşı; Dersim'e bağlı Mazgirt yakınlarında bulunan Bağin'de ayaklanmaların baş göstermesi üzerine Bizanslı Beros ve Melissene yağma ve katliamlara girişirler. 1038 /40-1157 tarihleri arasındaki zaman kesi tinde iktidar olan Büyük Selçuklu döneminde ise Melikşah adındaki Selçuklu hükümdarı tarafından Türkmenistan Horasan'ından getirilen ve Ani ve Kavur savaşında başarı sağlayan Aşuranlar, Aslanlar, Baba Mansurlu, Balabanlı, Alanlar, Abdalanlar, Ağuçanlar, Beydilliler, Bal Uşağı, Topuzlular, Caferanlı, Gülabi, Ferhatan, Kalan, Kalan uşağı, Keçeli, Kubanlı, Laçinli, Memikoğlu/ Memekanlı, Perihanlı, Sarı Saltuklu, Şadanlı ve Şavaklı gibi Dersim aşiretlerini Dersim yöresine iskân ettirmiştir. Mengücekler; 1118-1142 yıllarında Mazgirt çevresinin, beylikler döneminde de Dersim yöresinin egemeni olmuşlardır.

Yöreye daha önceden Horasan'dan gelmiş Türkmen aşiretlerinin de desteğini alarak, Ağustos 1226 tarihinde Çemişgezek'i ele geçiren Anadolu Selçukluları, 1228 yılında, Mengücekoğulları topraklarının tamamını fethetmişlerdir. Selçuklu İmparatorluğu'ndan sonra Harzem bölgesinde kurulmuş olan Harzemşahlar Devleti'nin büyük hükümdarı Celaleddin Harzemşah'a bağlı Türkmen Boyları, 1230'larda Moğollarla

savaşarak Dersim'e kadar gelirler. Savaş sonrasında yöreye çok sayıda Harzemşahlı Türkmenlerin oymakları yerleşmiştir.

Dersim, Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1075 yılında Anadolu'da kurulan ve 1308 tarihinde son Selçuklu sultanı II. Mesud'un 1308 yılında ölümüyle sona eren Anadolu Selçuklularının, yaklaşık 1000-1157 tarihleri arasında hükümran olmuş Büyük Selçuklulara yenilmesi sonrasında uzun zaman farklı Türkmen beylikleri arasında hep el değiştirdi. Ancak Kösedağ Savaşı'nın gerçek leştiği 1243 yılında kısmen İlhanlıların hâkimiyetine geçti. Böylece 13. yüzyıl sonlarından 14. yüzyıl ortalarına kadar Dersim, Elazığ, Malatya, Maraş ve Erzin can'ı kapsayan topraklarda İlhanlı egemenliği kurulmuştur.

Erzincan merkezli Eretna Beyliği, 1335 yılında Ilhanlıların mümessili konumundaydı. Kuzey Dersim'in egemeni konumundaki Muttaharten de Osmanlı topraklarına giren Timur önderliğindeki Moğollara boyun eğmek zorunda kaldı. İşte tam da bu dönemde Güney Dersim yöresi, Şeyh Hasan Beyliği'nin egemenliğinde bulunuyordu. 1387 yılında Timur'un egemenliğini kabul eden Muttah harten, Sivas'ın ele geçirilmesinde Timur'a yardımcı oldu. Bu olaya kızarak Muttahharten'i cezalandırmak amacıyla Dersim'e sefer düzenleyen Yıldırım Beyazıd, her ne kadar Erzincan'ı ele geçirdiyse de yörede kesin başarı elde edemedi. Moğol hükümdarı Timur'un Doğu Anadolu'da egemen olduğu tarihlerde Erzurum, Sivas, Erzincan ve Dersim dolaylarına yerleşen Karakoyunlular, 15. yy'da Dersim yöresini yönetimlerine aldılar.

Bu dönemde Horasan ve Güney Azerbaycan'dan tıpkı Harzemşahlarda olduğu gibi onlarca Türk boyu ve oymağı Dersim coğrafyasına yerleşmiştir. Bu döneme ait koçbaşlı mezar taşları halen yörenin en çekici kalıntılarıdırlar. 1402 yılında Moğollarla Osmanlılar arasında meydana gelen Ankara savaşı sonrasında

uzun zaman Türk Boyları arasında yaşanan çekişme ve savaşlarda tarafsız olan Dersim liler, Dersim'in egemeni konumundaki Horasan kökenli Hacı Rüstem'le birlikte 11 Ağustos 1473 tarihinde meydana gelen Otlukbeli Savaşı'nda ve 1514 yılında yaşanan Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'in ve Bektaşi inancındaki Oğuzların yanında yer almışlardır. Yaşanan bu olaylara rağmen Dersim'in tamamı, Osmanlı egemenliğine girmiş değildir.

Ancak Yavuz Sultan Selim ile anlaşmalı olan İdris-i Bitlisi adlı Kürt Şeyhi çevresinde kümelenen şafii Kürtler, Elazığ üzerinden Dersim'e saldırıya geçerler. Bu saldırılarda binlerce Horasan inançlı Dersimli Aşiretinden insan ortadan kaldırılmıştır. Bu saldırıları da Kürdistan İslamı uğruna yaptıklarını söylemişlerdir. Dersim ile Osmanlı Merkez yönetimi arasındaki bağlar, ancak bu Sünni ve Şafii Kürtlerin Dersim'e saldırılarının sona erdirilmesiyle sağlanmıştır. Yöre 18. yüzyıla dek kısmen otonom olarak kalmıştır. Tanzimat Dönemi'nde ise Dersim komutan lığı koltuğunda Şah Hüseyin oturuyordu. Dersim, 1847 yılında Erzurum eyaletine bağlanmış ancak uzak oluşundan ötürü 1859 yılında gerçekleştirilen bir değişiklikle Harput eyaletine bağlanmıştır. Devletin bu tarihteki kayıtlarına; "Mamuret ÜI Aziz vilayetine bağlı bir sancak olan Dersim'in merkezi Hozat olup, Ovacık, çemişgezek, Çarşancak, Mazgirt, Kuzucan (Pülümür), Kızılkilise (Nazmiye) ve Pah kazalarından oluşmaktadır" şeklinde geçmiştir. Hem Osmanlı hem de İngiliz, Fransız ve Rus kayıtlarında, Balkan, Trablus, Yemen ve Kafkasya savaşla rında Osmanlı askeri içinde 39 Türkmen-Zaza aşiretlerinden askerlerin bulunduğu ancak sonradan altı Dersimli aşiretin bu savaşlara katılmadığı ve hatta 1. Dünya savaşında bu aşiretlerin bölgeye yaklaşan Rus -Ermeni kuvvetlerinin safında yer alarak Türk ve gerçek Dersimli Zazalara karşı savaştıkları belirtil mektedir.

Dersim'in Tarihçesi

Günümüzdeki adı Tunceli olan Dersim'in Çemişgezek ilçesinin güney kısmında bulunan Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalan Pulur (Sakyol) Höyüğü' nde 1968-1970 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde edinilcn bulgular, yörenin Kalkolitik Çağda (M. Ö. 5500-3500) yerleşim yeri olarak kullanılmaya başladığının bir ifadesidir. Pulur'daki höyükte gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda kale tipi evlerin, ocakların, taş dibeklerin, çeşitli öğütme araçlarının, muhtelif hayvan resimlerinin, tunçtan yapılmış iğne ve kazma benzeri muhtelif eşyaların varlığına rastlanmıştır.

MÖ 5000'li yıllarda Dersim bölgesinde yaşadığı belirlenen ve bir adı da 'Müşki' olan Aryanlarla başladığı Asur bölgelerinde Dersim halkının, "Müşki" adlı Aryanlar olduğu öne sürülmektedir. Bu kavim, daha sonraki dönemlerde "Karduk" adıyla anılır olmaya başlanmıştır. Bu kavmin, Hitit krallığı'nın yıkılması sonrasında batıdan gelen Pala ve öteki Hititlilere karıştığı dönemde Şuhna, Ishüru, Alshi adlarındaki halklar, Hititlerle komşuydular. Dersim; MÖ 4000'li yıllarda Sümerlerin egemenliğindeki Akad Kralı Sargan ve Naramsin'e ait olan kitabelerde anlaşılmasına rağmen MÖ 2370-2330 yılları arasında Akadlar Devleti'nin bir ili şeklinde gösterilmektedir.

M.Ö.2200'lerde Dersim ve havalisi; Mezopotamya-Anadolu arasında mevcut olan ticari ilişkilerde geçiş noktası; bu binyılın ikinci yarısı öncesinde bağımsız Hurri Krallığı, akabinde Hitit İmparatorluğu (XV. yüzyılın ortaları XI. yüzyılın sonu) yayılma siyasetinde öncelikli bir yer konumundadır. Hititlerin, M.Ö. 2....'de "İşuva" olarak anılan ve günümüzdeki Tunceli-Elazığ yöresinde yaşayan halk olan Hurrilerin uygarlıklarından etkilendiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Saburrular, Hurri adıyla anılır olmaya başlandı. M.Ö. 2000'lerde Kuzeydoğu

Anadolu'yu hâkimiyetlerine alan Hurriler, MÖ 1500'lü yıllarda Orta Doğu'nun en güçlü devleti konumuna geldi.

İşuva (Hurri-Mitanni) olarak bilinen bölgede yazılı tarih, M.Ö. 2200'lerde Subarrularla başlamaktadır. Bölge, M.Ö. 2200'lü yıllarda Hurriler tarafından ele geçirilmiştir. İlk defa M. Ö. 1385-1371 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Hitit kralı Tuthalya III dönemi Hitit kaynaklarında İşuva adına rastlanılmaktadır. Bilindiği üzere ilk Anadolu Birliği, Hititler tarafından kurulmuştur. Böylece Anadolu'da büyük bir devlet inşa eden Hititler, M. Ö. 1375-1335 yılları arasında Tunceli'ye değin varmışlardır. Ancak yöreye tamamen egemen olamamışlar.

MÖ 16.-15. ve 14. yüzyıllarda bölge, Hurrilerden oluşan Mitannilerin eline geçer. Mitanniler, Dersim havalisinde Asurların daha öncesinde bir süre egemenlik kurmuşlardır (MÖ 1252). Hurrilere ait olan Alzi, Amadunu (Diyarbakır) ve Purulumzi bölgeleri, MÖ 1242-1206 yılları arasında hükümranlık süren Asur Kralı Tukulti tarafından ele geçirilmiştir.

Suppuliluila Mas adlı Hitit Kralı ve oğlu Marsilis (M.Ö. 1347 -1320) kitabelerinde; komşuları olan Alzi, Suhwa, Ishuva ve Alshi halklarıyla aralarında gerçek leşen savaşlardan bahsedilmektedir. Bu halklar, Ermeniler öncesinde buraya yerleşen bölgenin ilk halklarıdır. Hatti Kralı II. Mürşili, M. Ö 1335'de Dersim havalisiyle bütünleşen Azzi-Hayaşa ülkesini bir seferle egemenliğine alır. Dersim olarak adlandırılan İşuwa yöresinde "Müşkiler" yaşıyordu. Dersim yöresi; erken demir çağında bölgeye nereden geldikleri kesin olarak bilinmeyen Müşkiler tarafından iskân edildiği görülmektedir. M. Ö. IX. yüzyılda Müşkiler, Murat Suyu ile Batı Fırat arasında "İşuva"yı da kapsayan bölgeye gelerek yerleştikleri sırada yöre halkı Hurriler'den oluşuyordu. IX. yüzyılın sonlarına değin bölgeye Asur yağma seferleriyle yüz yüze kalır. Dersim çevresi, IX. yüzyıldan başlayarak

bu kez Dersim; Asur ve Urartular arasında çekişme alanına dönüşür. Buna rağmen Asur ların bu tarihlerde kendi iç çekişmeleriyle uğraşmalarından ötürü bölgenin egemenliğinde el değişikliği yaşanmıştır. Urartu Kralı Minua (810-785/780), M. Ö. VIII. yüzyılın başlarında ele geçirdiği Alzi ülkesini kendi eyalet sistemine dâhil etmiştir.

Müşkilerin saldırıları, M.Ö. VIII. yüzyılda Dersim yöresini egemenliğine alan Urartular (MÖ 900-612) tarafından, püskürtülür. M.Ö. VIII. yüzyılda Dersim, Urartuların içinde yer almaktadır. Dersim-Elazığ yöresi, Urartular tarafından "Süpani" olarak adlandırılıyordu. Hurri soylarının küçük prenslikleriyle bir birlik oluşturmaları neticesinde kurulan Urartu Devleti'ndeki halk, M.Ö. II. binyıldan kalma Hurrice'ye yakın bir dil konuşuyordı.

Kral II. Rus'a (MÖ 678-645) Mazgirt'i bayındır bir hale getirerek, kaleye bir kitabe yazdırır. Dersim yöresindeki Müşkilerin saldırısını püskürtmüş ve bu dönemde etkisiz hale getirmiştir. Mazgirt Kale köyü sınırları içinde kalan Mazgirt Kalesi, II. Rusa döneminde yapılmıştır.

Mazgirt'teki kalede gerçekleştirilen araştırmalar sırasında çivi yazılı belgelere rastlanmıştır. Bu belgelerde Hitit Devleti'nin yıkılması sonrasında bölgede; M.Ö. XII. yüzyılda Urartuların egemenliğinin mevcut olduğuna tanıklık eden bulgulara rastlanmıştır.

Tunceli'de Hurriler, Babil ve Asur İmparatorluklarının da etkileri görülmektedir. Muşki adındaki kavim tarafından yerleşim alanı olarak seçilen bölge, M. Ö. VII. yy'da, önce eski İran halklarından Medlerin ardından Perslerin (M.Ö.VI. yy) egemenliği altında iken Büyük İskender tarafından ele geçirilen Dersim, Makedonyalıların egemenliğine geçmiştir.

M.Ö. 715 yılında Med aşiretlerinin önderlerinden Dayarikko Keyeksa; Med, Guti, gui, Kusi, Lolo, Mamai, Kardıs, Haldi ve Karduk adlarındaki Med aşiretlerinin tamamını bir araya toplamak suretiyle günümüzdeki adı Hamadan olan İran kentinde bir devlet çatısı altında birleştirdi. Medlerin, M.Ö. 600 yıllarında Urartu Devleti'ni ortadan kaldırması üzerine bölgeye, Urartuların yerine Medler egemen olurlar. Medlerin; M.Ö. VII. yüzyılda İşuva'yı, 560 yıllarında ise Doğu Dersim yöresini ele geçirmelerinden ötürü Dersim bölgesinin yeni egemeni Medler oldu.

Medler, Dersim yöresinde egemen oldukları süreç içerisinde dinsel alanda yüzyıllar boyunca silinmeyen izler bırakmışlardır. Dersim'de Şiilik'in bir kolu olan Ehl-i Hak Mezhebi, önemli oranda Zerdüştlük'ün etkisinde kalmıştır. Dersim, her ne kadar M. Ö. VII. yy.'da Medlerin hâkimiyetine girmiş olsa da yerleşik bir düzen kuramamışlardır. Bu nedenle Dersim yöresi, M. Ö. 550'de Anadolu'ya sefer düzenleyen Persler tarafından fethedilir. Pers döneminde "Medya Sınır Saptanlığı" kapsamında bulunan Dersim'in yerel halkı, Haldiler, Khalibler, Massinekler ve Akiliseneler den oluşuyordu. 13. Satraplık olan Akiliseneler, Dersim içinde yer aldığı Armenia Satraplığı'nın sınırları Ağrı Dağı'ndan Fırat Nehri'nin kıyısına değin uzanmış olan bölgeyi kapsıyordu.

Ünlü tarihçi Heredot tarafından 13. satraplık olarak belirlenen Dersim'in içinde yer aldığı satraplığın o dönemdeki valisi Ortataş'dı. Ortataş, Akilisene civarını da içine alan bölgede valilik yapıyordu.

M. Ö. 334 yılında Persleri ağır yenilgilere uğratan Makedonya kralı Büyük İskender, Anadolu topraklarının tamamını Makedonya topraklarına kattı. Ariorates adındaki Pers soylusu, M. Ö. 332'de Dersim'i içine alan coğrafyada Makedonya Krallığını ilan etti.

Anadolu'nun, Makedonyalıların egemenliğindeki yılları, başını Akilisene (Dersim) ve Kapadokya halkının çektiği isyanlarla geçer. Makedonlara karşı başarılı bir direniş sergileyen II. Ü. Ariorates'in, M. Ö. 301'de Kapadokya Krallığı'nı yeniden inşa eder. Ancak buna rağmen isyan bölgesine gelen Makedonyalı askerî önderler, gerçekleştirdikleri katliamlarla isyanı bastırmayı başardılar. Iskender'in ölümü (M. Ö 322) sonrasında Perdikkas, ayaklanma bölgesi olan Akilisene'ye gelerek Dersim'de baş gösteren isyanı bastırır. Dersim, böylece Makedonya egemenliğine girer. Dersim bölgesi, MÖ 230 yılında Kapadokya'nın sınırları içine alınır.

Makedonya'nın tarihe karışması sonrasında bölge, M. Ö. 17 yılında Romalılar tarafından ele geçirilmiştir. Kısa bir zaman Partların egemenliği altına girmiştir. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiştir. Çünkü bölge, M.S. 2. yy.'da Partların etkinliğini kıran Romalılar tarafından Kapadokya Eyaleti'ne bağlamıştır. Bir süreliğine el değiştirerek Kapadokyalıların ve Selevkosların yönetimine giren Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395'de ikiye bölünmesi ile bütün Anadolu gibi Tunceli de Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun payına düşmüştür. Bölge, böylece Doğu Roma Imparatorluğu sınırları dâhilinde kalmıştır. M. S. 7. yy.'da "Roma Mezopotam yası"adı altında Tehema'da (İl) yer alan yöre, kimi zaman el değiştirerek Bizanslıların ve Sasanilerin egemenliğinde kalmıştır.

Kapadokya Krallığı; M. Ö. 180'lerde Anadolu'yu işgal etme arzusunda olan Roma İmparatorluğu'nun yörüngesine girdi. Anadolu'da, Roma ordusuna karşı da etkin konumda bulunan Pontos Krallığı, Kapadokya topraklarını işgale kalkışması neticesinde Roma-Pontos savaşı başladı.

Pontos-Ararks (Part) işbirliği, komutası Sulla'nın elinde bulunan Roma ordusu tarafından çökertildikten sonra etkinliği

zamanla azalmaya başlayan Pontos Devleti, son kralları Mitridates, Evpatur'un Roma komutanları karşısında yenilgiye maruz kalmasıyla ortadan kalkması neticesinde Dersim'in egemenliği Romalıların eline geçti

Dersim, M.Ö. 140 yılında Mitridates adındaki Part kralı tarafından egemenlik altına alınır. Ararks (Part) Krallığı, Selekidlere karşı koyarlar. Pers Krallığı, daha sonra ülke topraklarını Partlarla paylaşırlar. Bu prensliklerden biri de Artarsasd'in oğlu Tigran (Dirkan) tarafından yönetilir. Sophane (Dersim-Elazığ) Krallığı, Tigran tarafından ele geçirilince Dersim, bu dönemde Tigran'ın egemenliğine girer. M.Ö. 70'lerde ise yönetim ile Arsaklar arasında el değiştirdi.

Romalılar, M.Ö. 69-66 yıllarında komutasındaki bir orduyla Tigran'ın üzerine gönderilen Lukullus; Malatya (Melitene) Sophane (Dersim-Elazığ) yörelerini yağmalamaya başlayınca Tigran, Van'a kaçmak zorunda kalır. M.Ö. 55'lerden itibaren Doğu Anadolu'ya giren Partlar, her ne kadar Dersim'de etkinliği sağladılarsa da, bu etkinliği kırmaya başlayan Roma askeri gücü; bölgeyi, Kapadokya eyaletinin sınırları kapsamına alır.

Romalılar, M.O. I. yüzyıldan başlayarak Partların üzerine durmadan akınlar düzenlemişlerdir. Partlar direnişlerini uzun yıllar devam ettirirler. Part Kralı Midrdates, Ermeni Kralı ve damadı Tigran, Romalılara karşı savaşmışlardı. Dersim bu dönemde kimi zaman Arsakların, kimi zaman da Arsakların egemenliğine girer.

Sasani İmparatorluğu, Babek'in oğlu Ardaşir tarafından 226 yılında kurulur. Yunan ve Roma tarihçilerinin yazdıklarına bakılırsa Sasaniler, Romalılar ve Bizanslılarla savaşmışlardır. Ancak daha sonra Sasanilerle Bizanslılar arasında kalıcı bir barış yapılınca Dersim-Elazığ yöresi, Sasani İmparatorluğu'nun sınırları dâhilinde kalır.

Roma İmparatorluğu'nun 395'te bölünmesi sonrasında Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun egemenliğine geçen Dersim, "Roma Mezopotamyası" adı verilen "Therma" kapsamında kaldığı yıllarda Sasanilerle ve Bizanslıların üstünlük kurma savaşlarına sahne olur. Sasanilerin Dersim'deki egemenlikleri, 506 yılında nihayete erer. Dersim yöresi, I. Kubat adlı Sasani hükümdarı tarafından İmpara torluğunun sınırları içine alındığı söylenirse de, bölgenin dağlık olmasından ötürü egemenliği, her zamanki gibi şaibeli kalmıştır.

III. Yezdigird adındaki Sasani imparatorunun; Halife Ömer zamanında gerçekleşen Nihavend Savaşı (642) neticesinde Arap İslam orduları tarafından yenilgiye maruz bırakılmasıyla Araplar, Sasani İmparatorluğu'na son verdiler.

Arapların, 661 yılında Habib b. Mesleme tarafından Doğu Anadolu bölgesinde fetihlere girişmesi üzerine durumu lehine çevirmek amacı güden Bizans İmparatoru Konstantin; üzerine sefer düzenlediği Dersim, Erzincan ve Erzurum yöresinde olumlu sonuçla elde eder. 653 yılında Habib b. Mesleme, desteğini aldığı Ermeni valilerin yardımıyla denetimi sağlarsa da Dersim, bu dönemde Bizans ve Arap güçleri arasında durmadan el değiştirmek zorunda kalmıştır(686).

700 yılında Arap İslam Ordusu Abdullah b. Abdülmelik komutasında bir sefer yapar ve Erzurum, Erzincan, Dersim bölgesi Arap egemenliğine girer.

Dersim yöresinde 772'de Abbasi yönetimine karşı; içinde Ardzruni, Bağratlı ve Mmikon Ermeni kökenli boyların da bulunduğu genel bir ayaklanma olur. Dersim merkezinde vuku bulan bu isyan dalgası, genişleyerek Erzurum'u kuşatmaya kadar vardırılır. Amir b. İsmail El Harisi komutasında olan Arap ordusu; Ermenileri, Erzurum-Erciş yakınlarında yenilgiye ma-

ruz bırakır. Bölgedeki isyanlar; Abbasi halifelerinden Muhammed Mehdi ve Halife Mutez döneminde de vuku bulmuştur. Bu dönemde Bizanslılarla İslam Arap kuvvetleri bölgede üstünlük sağlama yarışına girmişlerdir. Bizans İmparatoru Theoophilo, 837'de Dersim yöresini yağmaya başlar. Hozat yakınında yer alan Cmu (Cmnu) Palin ve Maskert (Mazgirt ile Akkilisene) yöresini işgal eder. Hozat'ı harabeye çevirir. Yöre halkı, Bizansın bu baskıcı yönetimine karşı ayaklanmaya başlar. Bizanslı Jones Karkuas ile Müslüman Hamdanilerden Seyfüdlarının kuvvetleri, 837'de Dersim sınırları dâhilindeki Harput yakınlarında savaşırlar. Karkuas'ın yenildiği bu savaşta askerlerin büyük bölümü, Dersim ve Elazığ'ın yerel halkından oluşuyordu. Bizans Doğu Ordu Komutanlığı'na İonne Tsimiskes, Batı Ordu Komutanlığına ise kardeşi Leon Phokas getirilmesi üzerine Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliği, Dersimlilerin eline geçer. Zira Jonnes Tsimiskes, Çemişgezekliydi. Buna rağmen Dersim bölgesi, 882'de İslam Arap etkisi altına girer

IX. yüzyılda Bizans İmparatorluğu, Mezopotamya sınırları kapsamında bulunan Dersim, bu dönemde Şah Hasan Beyliği'nin emrindeydi. Bu dönemde; Türklerle ittifak halinde olan Şadililer ve Mervan Kürtleri, Bizans'a ağır darbeler vuruyorlardı. Tam da bu sırada (1051-1052) Dersim'in Mazgirt ilçesi yakınlarında bulunan Bağin'de Bizans'a karşı isyan haberi İmparator Manuel'e ulaşır. Bunun üzerine komutasında bir ordu ile yöreye gönderilen Beros, Bağin'de eşine ender rastlanan yağmalar ve zulümler gerçekleştirir. Bizans İmparatoru Thedoras, Bağin yöresinin yönetimini ve Ermeni Perslerinin savunma görevini 1055'te Beros'un yerine Melissene'ye verir. Büyük Selçuklu döneminde de Selçuklu hükümdarı Melikşah, Kavurd'a karşı gösterdikleri başarıdan ötürü, Baba Mansur ve Kureyşan gibi birtakım Dersim aşiretlerini Dersim yöresine iskân ettirmiştir.

Bölge, 1071 yılında meydana gelen Malazgirt Savaşı sonrasından 1252 tarihine kadar Erzincan'da hüküm süren Mengüçlerin idaresi altında girdi. Türklerin Anadolu'daki egemenliklerinin süratle yayıldığı 1087'de kesin bir şekilde Türklerin egemenliğine geçmiştir. 1228'de tüm Anadolu'nun egemeni konumuna gelen Anadolu Selçukluları, 1243'de meydana gelen Kösedağ Savaşı'na değin yöreyi egemenliklerine almalarına rağmen bu savaş sonucunda Selçukluların yenilgiye uğraması üzerine Moğollar, bölgeyi egemenliklerine almışlardır. Selçuklu ve Moğolların dağlık mıntıkadan Kızılırmak'a doğru yaptıkları akınlardan sonra Dersim mıntıkasında birçok Türk kabileleri yerleşmiş ve buralarda kalmışlardır. Ardından önce Mengüceklerin sonrasında da uzununca bir zaman Akkoyunluların egemenliğinde kalmıştır. Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Karakoyunlu Türkmenlerin mücadeleleri zamanında Çemişgezek beyi (Mengüç ailesinden) Emir Şah Hasan'dan söz edilmektedir. Bunun torunu Hacı Rüstem Bey zamanında Şah İsmail, Çemişgezek'e Nur Ali isminde birisini Halife olarak göndermiş, Hacı Rüstem Bey de İran'a muhalefet etmeden Çemişgezek'i Nur Ali ye teslim etmiştir

Fatih Sultan Mehmet dönemine değin Akkoyunluların egemenliğinde yer alan ve 1473'de gerçekleştirilen Otlukbeli Savaşı sonrasında Osmanlı'nın egemenliğine geçmiştir. Kısa bir zaman Safevilerin yönetimine geçen Dersim, XVI. yüzyılda, yani Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında gerçekleştirdiği Çaldıran Savaşı sırasında girer egemenliğine, Osmanlının. Bilindiği üzere İran'a karşı herhangi bir savaş söz konusu olduğu zaman Osmanlılar, o savaşın arifesinde, önce Anadolu'da yaşayan Alevilerin üzerine bir sefer düzenleyip onların binlercesini kılıçtan geçirdikten sonra çıkardı İran seferine. İşte Dersim de böyle bir sefer öncesinde girer, Osmanlının egemenliğine.

Tanzimat sonrasında Hozat merkez olmak üzere "Sancak" konumuna ge-tirilen Dersim, 1847 yılında Erzurum eyaletine bağlanır. Bu dönemde merkezi Hozat olan Dersim Sancağı; Ovacık (Pulur), Çarsancak, Çemişgezek, Mazgirt, Kızılkilise (Nazımiye) ve Pah ilçelerinden oluşuyordu. 1879 yılında vilayet konumuna getirilen Dersim, 1886'da yeniden sancak konumuna getirilerek Mamuretülaziz (Elazığ) iline bağlanır. Kurtuluş Savaşı sırasında Koçgiri Ayaklanması'ndan etkilenen Dersim, 1922'de Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından yörede gerçekleştirilen düzenlemeler sırasında il konumuna getirildi. 1926 yılında tekrar ilçe konumuna getirilerek Elazığ'a bağlanan Dersim, 1946 yılında "tunç yürekli insanların beldesi" anlamına gelen "TUNCELİ" adıyla yeniden il konumuna getirildi

Dersim

Senden uzakta yaşam sürdürsem de
Kalbimde senin yerin özel Dersim.
Zamanı geri alıp durdursam da
Artık bağların olmuş gazel Dersim.

Dersim'in dağları kar ile boran
Yakıldı köyleri edildi viran
Acep var mı senin derdini soran
Sararıp solmuşsun bu ne hal Dersim.

Koyun kuzu meleşir yazısında
Hayat akar Munzur'un gözesinde
Bu şiirimin her bir dizesinde
Senin hasretin var ey güzel Dersim.

Dersim'in ortasında Munzur akar
Yaylasında lâle, sümbül, gül kokar
Bağrında korkusuz yiğitler çıkar
Her yiğidin cihana bedel Dersim.

Hayranî gözüm yok dünya malından
Bülbül kaçar oldu gonca gülünden
Anlayan bulunmaz senin halinden
Leblerinden akar şerbet, bal Dersim.

Sefil Hayranî
(Mehmet KORKMAZ)

Dersim Kronolojisi

M.Ö. 5000-3000-Kalkolitik Dönem

M.Ö. 4000 -Sümerler Dönemi

M.Ö. 3000-2000-Tunç Çağı-İşuvalılar Dönemi

M.Ö. 2370-2330-Subartular(Subarlar) ve Asur Devleti Dönemi

M.Ö. 2000-1300-(Orta Tunç Çağ'da)Sabarrular Dönemi İşuwa'lılar Dönemi

M.Ö. 1500 - Mitaniler Dönemi

M.Ö. 1400-1335 Hayaşa-Aziler Dönemi

M.Ö. 1400-1200-Işuwa Devleti Dönemi

M.Ö. 1200-900- Hititler Dönemi

M.Ö. 1200-900- Müskiler Dönemi(Hitit)

M.Ö. 900-600- Urartular Dönemi

M.Ö. 600-550- Medler Dönemi

M.Ö. 550-300- Persler Dönemi

M.Ö. 334-332- İskender Dönemi(Makedonya Kralı)

M.Ö. 300 - Kapodokya Dönemi

M.Ö. 20 - M.S. 395- Romalılar Dönemi

395 - 639 - Bizans Egemenliği Dönemi

639-648 - Arap Egemenliği Dönemi

650-649 - Bizanslıların Geçici Dönemi(Egemenliği)

651-653 - Arapların Egemenliğini Güçlendirmesi

700 - Bizans Egemenliği Dönemi

1071- Malazgirt Savaşı ile Tunceli'de Hanlık Kuruldu

1087- Çubuk Bey Yönetimi ve Mengüçler Dönemi

1115 - Artuklu Beyliğinin Yönetimi

1163 - Danışmandili Beyliğinin Yönetimi

1228 - Anadolu Selçuklu Egemenliği

1243 - Moğol Egemenliği

1300 - Akkoyunlular Dönemi

1379 - Erzincan Beyi Mutahharten 'in Yönetimi

1387 - Timur Ordusunun İşgali

1473-Akkoyunluların Yenilmesi ve Osmanlı Yönetiminin Başlaması (Oltukbeli savaşı)

1502 - Safevi Dönemi

1514 -Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Egemen-liğinin Artması (Çaldıran Savaşı)

1520 - Kanuni Döneminde 4 Sancak Haline Getirilmesi

1530 -1839 Osmanlı Döneminde Beylikler Tarafından Yönetilmesi

1847-Dersim'in Sancak Haline Getirilerek, Erzurum'a Bağlanması

1879 - Dersim'in Vilayet Oluşu

1867 - Dersim'in Erzurum Vilayetine bağlanması

1877 - Dersim'in Mamuret ül Aziz vilayetine bağlanması

1886-Dersim'in Tekrar Sancak Haline Getirilerek, Elazığ'a Bağlanması

1879 - Dersim'in Sancak Olması

1916 - Dersim'de Ayaklanmalar ve Kuzey Kısmın İşgal edilmesi. (Rusların İşgali)

1922 - Kısa Süre İl haline Getirilmesi

1923 - Dersim'in İlçe Olarak Elazığ'a Bağlanması

1936 - Tunceli Adıyla İl Olması(1935 yılında çıkan kanunla)

1937 - Geçici olarak Elazığ'dan Yönetilmeye Başlanması.

1946 - Hukuken Tunceli İli'nin Teşkil Edilmesi

1947 - Kalan Kasabası'na Taşınarak Fiilen İl Oluşu, Merkez Dahil 8 İlçenin Merkezden Yönetilmeye Başlanması

II.BÖLÜM

ZERDÜŞTLÜK VE ALEVİLİK

Alevilik Ve Zerdüştlük

Dikkatli bir biçimde ele alındığında Alevilik, Aleviliğe temel teşkil eden prensiplerin Mazdeizm'den ve Zerdüştilik doktrinlerinden alınıp İslamiyet'e, İslami bir görünüp kazandırılarak geçirildiğini görmek mümkündür. Baskının ve zulmün egemen olduğu bu uzun zaman diliminde Zerdüştilik'te bazı farklılıkların meydana gelişine rağmen nüvesinde herhangi bir değişimin söz konusu olmadığı ve orijininden kopmadığını söyleyebiliriz. Zend-Avesta'da kullanılan dilin, Zazaca'ya olan yakınlığı tartışmaya mahal bırakmayacak kadar açıktır.

Kimi yazar ve tarihçiler; Aleviliği, Şiilerle ilişkilendirerek Şiileri de kapsayan bir mezhep olarak tanımlamışlardır. Bu konuda pek çok farklı görüş ve değerlendirmelerin olduğu bilinmektedir. Bu tanımlama ve değerlendirmelerin içinden belki de en yakını; "Aleviliği, salt İslamiyet'in sınırları içine hapsederek ele almanın ve Hz Ali'ye dayandırmanın doyurucu bir tanımlama olamayacağı"dır. Demokratik çağdaşlık kriterlerini ve direniş kültürünü özümseyen, Zerdüştilik felsefesinden kesif bir şekilde etkilenen, İslamiyet'in sahiplendiği demokratik ve ortak değerlerini Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ve onların devamı şeklinde görülen "On İki İmam"ların şahsında somutlaştıran önemli bir toplum kesitinin inanç ve yaşam biçimlerinin kavramlaştırılmış hali şeklinde bir tanıma tabi tutmak kanımca en doğru olanıdır.

Emevilerce uygulanan büyük baskı ve zulümleri yaşayan, horlanan, dışlanan ve hatta katliama tabi tutulan Alevilerin; aslında "Ehlibeyt"i bir nevi "garantörlük kurumu" şeklinde algıladığı düşüncesi egemendir. Aleviler, İslam'ı iktidar aracı olarak kullanıp dincilik yapmak suretiyle salahiyet ve güçlerini son derece genişleten Emevi elit kesimine karşı, ezilen, zulmedilen,

haksızlıkla yüz yüze bırakılan Ehlibeyt'i, kendi inanç ve kültürlerini yaşatmada bir dayanak noktası haline getirmişlerdir.

Aleviliğin dil kökenbilim orijinine ilişkin oldukça büyük farklılıklar arz eden tartışmalar bulunmaktadır. Yaşayan Aleviliğin sözlük anlamına ilişkin pek çok tartışmadan bir kısmını ele alarak irdelemek konunun daha iyi anlaşılır olması açısından son derece önemlidir.

Günümüz Aleviliğinde ateşin kutsallığının kabul görmesi, tıpkı Zerdüştilik inancında olduğu gibi ocaklarda yanan ateşin söndürülmemesi vb inanç mitleri, bu görüş sahiplerinin günümüzde hâlâ geçerliliğini koruyor olmasını kendilerine dayanak yapan kimi yazar ve tarihçiler; Aleviliğin, Farsça ve Kürtçe terim biliminde "alaw" olarak geçen ve "ateşin alevi" anlamına gelen kavramdan türetildiğini öne süren düşünceden yola çıkarak "Alevilik, ateşe tapanlar anlamına geliyor" diyorlar. Hatta bu görüşü savunan tarihçi ve yazarlar buna dayanak olarak; çok sayıda ateşgedenin mevcut olduğu Horasan'ın, Alevilerce kutsanmasını göstermek tedirler.

Faik Bulut'un, Aleviliğin dil kökenbilim orijiniyle ilgili; "eski Zerdüşt Mazda dilinde ateşin bir adı da 'arr' idi. Arrawi (ateşperest) sözcüğünün sonradan bozu larak, Ali' ile bağdaştırma döneminde 'alevi'ye dönüştürülüp dönüştürülmediği meselesi de yeterince irdelenmemiştir" vurgusu son derece büyük önem arz eder.

Gene daha da gerilere giderek "eski Sümer metinlerinde geçen ateş ruhunun adı 'AL'dir. Ateşe tapanların Araplar arasında da "ateş ruhunu benimseyenler" anlamına gelmek üzere "alaui/ alwi" şeklinde kullanıldığını bunun da Türkler arasında "al+cı" veya "al+avcı" biçiminde dillendirildiğinin, Alevici/ alevi biçimine dönüştürüldüğü de bir iddiadır. Faik Bulut'ça da ortaya

konulduğu gibi eski Farsça ve Kürtçe'de ateşe "alaw" denildiği, Aleviliğin de "alaw"dan, bir başka ifadeyle ateşe tapanlardan gelmiş olabileceği düşüncesi en yakın yaklaşımdır.

Zerdüştlük inancı; Tasavvufî düşüncede sıcaklık-soğukluk, aydınlık-karanlık, iyilik-kötülük gibi birbiriyle zıtlık teşkil eden kavramlarında kaynağıdır.

Tanrılardan birçoğuna sunu olarak kurbanlar verilmesini, "Haoma" adlı sarhoşluk verici etkisi mevcut olan sıvıyı içen dindarların, dinî bir duygunun etkisine kapılarak kendinden geçmeleri, şerefine kulelerde ateşler yakılan Işığın Efendisi Ahura Mazda'ya duyulan saygıdan ötürü yakılması yasaklanan cesetlerin, yırtıcı kuşlara yem olması için özel olarak yapılan yüksekçe kulelerin üzerine bırakılması, toprağın kirlenmesinin önüne geçilmesi için ölülerin gömülmemesi, haklı kılacak hiçbir gerekçesinin bulunmamasından ötürü ölmek ya da felâketlerle karşı karşıya kalmak istemeyen insanoğlunun; tanrıların gazabından korunması amacıyla çeşitli kirletmelerden özellikle kaçınılması, bu dinin genel kurallarından bazıları şeklinde özetlemek mümkündür. Bununla birlikte kötülüklere direnen atlı kahramanların öykülerinin anlatılması da gene bu dinin kurallarından biridir.

Alevilik, iktidarcı-devletçi zihniyete karşı savaşım veren bir toplum gerçeğidir. Bunu bir eytişimsel gelişim olarak görmek lâzımdır. Daha özel bir konuma indirgenerek Alevi gerçeği ile içiçelik teşkil eden bir çerçeveye oturtulduğu zaman bu eytişimsel tekrarın bir parçası olduğu açıkça görülecek olan Alevilik, devletçi-iktidarcı medeniyete karşı savaşım vermesinden ötürü adı geçen sistemle bütünleşmeyen, ondan uzak olan, her zaman tenakûz ve çatışma konumunda bulunan bir toplumsal gerçekliktir. Bu olguyla ilişkili olarak şunu açık bir şekilde söylemek mümkündür. Ancak her ne kadar İslamiyet'in doğuşu ve iktidarı ele geçirmesiyle birlikte direnen toplum yapısı, Alevilik olarak

isim almış olsa da bu sürecin öncesinde de bu direniş geleneği, son derece güçlü bir şekilde vardı. Bunu, muhtelif inanç-kültür şeklinde de görebiliriz. Sözü edilen bu direniş geleneği; bilhassa insanlık tarihinde ilk çıkışları bakımından son derece büyük bir "ahlâk devrimi" anlamı taşıyan inanç şekillerinde son derece güçlüdür. Dikkatlice incelendiğinde tarihin her döneminde inanç biçimlerinin tamamının, biribirle rinden önemli ölçüde etkilendiklerini görmek mümkündür. Toplumun, yeni icatlarla ve eldeki birikimin sentezlenmesiyle her zaman yol kat etmesinden ötürü zamanın hemen her kesitinde çok sayıdaki birikimi yaşadığı zamana naklederek oradan elde ettikleriyle de yoluna devam etmiştir.

Aleviliği benimseyen toplum, daha 'Alevi' olarak adlandırılmadan önce de tarihin başlangıcından itibaren hem tarihe kaynaklık ederek, hem de farklı kültür ve inançları kaynak alarak günümüze değin ulaşmıştır. Alevilerin inanç ve kültürleri incelendiği zaman toplumsallaşma sürecinin başlangıcından günümüze kadar olan zaman kesitinde tarihî bir kalıntıya ve ize rastlamak olasıdır. Bu anlamda Zerdüştilik inancı ve felsefesi, Aleviliğe en büyük katkıyı sağlamıştır, dersek yanlış olmaz. Zira detaylı bir şekilde ele alındığında Zerdüştlük ile Alevilik arasında birçok ortak noktayla karşılaşmak mümkündür.

Zerdüştlük'te, erki elinde bulunduran iktidarcı-devletçi zihniyetin, hiçe saydığı insan iradesini erozyona uğratarak köle konumuna getirdiği toplum gerçeğine karşı şiddetle karşı çıkılmış ve öfke duyulmuştur. Bu açıdan bakıldığında iradesinin kullanımını elinde bulunduran insan ile toplumsal özgürleşmeyi amaç edinen Zerdüşt, iradeli-özgür insan realitesine son derece büyük önem atfet mektedir. Zerdüşt tarafından ortaya konulan felsefe, tanrıkralların baskısı altında iradesiz hale getirilerek kul konumuna sokulan, değersiz meta ve hatta hayvanlık sınırları içinde

olan bireye, insan onurunun düşüşüne bir isyan ve müdahale olarak görmek gerekir.

Bu açıdan Zerdüştlük'te bireye değer verme, bireyin özgür iradesine saygı gösterme bir temel yaşam felsefesi haline getirilmiştir. Bununla paralellik arz eden bir yaklaşımı; "Benim Kâbe'm insandır", "Her ne arar isen kendinde ara", "Tanrı insanda tecelli eder", "Yetmiş iki milleti bir gör" ve "Kendi özünü bilmek Tanrıyı bilmektir" düstûrlarını ilke edinen Alevilik'te bulmak mümkündür. Bu şiarlarla somutlaşan bu yaklaşım; "can" olarak adlandırdığı bireyi, varoluşların tamamının en değerli varlığı olarak görür. "Didâr didâra" şiarını ilke edinen Alevilik felsefesinde; "İbadet ederken yüzünü başka bir insanın yüzüne çevir, onda Tanrı'yı, Tanrı'da kendini göreceksin" felsefesi bulunmaktadır.

"Sığarız cihana, sanma ki dardır
Bakarsan görürsün bu aşikârdır
Aradığın her şey insanda vardır
Tanrı'nın sıfatı kulda gizlidir"

Sefil Hayranî

(Mehmet Korkmaz)

Tanrı'nın bireyde vücut bulması anlamı taşıyan bu yaklaşım; menşeini tanrıça-inanç kültünden aldığı kadar bu inancın yoğun etkisinde kalmasına rağmen dönemi gereği özgünleşen Zerdüştlük inancındaki Tanrı-inancından da alır. Aleviliğe egemen olan bu inanç uyarınca her şey yoktan değil, vardan varedilmiştir. Evrende yer alan varlıkların tamamı, başlangıçta var olan Tanrı tarafından kendi bedeninden yaratılmıştır. Bir başka ifadeyle,

evrende görünen ve görünmeyen varlıkların canlıların tamamı Tanrı'nın birer parçasıdır.

Tanrı, başlangıçta, Alevilik'te dört temel anasır (unsur) olarak kabul gören güneşi (ateş), havayı, suyu ve toprağı kendinden birer parça olarak yarattıktan sonra da bunların tamamının toplamı olarak da insanı var etmiştir. Yaratılan her şeyin bir toplamı olan insan, Tanrı'nın en saygıdeğer parçasıdır. Her varlık Tanrı'dan bir parça olmasından ötürü Tanrı'nın özellik ve niteliklerinin tamamını bünyesinde barındırır. Bütün oluşumların toplamı olarak kabul gören insan ise Tanrı'nın özelliklerinin, niteliklerinin ve yeteneklerinin tamamını kendinde barındırır. İnsanda tecelli eden Tanrı olduğu gibi Tanrı'da ifadesini bulan da insandır. Bu anlamda Tanrı, insanın dışında kalmış bir vakıa değildir. İnsanın içinde olan Tanrı, insanın kendisidir.

Bese Şimal, "Alevilik Üzerine" adlı makalesinde şöyle der: "Aleviliğin, yoğun etkisinde kaldığı Zerdüşt'ün Mazda inancında tanrı, her şeyi kendisinden yaratandır. Mazda sözcüğünün etimolojik anlamı da bu gerçeğe daha iyi açıklık getiriyor. Zazaca'da Maz ya da Ma: biz, da: verdi anlamına geliyor. Yani 'tanrı', 'bizi veren' anlamındadır. Kürtçenin kurmanci lehçesinde ise Mazda anlamında kullanılan Ezda da, Ez: biz, da: verdi anlamına gelmektedir. Xada kavramlaş ımasında "da" aynı anlam kendisini tekrar etmektedir. Xa: kendi, da: verdi'dir. Burada da yine tanrı, 'bizi veren' anlamına gelmektedir (www. scribd. com/ doc / .../ Bese-Simal-Alcvilik-Zcrdustluk -ve- Islaım)

Bu alıntıdan çıkarılması gereken sonuç; Tanrı'nın, insanı başka bir şeyden yaratmayıp kendisinden bir parça olarak yarattığı inancıdır. Buna göre Tanrı, her şeyi yoktan değil vardan var ediyor. Kendisi zaten vardır. Zaten var olan bu "kendisi"nden yarattığı her canlıya kendinden parçalar vererek onları var ediyor.

Böyle olunca da parça, bütünün özellik ve niteliklerin tamamını kendisinde taşımış oluyor. İnsanda ise bu durum en üst seviyede ifadesini buluyor. Zira; oluşumlar içinde en üst seviyede olması nedeniyle insan, oluşumların tamamının toplamı ve en gelişmiş-mükemmel biçimi olarak ortada duruyor. Doğadan çıkmasına rağmen doğanın en mükemmel hali olarak tanımlayabileceğimiz insan, evrenin oluşum ve birikimlerinin tamamını içinde barındırır bir konumdadır. Mehmet Korkmaz, Mitolojik Dinlerin Gizemi adlı yapıtının 595. sayfasında şöyle diyor: "Bilgi" anlamına gelen Vedalara göre tanrılar, "Kozmos" adı verilen evreni, "Gökyüzü", "Yer" ve bu ikisinin arasında bulunan "Uzay" olmak üzere üç bölüme ayırırlar. Uzay, dönüşümün gerçekleştiği yerdir. Yani dünyanın evrime uğrayan bölümüdür. Çin'in en eski tekstlerinde mevcut olan bilgilere göre hakikatin iki durumundan biri olan ve adına "Büyük Yang" adı verilen "Gökyüzü" ile onun karşıtı olan ve adına "Büyük Yin" denilen "Yer" arasında ayakta duran devinim ve zekâ fonksiyonlarına sahip bulunan insan, "Yer" ile "Gökyüzü"nün uç kısımları arasında bağlantı sağlayarak geçişi, yani "Tao" denilen "Yol"u gerçek hale getirir." Evren, bir 'makrokozmos' (büyük evren) ise insan da evrendeki oluşumların tamamını bünyesinde barındıran 'mikrokozmos (küçük evren)'dur. Bir başka ifadeyle evrenin oluşum enerjilerinin tamamını bünyesinde bulunduran cisimleşmiş bir Tanrı'dır insan.

Ünlü halk ozanlarından Âşık İsmail Daimî, bir dörtlüğünde şöyle diyor:

"İnsan Hak'ta Hak insanda
Arıyorsan pak insanda
Hiç eksiklik yok insanda
Mademki ben bir insanım"

İşte tam da bu noktada Alevilik felsefesinde yer alan "Tanrı insandadır ya da Âdem Hakk'ta Hakk Âdem'de" düstûru böylece netlik kazanmış oluyor.

"Hakk'tan geldik Hakk'a gideceğiz ve Hakk ile yeniden var olacağız" anlamı taşıyan bu düstûr, insan ile Zerdüştlük'teki İyilik Tanrısı Ahura Mazda'nın birbirini var ediş öyküsünü özetler mahiyettedir. İnsanın Tanrı ile, Tanrı'nın da insan ile kendisini var etmesinden ötürü en değerli varlık olan insan, sınırsız bir yaratım gücü ile techiz edilmiştir. İnsan, evrende var olan oluşum merhalesinin son halkası olarak kabul gördüğü içindir ki varoluşların tamamının en ulu biçimine ve bilincine ulaşmıştır. Evrenin yoğunlaşmış bilinci olan insan, kendinde var olan bu gücün farkına vardığı zaman, içinde yer alan Tanrı'ya da vasıl olacak ve "yetkin insan" anlamına gelen "İnsan-ı kâmil" mertebesine ulaşacaktır. Tıpkı, Hallac-ı Mansur ve Seyyid Nesimî örneklerinde görüldüğü üzere oluşum merhalelerinin tamamının bilgi, birikim ve deneyimleri ile teçhiz edilmiş bulunan insan, içinde yer alan uçsuz bucaksız enerji birikimlerini, bir başka ifadeyle kendi içinde yer alan evreni keşfettiği zaman "Enel-Hak" yani "Ben Tanrı'yım" diyebilmektedir. Gene bu yakla şımla bire bir örtüşen "Kendini tanı" deyimi, hem Alevilik'te hem de Zerdüşçülük'te sıkça karşılaşılan bir deyimdir.

"Her şey var oldu tek bir noktadan

Noktada gizlidir esrarı Yezdan"

Bu mısralar, yukarıda belirtilen felsefeyi destekler niteliktedir.

Tanrı-insan yaklaşımı; hem Alevilik'te hem de Zerdüştlük'te tıpatıp aynıdır. Zerdüştlük'te İyi tanrı Ahura Mazda; ışıkla, güneşle ve ateşle özdeşleştirilirken, Kötülük Tanrısı Ehrimen de karanlık, kötülük ve zulümle bütünleştirilir.

Karanlık Tanrısı Ehrimen'dir, Işık Tanrısı Ahura Mazda ise onun zulmüne karşı direnen onurlu direnişçidir. Bu inanç, adı geçen dönemin somut gerçekliğine uyarlandığı zaman Ehrimen, topluma zulmeden zalim tanrı-kral devleti, Ahura Mazda da tanrı-kral devletinin zulmüne karşı isyan bayrağı açan toplum gerçeği olarak çıkar karşımıza. Zerdüşt bu inançla; direnişçi toplum geleneğine yeniden ruh kazandırmış ve zulme uğrayan toplumu, tanrı-kralların zulmü karşısında ayağa kaldıran kişidir. Aleviliğin devletçi-iktidarcı düzen tezatlığı ve muhalefeti, aynı inanç olgusunun sosyal bir biçimde dile gelerek yaşamsal bir biçim kazanmasından başka bir şey değildir. Gözlerden kaçmaması gereken bir başka nokta da kadına karşı takınılan tavır konusundaki benzerliktir. Zerdüşt felsefesine göre birer arkadaş olan kadın ile erkek, birbirine karşı saygılı davranmalı ve birbirine eşit yaklaşmalıdır. Kadın iradesine karşı saygıyı ortaya koyan bu felsefeyi, ibadetlerini dahi birlikte yapan ve yaşamın her alanında kadının aktivitesinin erkeğin aktivitesiyle paralellik arz ettiği Alevilerde de görmek mümkündür.

Zerdüştlük'te ve Alevilik'te Dört Anasır

Tıpkı Zerdüştlük'te olduğu üzere Alevilik'te de "dört anasır" olarak anılan "Toprak", "Su", "Hava" ve gökteki güneşin yerdeki temsilcisi olarak kabul gören "Ateş" kutsaldır. Yaşamı meydana getiren bu ana unsurlar, bu felsefenin mihenk taşlarını oluştururlar. Yaşama canlılık kazandıran ana unsur olan güneş, Alevilik inancında bir tür Tanrı veya Tanrı'nın ruhu olarak kabul görür. Kendisinden birer parça olan teşekküllere yaydığı ışınlarla etki ederek ve içlerine işleyerek her varlıkta kendini var etmeye çalışır. Bu nedenledir ki canlı varlıkların tamamı güneşi (ısıyı) içinde taşır. Alevilerin yoğun olarak (yaklaşık % 99'u) yaşam sürdürdükleri Dersim coğrafyasında yaşlı kesim, sabahları güneş

ışınlarının ulu dağ ların doruklarına, göklere doğru kucak açan asırlık koca meşe ağaçlarının dallarına eriştiği zaman yönlerini güneşe dönerek dua ederler. Aynı durumu; güneş ışınlarının silinmeye yüz tuttuğu akşam saatlerinde de görmek mümkündür. Benzeri bir yaklaşım, güneşin yerdeki temsilcisi olarak kabul gören ateşe karşı da gösterilir. Güneşin yeryüzündeki tezahürü olan, tıpkı onun gibi aydınlığın, sıcaklığın, arınmanın ve yüceliğin simgesi olarak kabul gören ateş, Alevilik'te öylesine kutsaldır ki ona çöp atılmaz, kirletilmez ve kat'i surette suyla söndürülmez. Gün boyu ocaktan eksik edilmemeye özen gösterilen ateş, yakıldığı ocakta her zaman canlı tutulmaya, söndürülmemeye çalışılır. Hatta akşamları yatmadan evvel, önceden ateşe konularak hazırlanan kalın bir meşe odunu- ki, buna köseği denir- bol bir külün içine gömülüp sönmesi önlenen ucu yanık odun, sabaha bırakılır. Yaşamın canlılık kazanmaya başladığı şafak vaktinde, akşamdan külün içine gömülerek sönmesi engellenen köseği, ocakta tekrar gürleştirilir ve bu ateşle, gün içindeki çeşitli gereksinimler (ekmek, çay, çorba, yemek pişirilerek) giderilmeye çalışılır. Her akşam aynı durum durmadan tekrar edilerek ateşin diri tutulmasına özel bir ihtimam gösterilir. Çünkü ocakta ateşin yanmaması demek yaşamın sona ermesi demektir.

Bu ocaklar, tıpkı Zerdüşt'ün ateşgedeleri gibidir. Aleviler'de ateş; suçlu ile suçsuzu birbirinden ayırt eden temel bir işlev de görür. Alevilik'te insanların çıplak ayakla üzerinden geçerek Tanrı nezdinde suçlu olup olmadıklarını kanıtlamaya çalıştıkları ateş, suçsuzu ortaya çıkararak kutsayan, suçluyu bulup yargılayan bir yargıç konumundadır. "Can" olarak isimlendirilen bireyler, suçsuzluğunu kanıtlamak istedikleri zaman "ben o kadar günahsızım ki ateşe atsalar yanmam" sözünü kullanırlar. Alevilerin en ağır bedduaları yine ateşe ilişkindir: Birine çok fazla kızdıkları zaman 'ocağın sönsün' diyerek beddua ederler. Ocak yaşamın varlığının işaretidir. Cemlerde veya her hangi bir kutsal

yerin ziyaretinde ateşi temsilen mum yakılır. Alevi dedeleri, Tanrı ile bütünleştiklerinin, sırra erdiklerinin kanıtı olarak kendilerini ateşte sınarlar. Çıplak ayakla közün üzerinde yürür, ateşi eline alıp bekletirler. Dillerini ateşe sürerler.

Bir Part destanında, Kral Muhabad'ın Wise adlı oğlu suçsuzluğunu kanıtlamak amacıyla büyük bir ateş yaktırdığını anlatan şiirde;

Şimdi hak ve askerler
Benden suçsuzluğumu ispat etmemi isterler
Bana deki 'ateşin içinden geç'
Halka ve dünyaya temiz
Suçsuz olduğunu ispat et"

diye belirlemesinde de ateşin bu gücüne inanıldığını açık şekilde ortaya koymaktadır.

Gene güneşten aldığı ışığı yayarak karanlık geceleri aydınlatan ay, kutsanmış ve Hz Ali'nin eşi Hz Fatma ile özdeşleştirilmiştir. Tıpkı güneşe karşı olduğu gibi aya karşı da dua edilir.

Tüm canlıların yaşamlarına kaynaklık eden bir başka anasır da topraktır. Toprak, tıpkı Zerdüştlük'te olduğu gibi Alevilik'te kutsanmaktadır. Yaşamın idame ettirilmesinde toprağın canlılara sunduğu ürünler son derece yaşamsaldır. Alevilerin ulu ağaçları kutsamaları topraktan ve Hakk'tan ötürüdür. Tıpkı bitki lerde olduğu gibi hayvanlardan da kutsal olarak kabul edilenler bulunmaktadır. Örneğin geyik kutsal olarak kabul gördüğü için avlanmasına karşıdırlar.

Kutsal olarak kabul gören unsurlardan biri de havadır. Evrendeki enerjiyi nefes yoluyla alan insan ve öteki canlıların hiçbiri nefes almadan yaşayamaz. Bu anlamda hava yaşamsal bir iş-

leve sahiptir. Temel varoluş koşullarından biri de nefestir. Soluk olarak anlam yüklenen nefesin temizliğine son derece dikkat edilir ve kirletilmez. Kirletenler de hoş karşılanmazlar. Alevilik'te dinsel ritüeller yerine getirilirken deyişler söylenir. Dinsel ritüeller sırasında söylenen bu deyişlere "nefes" denir.

Zerdüştlük'te olduğu gibi evrenin yaratılış unsurlarından biri olarak kabul gören su ve su kaynakları son derece kutsal olarak kabul edilirler. Tunceli'ye yaşam sunan Munzur Suyu ve Ovacık ilçesindeki kaynağı örneğinde görüldüğü üzere Aleviler, yılın belli günlerinde su kaynaklarını ziyaret edip dinî ritüeller yerine getirir, küsleri barıştırır, dostlukları pekiştirir, adaklar adayarak dileklerde bulunurlar. Bu su kaynakları asla kirletilmez, sürekli temiz tutulur. Bundan ötürüdür ki, her ziyaret öncesi ve sonrası mistik bir hava içerisinde su kaynaklarının çevresi baştan sona temizlenir. Bu inancın menşeini yazılı tarih öncesine ve mitolojik döneme değin götürmek mümkündür. Çünkü yaşam alanlarının açıldığı, toplumsallaşmanın geliştiği ilk yaşam yerleri, büyük su kaynaklarıdır. Bu nedenledir ki, Mezopotamya'da Dicle-Fırat, Mısırda Nil, Hindistan'da Ganj, Eski Yunan'da zehir taşıyarak aktığına inanılan cehennem ırmağı Styks böyle bir anlama sahiptir. Adı geçen bu ve benzeri nehirler, iklimi ılımanlaştırıp karları buzları çabuk eritip coğrafyayı barınmaya, korunmaya, bol tahıla ve ürüne açması nedeniyle kutsal olarak kabul görmüştür.

Ayrıca bu su kaynakları birçok yerden geçerek geldikleri için içinde taşıdıkları zengin minerallerle hem toprağı oldukça beslemiş ve hem de bazı hastalıklara ilaç gibi gelmişlerdir. Alevilerde de kutsanan su kaynaklarının benzer yararları vardır.

Şu dertli sinemiz sevgiye beşik
Sevgi bize tutkun biz ona âşık

Koyu karanlığı boğan her ışık
Bizim için daim kutsaldır kutsal

Ruhumu kapladı hüzünlü bir ses
Geçmişe götürdü gizli bir heves
Tüm canlıya yaşam sunan her nefes
Bizim için daim kutsaldır kutsal

Sefil Hayranî der pür dikkatle bak
Dalında kalır mı kuruyan yaprak
Evrenin sırrını gizleyen toprak
Bizim için daim kutsaldır kutsal

Sefil Hayranî
(Mehmet Korkmaz)

Zerdüştlük'te ve Alevilik'te Dağların Kutsallığı

"Suyun çağladığı dağlara şükrediyoruz
Üzerinde yeşerdiğin dağın doruklarına şükrediyoruz»
Avesta

Dağ imajı, dağları, genellikle mukaddes olarak kabul eden İranlılar için daima büyük önem arz etmiştir. İnsanlar, varoluşun ilk dönemlerinde sığınak olarak kullandıkları dağlardaki mağaraların sayesinde yaştan-yağmurdan, kardan-kıştan soğuktan-sıcaktan ve vahşi hayvanlardan korunmuşlardır.

İnsanların evler ve çadırlar öncesindeki meskenleri, arazide bulunan tabiî yapılar ve mağaralar olmuştur. Işte insanoğlu o günden başlayarak kendisi için barınak işlevi gören mağaralara ve dağlara minnetle yaklaşmaya başlamıştır. İnsanoğlu tarafından dağlara ve mağaralara karşı duyulan bu minnet, süreç içeri sinde saygıya dönüşmüş ve bununla birlikte dağlar, insanlar tarafından mukaddes olarak kabul görmüştür. İnsanoğlu, Himalayalar üzerinde yer alan ve insanoğlunun tırmandığı ilk 8000 m.lik "Hasat Tanrıçası" anlamına gelen "Annapurna Dağı", "Kutsal Ev" anlamına gelen on üçüncü sekiz binlik dağ olan "Shisha Pangma" bir başka adıyla "Gosainthan", "Ana Kar Tanrıçası" olan ve dünyanın en yüksek zirvesi olan "Chomolangma" (Everest) ve sekiz binliklerin arasında yer alan "Gökyüzü Tanrıçası" olan "Cho Oyu" örneklerinde görüldüğü gibi dağlardan bazılarını adlandırmak amacıyla kutsayıcı kelimeler kullanmıştır. Eski karalar topluluğu arasında yer alan Asya anakarasında Moğolistan ülkesinin başşehri Ulan Batur civarında, Moğollar tarafından "Bogd Uul" adıyla anılan "Tanrı'nın Dağı" adındaki dağ da bulunmaktadır.

Peygamber Muhammed'in kendisine ilk vahiyin geldiği Nur (Işık) Dağı'nın Hira Mağarası'nda Cebrail ile karşılaşması, Musa

peygamberin "Tanrının On Emri"ni Sina Dağı'nda öğrenmesi, Zerdüşt'ün İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile bir dağda konuşması, Yunan Tanrılarının Tanrısı, göklerin egemeni olan Zeus'un İda Dağı'nda doğması ve Nuh'un gemisinin kıyamet sonrasında Ağrı Dağı'nda karaya oturması örneklerinde görüldüğü gibi dağlar, dinsel sahada da imtiyazlı bir yere sahiptir.

İrlanda'daki "Croagh Patrick Dağı"nın ermiş Patrick'in ibadet yeri sayılması, İran'da yer alan "Taht-ı Süleyman Dağı"nın Süleyman peygamberin mekânı olarak kabul görmesi, Sri Lanka'da yer alan "Âdem Sivrisi"nin cennetten kovulma Adem peygambere ev sahipliği yapması ve Güney Amerika'nın batısında yer alan "Sange de Cristo Dağları"nın adını, İsa peygamberin akan kanından alması örneklerinde görüldüğü gibi dağlardan bazıları insanların anılarını ayakta tutmaları amacıyla mukaddes olarak kabul gören kişilerin adlarını ödünç almışlardır.

Azteklerin Tanrı'ya kurbanlarını dağlarda adaması, Meksika'da yer alan ve "Uyuyan Kadın" anlamına gelen "Ixtaccihuatl" ve "Yıldız Dağı" anlamına gelen "Citlaltépetl" dağları örneklerinde olduğu gibi geçmişten günümüze değin dağlar, halkla ilgili efsanelerin pek çoğunda önemli bir yer kaplamaktadır.

Yunan Mitoloji Sözlüğü'nde F. Jiran, Olympos Dağı ve bu dağın Yunanlılar için arz ettiği öneme ilişkin bilgileri; "Olimpos Dağı geniş bir yaylanın en yüksek noktasında 9000 metreyi aşmaktadır; devasa kaya parçalarından oluşan ve bulut kütleleriyle çevrili son sırası doğaüstü güçlerin uykusuna ev sahipliği yapıyor gibi duran zirveleriyle doğal bir anfi tiyatro oluşturmaktadır. Selanik Körfezi'ne yönelen denizci, gökyüzünün mavi ufuk çizgisine doğru eğilen Olimpos Dağı'na dikkatle bakar, irkilir ve dinsel bir korkuya kapılırdı. Bütün bu güzellikler, Tanrıların kaygı verici görkemini anımsatıyorlardı. Gözlemci ilk bakışta, Olym

pos'un dünyanın en yüksek zirvesi olduğundan şüphe duymuyordu. Küreklere asılan denizci, Olympos'u izlerken, Homeros'a da esin kaynağı olan aynı manzara karşısında şu dizeleri mırıldanıyordu: "Onu hiçbir zaman rüzgâr sürükleye meyecek ve kar da zirvesini kaplayamayacak; hafif bir meltem çevresini saracak, duru bir saflığa boğulacak ve Tanrıların mutluluğu onun sonsuza kadar yaşamasını sağlayacak. Tanrılar altın masalar etrafında oturuyor, ölümsüzlük içkisi içip, ambrozia yiyor ve insanlar tarafından tanrılar şerefine pişirilen kurban etlerinin kokusu başlarını döndürüyordu. Zeus, mekânı olan Olimpos Dağı'nın doruğunda meclisini topladığı zaman, Gençlik Tanrıçası Hebe ölümsüzlük içkisiyle dolu kupaları elden ele dolaştırıyordu." şeklinde dile getirmektedir.

Başka yerlerde dağ, her ne kadar mukaddes olarak kabul görürse de insan oğluyla dağın münasebetinin çok daha ileriye gittiği İran'da dağ, ulu olarak kabul edilmiştir. Dağ, genellikle büyük ün elde etmiş İranlıların şaşaa ve harikuladeliğinin sembolü olmuştur. İranlılar için dağların harikulâdeliğinin yansısı hakikaten de dağ benzeri ilânihaye ve erişilmezdi. Dağları, tanrılar tarafından kendilerine bahşedilen bir görkem olarak kabul ediyor ve bundan ötürü onları mukaddes olarak görüyorlardı.

Eski Yunan ve Roma uygarlıklarının gelişip yayıldığı çağda dağda yaşadığına inanılan Işık Tanrısı Mithra'nın her yeni şafakta doğup gün içinde büyüyerek gece vakti ölmüş olduğu inancı, güneşe tapınım gösterenleri, kendi tapındıkları tanrı larına daha yakın olabilmeleri amacıyla tapınaklarını dağlarda yer alan mağaralarda inşa etmeye yönelmesini sağladı. Yaştların da yer aldığı Avesta'nın bir kısmında, Işık Tanrısı olarak kabul gören Tanrı Mithra'nın; "Cennette yer alan tanrıların en ulusu olduğu ve döngüsü içerisinde güneşin önünden gittiği" kayıtlıdır. O, "İranlıların, üzerinde yaşam sürdükleri toprakların tamamına egemen

olduğu, altın sarısı doruklara yükselen ilk Tanrı" olarak kabul edilen Işık Tanrısı Mithra bununla birlikte "Bin sütundan oluşan ihtişamlı konağının, Haraiti (Elbruz) Dağı'nın en yüksek doruğunda bulunduğu" dile getirilmektedir. "İç kısımları kendi kendine ışık saçan bu malikânenin dışı da yıldızlar tarafından saçılan ışıkla aydınlatılıyordu."

Bütün bunlardan daha önemli olanı da İran efsanelerinin pek çoğunda aynı biçimde dağ imajına bağlılık göze çarpar:

Siyavuş adındaki Kyan Hanedanlığı'nın üçüncü kralının Keyhüsrev adındaki oğlu canlılar âlemini terk eder ve ardından "Sushiante" denilen kurtarıcının refakatinde tekrar kurmak üzere dünyaya avdet eder. Ebedîyete erişmek amacıyla tırmandığı dağın doruğunda gözden yitip gider.

Manuş Dağı'nda doğup büyüyen Menuçehr, Pişdadiyan Hanedanlığı'nın yedinci hükümdarıdır.

Yıllar sonra "Simurg" adıyla anılacak olan, Antik İran'ın "Saêna" adındaki ünlü bilgin ve mistiği "Harzaebeh Dağı"nda yaşam sürüyor ve içlerinde ünlü pehlivan Rüstem'in babası Zâl'in de yer aldığı müritlerini bu dağda bir araya topluyor.

Gaddarlığıyla ün salan zalim Dahhak, Feridun tarafından "Demavend Dağı"ında zincire vurulur. Bununla birlikte aynı dağ, Turan ve İran krallıkları arasında vukû bulan sınırı belirlemek amacıyla Araş tarafından fırlatılan ve İran'ın en güzel efsanelerinden biri olan "Ok Efsanesi"ne de tanıklık yapmıştır.

Ulviliğin, erkin ve güzelliğin sembolü olarak kabul edilen dağ, bununla birlikte yaratıcının mukaddes ve ebedî olduğunu göstermektedir. Muhammed peygambere, Tanrı tarafından ilk vahiy Hira Dağı'nın doruğunda inmiştir. İsa peygamberin çarmıha gerilişi Golgotha Dağı'nın zirvesinde gerçekleşmiş, Musa

peygamber Sina Dağı'nda Tanrı ile tanışmış ve Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta, Zarathustra tarafından Savalan Dağı'nın doruklarında kaleme alınmıştır.

Orada hakikat ile söylence ve mit iç içe geçmiştir: Hakikattir, zira peygamberimiz burası için "Cennetin Kaynağı" sözünü kullanmıştır; mittir, zira aralarında ünlü şair Firdevsî'nin de bulunduğu Tus bilginlerince dizelere aktarılan ve Keyhüsrev, Feriborz Rad ve Bahman Dej'i karşı karşıya getiren savaşlar, Savalan Dağı önlerinde gerçekleşmiştir. Ve neticede Azeriler tarafından inanılan bir söylence şöyledir: "Savalan Dağı'nda kar az olduğu zaman kıtlık kapımıza dayanmış demektir." Erdebil kenti ile Savalan Dağı savaşçıların ve kahramanları otağı olarak kabul edilmiştir. Babak Koram Din ile Safevi hükümdarlarından Şah İsmail yiğitliklerini ve gözü pekliklerini Savalan Dağı'nda denemişler ve sonrasında Erdebil'de unutulması mümkün olmayan direnişlerine teşebbüs etmişlerdir.

Eskiden Zerdüştilerin "Artavil" olarak adlandırılan mukaddes kenti, Sasaniyan döneminde başlayarak "Bârân-Pirouz" adıyla anılır olmaya başlandı. Aradan asırlar geçtikten sonra Erdebil'de yaşayan Şeyh Safi-Al-Din'i'nin yaşamını yitirme sinin sonrasında Erdebil kenti; umutların Kâbesi, Sufiliğin Mekke'si ve mistik yolun müritleri için mukaddes bir yer haline geldi. Safevîler devrinde suç işleyen, günâha giren herkesin Erdebil'e sığınması üzerine kent, süreç içerisinde "Dar-al-amân" adını almaya başlamıştır.

Devletçi-iktidarcı sistemin dışında kalmalarından ötürü genelde paylaşımcılığı baz alarak doğayla dostluk temelinde bir yaşam sürdüren Aleviler, yaşam alanı olarak devletin kolayca ulaşamayacağı dağlık ve ormanlık alanları seçmiş lerdir. Paylaşımcı topluluklar için en uygun doğal savunma fonksiyonuna

sahip olan dağlarda kurulan yaşam, ister istemez doğayla bir iç içeliği, bir birlikteliği ve samimi bir ilişkiyi, empatiyi geliştirmiştir. Hayatlarını devam ettirebilmek amacıyla doğa tarafından kendilerine bahşedilen pek çok ihsanı kutsayarak koruma altına almışlar ve bununla birlikte doğanın kendilerine sunduğu lütuftan ötürü şükranlarını bu yolla ifadeye çalışmışlardır. Bu ahlâki yaklaşımın bir mahsulü olmalı ki, tıpkı bir ana gibi toplulukları bağrına basan, düşmandan koruyan ve birer kutsama üssü haline getirilen dağların dorukları, arınma ve Tanrıyla bütünleşme yerleri olarak kabul görür.

Devletçi-iktidarcı uygarlığın uzağında bulunan ve özgürlüğün ifadesi olan bu dağların zirveleri, özgürlük ile Tanrı'yı özdeş kılmanın, bağımsız birey ile Tanrı birliğini tesis etmenin mukaddes mekânlarına dönüşmüşlerdir. Tarihte Peygamber lerin birçoğu yeni bir ideoloji ile topluma giderken bu ideolojinin şekil almasını dağlarda yoğun tefekkürler sonucunda sağlamışlardır. "Tanrı'nın emri" adı verilen bütün ayetlerin bu büyük halk önderlerinin dağlarda gerçekleştirdikleri tefek kürün semeresidir. Toplumun acıları ve sorunları karşısında hassas olan bu insanlar, kendilerini günlerce izole etmek koşuluyla dağların özgürleştirici havasını soluyup, toplumun çektiği acılar üzerine düşünüp kafa yormuşlardır, toplumu; içinde bulunduğu kölelik konumundan kurtarmak amacıyla beyin ve yüreklerini ortaya koymuşlardır. Toplumu, yaşadığı derin kölelik konumundan kurtarıp canlandırarak Devletçi-iktidarcı sistemin karşısına dikilerek savaş ilan etmişlerdir. Ruhî sakinliği ve bağımsız mülâhaza gücünü elde etmek suretiyle sağlamış oldukları bu odaklanmalar ve vardıkları çözüm tasarıları, "Tanrı'nın emri" adı altında topluma ak-tarılmış, aydınlanan dimağlarla tarihin izlediği yolu değiştirmeyi başarmışlar, her zaman toplumsal direnme gücünü ve bağımsız olabilme ümitlerini diri tutup umutlarını yitirmemişler, paylaşımcı değerlerin ayakta tutulmasında kıstas değerinde bir

görev üstlenmişler. Zerdüşt'ün Ahura Mazda'sı ve Ehrimen'i bu dağlarda elde ettikleri derin odaklanmaların bir semeresi şeklinde biçimlenmişler. Musa'nın "On Emri"- Tevrat'ı, İsa'nın İncil'i, Muhammed'in Kur'an'ı bu tür uzun ve büyük odaklanmaların neticesinde ortaya çıkmışlardır. Büyük duygu ve düşünce gücü tarafından ortaya konulan bu toplumsal tasarılar, ıstırap içinde yaşam sürmeye çalışan topluma umut ışığı ve yepyeni bir soluk olarak bütün çağları etkisine almıştır. Pek çok coğrafyada peygamberlerin odak lanmış oldukları bu tür yerler, toplum tarafından mukaddes uğrağı merkezine dönüştürülmüştür. Horasan'ın, Alevilerce değer verilen yerlerden biri olmasının ana nedenlerinden biri de Zerdüşt'ün devrim niteliği taşıyan büyük odaklanmaları bu coğrafyada yaşadığına olan inançtan kaynaklanmaktadır. Ki bu odaklanmaların bir neticesi olarak meydana çıkan bakış açısı tanrı-krallar döneminin son bulmasına yol açmıştır. Öte taraftan Zerdüşt'ün pek çok ateşgedelerinin bu coğrafyada yer alması da Horasan'a farklı bir anlam kazandırmıştır. Anlamını bu tarihî gerçeklikten aldığı düşünülen Horasan'daki 'xor', eski dilde 'tanrı', 'san' da 'kalkmak-uçmak' anlamına gelmektedir. Horasan'daki yerel halk dilinde ise 'xor' Tanrı, 'san' 'yer' anlamındadır.

Bir başka ifadeyle 'tanrının kalktığı yer' ya da 'tanrının yeri' anlamına gelmektedir. Hiç şüphe yok ki, Alevileri; inadına Horasan'a dayandırmak arzusunda olan yaklaşımlar da yok değildir. Ancak Alevilerden pek çoğunun 'Biz Horasan'dan gelmeyiz' söyleminin altında kuşkusuz ki bu gerçeklik yatmaktadır.

Zerdüştlük'te ve Alevilik'te Ocaklar

"Ehl-i Beyt soyundan gelen ailelerin oluşturduğu çevresel inanç merkezi ve ekolüne "ocak", bu ocaklara mensup olan kim-

selere de "Ocakzâde" denir. Ocakzâde olan, Alevi inanç sistemi içerisindeki ritüelleri ve cem erkânının uygulanmasını sağlayan kişilere de "dede", "baba" ya da "pir" denir (Dede Kargınoğlu, 2010 b: 333).

Hacı Bektaş Ocağı'nın Babagân Kolu'nda ise böyle bir soy bağlantısı yoktur. Sıradan bir talip, hatta talip bile olmayan farklı bir inanç grubuna mensup birisi, Bektaşi tarikatına girerek dervişlik, babalık, halife babalık ve dede babalık gibi aşamalardan geçerek en üst makama kadar yükselebilir.

Alevilerin dinî örgütlenme biçimi dede ocakları etrafında yapılanmıştır. Aleviler bu dede ocaklarını Alevilik inancının temeli olarak kabul etmektedir. Alevi inancı günümüze kadar ocaklar çevresinde örgütlenen dede-talip topluluklarıyla ulaşmıştır. Ocakların müstakil profilleri ve karşılıklı olarak geliştirdiği inanç kurumu olarak yapılanışları, uygarlık tarihinde benzeri olmayan özel bir örgüt lenme biçimidir. Aleviler için bu, son derece önemli inançsal, kültürel ve tarihsel bir birikimdir.

Son yıllarda ocak denince bir kısım araştırmacının aklına tekke, türbe, dergâh, zaviye, düşek, ziyaret ya da görkemli bir şekilde yapılmış olan, yemek pişirilen, ateş yanan mekânlar veya yapılar gelmektedir. Oysa ocak, bir mürşit veya pir dede grubuyla o gruba bağlı taliplerin toplamıdır. Yani ocak, fiziksel bir mekân değil, dede ve talibin toplamından ibaret olan sosyal bir birimdir. Bundan dolayı karışıklığa meydan vermemek, ateş yanan yer ile Alevilikteki ocak kavramını birbirinden ayırmak ve netlik kazandırmak için "Dede ocağı" tanımını kullanmalıyız" alıntı. (hbvdergisi. gazi.edu. tr/ui/dergiler/ 60_ 20111 230 172534. pdf)

Zerdüştlük inancında ateşgedeler temel eğitim yerleridir. Buna karşın Alevilerin temel eğitim yerleri yukarıdaki alıntıdan

da anlaşılacağı üzere ocaklardır. Alevilik'teki bu ocaklar, adını ateşin yandığı kutsal ocaklardan almaktadır. Alevi insanına Alevilik öğretisi ve inanç eğitimi, kutsal olarak kabul gören bu ocaklarda verilmektedir. Burada, "can" adı verilen inanç insanlarına, inancın gizlerinin tamamı öğretilmektedir. "Gördüğün ört, görmediğin söyleme" şiarıyla hareket eden Alevilerde giz, lalettayin insanın bilebileceği bir şey değildir. Sır bilen insan, ermiş, yüksek mertebeye ulaşmış yetkin insandır. Gizi öğrenmenin temel koşulu giz'i saklamayı bilmektir. İnanç, böylece mistik ve cazibeli bir hale getirilmek suretiyle insanların ruhsal arınma çıtası yüksek tutulur. İstenç ve şahsiyette sıçrama gerçekleştirilir. Sırları alacak düzeye gelmiş bir insan, kendisini en üst seviyede eğitmiş insandır. Bundan ötürü söz konusu olan bu ocaklar da eğitim görenlerin dışındakilerin giz'i bilmeleri mümkün değildir, sırların başkasına verilmesi ya da aktarılması söz konusu değildir. En kabiliyetli ve erişkin insanlar, alındıkları bu ocaklarda eğitimden geçirilir. Bu ocakların, Alevi inancının özünü koruyup idame ettirmesinde önemi oldukça büyüktür. Alevilik'teki devlet dışı paylaşımcı yaşam sistemi ve demokratik-direnişçi öz, bu ocaklar tarafından korunmaya alınmaktadır. Bu gerçeğin farkında olan devlet, bilinçli olarak Aleviliği dejenerasyona uğratmada bu ocakları dağıtmayı temel bir hedef haline getirmiştir. Bilhassa cumhuriyetin kuruluşunun yanı sıra Alevilere ait ocakları ve cemevlerini resmi bir yasa çıkarmasa da fiilen uyguladığı şiddetli baskılarla yasaklı kılmıştır. Alevi inanç eğitiminin sekteye uğratılmasıyla hatta yok edilmesiyle Alevi öğretisinin, Alevilerce öğrenilmesinin önüne geçmiştir. Ocakların etkisini yitirmesi babadan-oğula geçen 'Pir'lik ve 'Dede'lik vakıasını ön plana çıkarmış ve bu vakıa, süreç içerisinde kurumsal hale getirilmiştir. Ciddi bir inanç eğitimine dayanmayan kulaktan dolma sözlerle-mitlerle Alevi inancında aşınma ve dejenerasyon yaratılmıştır.

Cem Evleri, Alevi kültürünün koruma altına alınmasında ve kendini ayakta tutmada, paylaşımcılığı esas alan toplumsallığın devamında yaşamsal bir öneme haizdir. Alevilik inancındaki cem olayı, İslam inancından çok ana-erkil inanç ritüellerine daha yakın durur. Tıpkı anaerkil inanç ritüelleri gibi gizem dolu bir havada gerçekleştirilen cem, söz ve hareket birlikteliğinin en güzel şekilde dile getiriliş şeklidir. Tanrı ile insan birliğini ifadesinin yanı sıra kadın-erkek eşitliğinin de devinimsel ifadesidir. Doğadaki karşıt cinslerin eşitliği ile canlılık-güzellik elde edebileceğinin ve varlığını devam edebileceğinin dile getirilişidir. Semâh da bu anlayışın somut hale getirilişinden başka bir şey değildir. Cemlerde; topluma, insana ve hayata dair sorunların tamamı masaya yatırılır ve ortak çözüm yoluna gidilir. Topluluk halinde elde edilen neticelerden herkes pay sahibi ya da sorum ludur. Cem'e iştirak eden canların her biri toplumun menfaatini gözetmekle ve yaşamlarını güvenceye almakla yükümlüdür. Mesuliyet alma yaşına gelen topluluğun herbir üyesi, ikrâr olarak da bilinen 'söz' verir. Olgunluğa erişmiş her can dâra çekilir. Dâra çekilme; biri olgunluk yaşına erişmiş olmanın ve mesuliyet almanın gereği olarak insanın topluluk önüne çıkarak onay alma ve söz verme, diğeri de topluluk üyesi olan her hangi bir bireyin topluluğun menfaatini rizikoya uğratacak hal ve hareketlerin bulunması durumunda topluluğun karşısına çıkarak yargılamaya tabi tutulması olmak üzere iki türdür. Dâr'a çekilen canlar, içinde bulundukları toplumun yaşam kuralları ve ahlâksal değer yargıları hakkında bilgilendirilir. Toplumla bir arada yaşamanın hangi koşullar altında mümkün olabileceği izah edilen bireyden tutumunu açıkça ortaya koyması istenir. Bu konuda bireyden ikrar (söz) alınır. Topluluk tarafından doyurucu bulunması durumunda birer birer ortaya konan sorumlulukları üstlenerek, gerekli kurallara riayet ederek tekrardan topluluğa kabul edilir. Bu; bireyin, topluma kar-

şı bir tür sadık kalınacağına dair yeminidir, bir başka ifadeyle toplumla sözleşmesidir. İkrâr veren kimse, kâmil insan merhalesine gelmiş bulunmaktadır. Alevilik inancında bu tören şeklini; anaerkil etkilerin egemen olduğu topluluklardaki gençlerin çeşitli sınavlardan geçerek isim almayı hak etmesine benzetmek de mümkündür. Anaerkil topluluklarda her bir sınav, bir bakıma bireyin öz istenç sınavı olup topluluğa güven tesis etmeyi amaçlar. Bu sınavda başarılı olamayan genç kâmil insan ve güvenilir bulunmaz. Böyle bir durumda saygıda kusur edilmemesine rağmen kendisine önemli görevler verilmez. Alevi inancında durum, tamamen böyle olmasa da dara çekilme ve ikrâr biraz bu kültürün izlerini taşımaktadır. Bir tür istenç ve güven tesis etme sınavı olarak kabul görmektedir. Suçu ağır olanlara verilen cezalar da son derece ağırdır. Bireyin, toplumun menfaatini tehlikeye düşürüp güvenliğini ciddi manada riske atması durumunda düşkün ilan edilerek topluluktan tecrit edilir, topluluğun dışına atılır. Cemler, tarihin her döneminde hâkim sisteme karşı birer muhalefet odağı gibi bir rol de oynamışlardır. Tarihte adeta ezilenlerin muhalefet meclisleri olarak yer almışlardır.

Yaratılan, Yaratanın Zahirî Halidir

"Yaratılanı severiz, yaratandan ötürü" düstûruyla hareket edilen Alevilik'te semahlar, bireyin Tanrı'yla bütünleşmesi, Tanrı'dan gelip Tanrı'ya geri dönme inancının eyleme dönüşmüş biçimidir. Tıpkı dünyanın da içinde yer aldığı gezegenler ve yıldızların güneşin çevresinde dönmesi olayında olduğu gibi kadın-erkekli bir halka oluşturarak kendi ekseninde döner dururlar. Halka oluşturacak şekilde gerçekleştirilen bu dönüş, Tanrı'nın kendi içinde olduğuna olan inancın bir yansımasıdır. "Tanrı, insandadır" inancının bir tür eylemsel ifadesidir. Bunu; kendi iradesini Tanrı'nın iradesiyle, Tanrı'nın iradesini kendi iradesiyle

birleştirmenin ve ruhsal ululuğa erişerek Tanrı'da yok olmanın hareketi biçiminde algılamak da mümkündür. Halka, hayatın devinimini, diriliğini, evrimini, sürüp giden bir değişim ve dönüşüm biçimindeki doğal yaşam döngüsünün ifadesinden başka bir şey değil. Bundan önceki paragraflarda da anlatıldığı üzere Alevilik'te insanı, Tanrı'dan soyut bir varlık olarak görmek olası değildir. Bir parçası olarak kabul edilen Tanrı, doğayı ve oluşumların tamamının toplamı olarak insanı kendisinden yaratmıştır. Bu bakımdan insan yaşam sürerken de ilahî özellik ve niteliklerini ifşa etmek koşuluyla tanrıyı kendisinde var edebilir, tanrısallaşabilir. Bu felsefeye göre ölüm, tekrar özüne dönmekten öte bir şey değildir. Kısaca; Aleviliğe göre yaratılan yaratanın zahiri şeklidir. Doğa ve insan Tanrı'nın birer görünümleridir. İnsan kötülüklerin ve çirkinliklerin ne kadar uzağında yer alırsa, yüreğini ve beynini temiz tutarsa, anlayışlı ve hoşgörülü olursa tanrısal özünü de bir o kadar ortaya koymuş olur. Dikkatle incelendiğinde Zerdüştlük inancının da Alevilik inancının da dayanak olarak aldığı Tanrı anlayışı; tanrıça inanç döneminin, animizmin izlerini taşıdığı görülecektir. Bilinmez ve görünmez olmayan Tanrı, kendisinden bir parça olarak yarattığı insana dost ve onunla birliktedir. İyilik yapmayı seven, dost ve hoşgörü sahibidir. Alevilerin Tanrı anlayışı; tıpkı Ana tanrıça inancında olduğu gibi hem yaşamın yaratıcısı, hem toplum yaşamının devam ettirici gücü, hem de yaşamın içinde insanlarla bir arada yaşamı paylaşan bir olgu gibidir.

Bir bakıma Alevilik felsefesindeki tanrısal inanç, somut bir olgu olan toplumsal ahlâkın, soyutta kendisini ortaya koyma şeklidir. Tanrı, toplumsal ahlâkı meydana getirmek ve her zaman yaşamsal kılmak amacıyla toplum tarafından geliştirilen yetkinlik düzeyinde seyreden soyut düşünceden başka bir şey değildir.

Buradan hareketle esasen özgür ahlâkın kendisi olan Tanrı, ahlâkın ortaya çıkışına neden olan düşünce sistemi ise gene kaynağını toplumun somut, maddi ve manevi gereksinimlerinden, topluluğun yaşam karşısındaki cılızlığından, korkularından, isteklerinden, hayal ve özlem duyduklarından alıyor ise eğer -ki öyledir- öyle ise Tanrı, ortaya çıkan insanın kendisinden başka bir şey değildir. İnsanın kendi şuurunun sınırıdır, şuurun sınır noktasıdır. Bu şuurun yaşama dönüşmüş halidir, ahlâk. Hasretini çektiği yaşam şeklini; 'tanrı böyle buyurdu' şiarını dillendirerek düşünce gücünü ilahî kisveler altında ahlâkı ortaya çıkarmıştır. Ahlâk bu açıdan toplumun Tanrı'sıdır. Bir toplumun ahlâkı, o toplumun Tanrı niteliklerini ortaya koymaktadır. İnsan-toplum bilincinin en üst sınırını ifade eden Tanrı olgusu, Alevilik'te de en somut şeklini ahlâkta bulur.

Alevilikteki inanç felsefesinin en güçlü ve etkili ifadesi olan ve 'halka namazı' olarak kabul gören cemler ve semahlar; hem toplumsal dayanışmayı güçlendirmede, hem ortaklaşa kültürü özümsemede, hem kişilik eğitimini sağlamada, hem de yaşamın anlam gücünü arttırmada son derece etken bir görev üstlenir. Yazılı hukukun bulunmadığı Alevilik'te; toplumun hukuku, ahlâki değer yargılarıdır. Devletçi-iktidarcı tarih süresince her zaman baskı ve tehdit altında yaşamaya zorlanan Aleviler, barış, kardeşlik ve dayanışmayı temel almışlardır. Toplumun yaşamını tehlikeye atacağına inandıkları bireycilikten ve düşmanlıktan özenle kaçınmışlar. Bu bakımdan toplumun, dış tehdit ve tehlikelerden koruması için iç huzuru, barışı ve dayanışmayı son derece önemsemişlerdir. Toplumu oluşturan bireyler, toplumsal çıkarları gözetmek koşuluyla toplum yaşamını güvenceye alma temelinde eğitmişlerdir. Ortaya koyarak geliştirdikleri her kural, bir açıdan nefsin terbiyesinin muhtevasıdır. Nefsine hâkim olamayan bireyin her tür kötü yola saparak toplum yaşamını olumsuz yönde etkilemesinde korktukları için buna engel olmak ama-

cıyla bir ahlâk sistemi vücuda getirmişlerdir. Cem ayinlerinin ve semâhların icra yeri olarak kabul gören Cem Evleri ve cem törenleri aynı zamanda bu ahlâksal motifi meydana getirme ve 'can' olarak adlandırılan bireylere özüm setme yerleridir. Cem törenleri, topluma karşı sorumlu, iradeli bireyleri yetiştirme yeri gibi görülmüştür. İkrar (söz) vererek toplumla sözleşmesini yenileyen birey-can, aynı zamanda toplumsal ahlâkı da kazanmış demektir. Zorla ve baskı kullanmanın yerine bireyin iradesi esas alınarak ikrara gidildiği için kendi çapında özgür bir ahlâkı da ifade etmektedir. Sünni kardeşlerimizin affına sığınarak burada bir saptama yapmak istiyorum: Sünni inancında birey, küçük yaştan itibaren dinsel eğitime tabi tutulur. Bunun sonucu olarak da kendi inancını kendisi seçme hakkına sahip olmayan birey, kendisine empoze edilmeye çalışılan bilgilerin doğruluğunu ya da yanlışlığını kendi özgür iradesiyle seçemiyor. Buna karşın Alevilik'te dinsel kurallar; birey reşit olduktan sonra kendisine verilmeye çalışılır. Dolayısıyla birey, doğruyu ve yanlışı kendi özgür iradesiyle birbirinden ayırt etmeye çalışır.

Eline, Diline, Beline (Nefse) Hâkimiyet

"Eline, beline, diline sahip ol" düstûrunu ilke edinen Alevilik'te 'nefse hâkimiyet'in bir başka adı da ahlâklı olmaktır, özgür ahlâka vasıl olmaktır. Ahlâklı olmanın ilk koşulu; üç temel ilkesi bulunan nefs terbiyesinden geçmektir. Bu ilkeler bununla birlikte bağımsız bir ahlâkın da ana maddesidir. Bu ilkeler aslında kendisini terbiye eden ve 'can' olarak adlandırılan bireyin; Tanrı'yı kendisinde, kendisini de Tanrı'da var edebilme gücüdür. Bir başka ifadeyle tüm insanî düş künlüklerden ve zevklerden kendisini arındırmayı başarmış, istençli, bağımsız ve topluma en yararlı noktada bulunan insan, kendisindeki Tanrı'yı ortaya koymuş, kanıtlamış insandır. Bu noktaya erişmiş can, bireyler

arasına ayrım koymaktan uzaktır. Tüm insanlara eşit uzaklıkta durur, hoşgörülüdür ve varlığına saygılıdır. Nefse hâkimiyeti esas alan ilkeler; insanın eline, diline, beline hâkim olmasıdır. Eline hâkim olmaktan kasıt; insanın hırsızlık yapmaması, kendisine ait olmayan objeyi almaması, hak etmediği şeyi yememesidir. Diline hâkim olmaktan kasıt; insanın yalan söylememesi, kimseye iftira etmemesi, gereksiz yere konuşup kimseye rahatsızlık vermemesi ve kırmamasıdır. Beline hâkim olmaktan kasıt ise, insanın güdülerine egemen olması, karşı cinsi rahatsız edici, aşağılayıcı davranışlardan kaçınması, cinsel istismara neden olacak davranışlar içine girme mesi, özel ilişkisi dışında herkesi kardeş görmesi, eşine sadık yaşamasıdır. Kadın, Alevilik'te kültürün ve ahlâkın omurgasını oluşturmaktadır. Her ne kadar ataerkil tarihin yaratımı olan toplumsal cinsiyetçiliğin etkileri olsa da genel toplumsal gerçeklik kriterine göre bir kıyaslama yapıldığında Alevilerde kadın ile erkek arasında belli bir uyumdan söz etmek mümkündür. Alevilik'e göre, Tanrı'nın kadın ile erkeği kendisinden bir parça olarak eşit yaratmış olması nedeniyle kadına yaklaşım, son derece eşitlikçi ve hakkaniyete uygundur. Kadının biraz daha serbest ve bağımsız bir şekilde yetişebilmesine katkı sağlayan şey; baskının ve zulmün sınırlarının çizilmiş olmasındandır. Evliliklerin tek eşli olduğu Alevilerde çok eşli evlilikler, ender olarak görülür. İslamiyet'te var olan çok eşli evlilik kültürüne Alevilerde pek rastlanmaz. Alevilerdeki çok eşli evliliklerin ana nedeni de ya çocuk sahibi olamamadan ya da çocukların sadece erkek veya sadece kız olmasından kaynaklanır. Kadına yaklaşım bir toplumun gelişmişlik, çağdaşlık ve özgürlük düzeyini ortaya koymasının yanı sıra o toplumun ahlâkının da bir göstergesidir. Toplumun ilerlemesinde ya da gerilemesinde kadın olgusu ve kadına yaklaşım, belirleyici bir etkendir. Kadın, erkekle ne kadar eşit ve özgür bir konumda bulunu yorsa o toplumun özgürlük düzeyi de o kadar yüksektir. Toplumun özgürleş mesinde kadın özgürlüğüyle birebir ilişkisinin bulunduğu zaman ilerledikçe

daha çok açığa çıkan ve varlığını yakıcı bir şekilde hissettiren bir olgudur. Toplumun köleleşmesinin kökeninde de kadının köleleştirilmesinin ve sömürülmesinin olduğu muhakkaktır. Aleviliği bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman ilk göze çarpan şey, kadın ile erkek arasında belli bir anlayış, saygı ve eşitlik düzeyinin olmasına rağmen bu özgür ve eşit ilişki anlamına gelmemektedir. Devletçi-cinsiyetçi sistem kültüründen önemli ölçüde bir etkilenmenin söz konusu olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

"Bilmeyenler bilsin beni
Ben nefsime dost olamam
Dinmese de gözüm nemi
Ben nefsime dost olamam

Lâle, sümbül dört bir yanım
Muhabbetle sevgi dinim
Arzuları çoktur onun
Ben nefsime dost olamam

İkrâr verdim ben bir yâra
Hasretinden yandım nâra
Daim koşar beni zora
Ben nefsime dost olamam

Hayranî bir olsak keşke
Sevdalanıp düşsek âşka
Sözüm yoktur bundan başka
Ben nefsime dost olamam"

Sefil Hayranî
(Mehmet Korkmaz)

Zerdüştlük'te Mesih-Alevilik'te Mehdi İnancı

Zerdüştlük inanç sistemine göre evrenin var edilişi; dört dönemden meydana gelen 12.000 yıllık bir zaman sürecini ihtiva etmektedir. "Dördüncü dönem ölülerin dirilişi ve son yargılama ile nihayete erecek olan dönemdir. Bu dönemde İran Messianizmi (Mehdilik) söz konusudur. Bu dönemin birinci bin yılın ilk yıllarında temiz bir bâkireden doğacak olan Zerdüşt'ün, tebliği on yüzyıl devam edecektir. Ardından zaman ilerledikçe evrenin genel ahlâksal durumu kötüye doğru hızla ilerleyecektir. Sonunda Zerdüşt sonrasındaki II. bin yılda, yine Zerdüşt'ün soyundan gelme bir peygamber zuhur edecek ve bu durum III. bin yılda da tekrarlanmasına rağmen III. bin yılda gelecek Saoşyant adındaki propagandist evrenin egemeni konumuna gelerek evreni güçlerden arındıracak. Zerdüşt'ün propagandasını tekrarlayacak ve bunun neticesinde evren; Zerdüşt'e inananlarla dolup taşacaktır. Bin yılın sonunda ise o, hâkimiyeti Ahura Mazda'ya teslim edecek ve bu suretle dünya nihayete erecektir. "Kutsal kitapları Avesta'nın çekirdeği sayılan Gaîhalar'da saoşyant kelimesi genellikle kurtarıcı anlamında kullanılmaktadır"(Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi Mecusilik maddesi. S.119-126, Isparta-2008).

"Soeshyant (manası: Herkese, âlemlere rahmet) "(Kütüb-i Sitte ve muhtasarı tercümesi, İbrahim Canan, c. XV, s.280, Ankara-1992) anlamında olduğu da rivayet edilen "Saoşyant dünyaya gelmeden önce, yalan ve kötülükler dünyanın egemeni konumuna gelecek, küfür ve ahlâksızlık yaygınlık kazanacaktır. O, şeriatın getirdiği yasaklardan yana tavır alacak Avesta'yı rehber edinerek yalan ve kötülüklere karşı savaşım verecektir. Doğa değişime maruz kalacak; yıllar, aylar ve günler zamanla kısalacak, toprak çoraklaşacak ve verim veremez duruma gelecektir. Ekinler büyüyemez olacak, Güneş kararacak, depremler birbirini izleyecek, ülke, fakirlik ve felaketin pençesinde kıvranacaktır.

Saoşyant gerçek bir hükümdar olarak dün yanın egemeni olacak, ülkesini tanrısal yasalar gereği egemenliğine alacak, zama nın son bulmasına (kıyamete) 57 yıl kala iki ayaklı cinsin şeytanlarının tamamını ortadan kaldıracak ve nihayette hâkimiyeti Tanrı Ahura Mazda'ya devredecektir. Daha sonra bunu umumi haşir ve hesap günü takip edecektir."

"Mecusi kültürü coğrafî ve tarihsel olarak en yüksek kültürlerin tam ortasında olduğu için mekân ve zaman olarak en yüksek kültürlerle ilişkide olabilecek tek noktadadır" (Josebh Campbell, Batı Mitolojisi, s. 334. Ankara-1995,) "Bu sebeple Mecusi /Zerdüşt dinindeki Mehdi tasavvurunun İran üzerinden Hindistan'daki Budizm ve Hinduizm'e geçtiği ve bu dinlerin kendi özelliklerine göre geliştiği görülmektedir "(Ekrem Sarık-çıoğlu, A.ge, Mecusilik ıaddesi. S. 119-126, Isparta-2008). "Mecusi/ Zerdüşt dinindeki Mehdi inancının tarihte Babil Esareti (M. Ö. 586-538)'nden sonra Yahudiliğe de geçtiğini görmekteyiz. Pek çok Tevrat müfes siri de bu iddiayı doğrulamaktadır" (Ekrem Sarıkçıoğlu, A.ge, Mecusilik maddesi. S.119-126, Isparta-2008).

İbranice'de ıneşiah (Mashiah) şeklinde kullanılan 'Mesih' sözcüğü kurtarıcı anlamına gelmektedir. Ancak 'mesih' sözcüğünün İbranice olması, bu dinin öncesindeki dinlerde ve inançlarda 'mesih' kavramının bulunmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Ayrıca 'kurtarıcı mesih' beklentisi daha ziyade bir doktrin olarak görüldüğü Yahudilik'te göze çarpmaktadır. Alevi inancında geleceğin kurtarıcısı olarak kabul gören 'Mehdi' sözcüğü, muhtemelen, Mesih örgesinin Arap diline, İslam kültürüne adaptasyonundan kaynaklanmaktadır.

'Apokaliptik kültür' olarak adlandırılan ve kökeni Yahudi Kabbala öğretisine değin uzanan, gelecekte meydana geleceği öngörülen olaylar dizgesinin hemen hepsi gibi, Mesih/kurtarıcı anlatılarına da İslamî bir kılıf bulmakta zorlanılmamıştır. "Ko-

nunun mütehassısları, bilhassa Zerdüştlüğe dikkat çekerek, İranlıların Sasani kültürünü İslami alana taşıdıklarını belirtmektedirler" (Mehmet Durmuş, "Mehdilik İnancı Üzerine", Nida Dergisi 2004 Kasım – Aralık sayısı).

Zerdüştilik'te Evlilik

Mazdekilik'in evliliğe ilişkin ortaya koyduğu varsayılan kural ve kaideler, tamamen yanlış anlaşılmakta, yanlış yorumlanmakta ve hatta Mazdeizm öncesindeki İran'da geçerli olan evlilikle ilgili kuralların, Mazdeizm inancı tarafından ortaya konulduğu şeklinde uzaktan yakından ilgisi bulunmayan gerçek dışı bûhtan edilmektedir. Deniş Saurat adındaki Londra Üniversitesi Profesörü; mazdeizmin, ana, bacı ve evlâtla evlenmeyi özendirdiğini yazması, bir gafletten öte bir şey değildir. Zira; iyi tetkik edildiği zaman görülecektir ki yakın akraba evliliklerinin tamamını menneden Zerdüştilik; en fazla amca kızı ile evlenilebileceğini söyler.

Böyle bir durum, Mazdekilik öncesindeki İran'da söz konusuydu. Mazdeizm öncesinde yakın akrabalarla, hatta derecesi yukarıda belirtildiği ölçüde de olsa evlenmeye müsaade edilmesine rağmen bu insanlık dışı gelenekleri asla kabul etmeyen Zerdüşt, ömrü süresince bunlara karşı mücadele etmiştir.

Mazdeizm öncesindeki İran'da evlilik hususundaki bu yanlış ve yanlış olduğu kadar da çirkin geleneklerin dışında, ancak buna benzer başka ilginç gelenekler de yok değildi. Bunu örnek-

Zerdüşt'ün, bu tür adetlere karşı amansız bir savaşım verdiği ve «size kitap bırakdım, sizi şuurluluğa davet ediyorum. Kızınız, ananız, bacınız size haram kılındı» dediği halde ortaya koymuş olduğu dini, bu gibi kusurlarla karalamak bilgisizlik değilse nedir?

Bununla birlikte Sasaniler (M.S.225-M.S.652) İmparatorluğu'nda ve Şah I. Kavad döneminde insanların bütün mallara ve kadınlara ortak olması gerektiğini ileri süren proto-sosyalist Zerdüşt reformcu din adamı Mazdek'e göre suya, ışığa ortak olunduğu gibi her şeye ortak olunmalıdır, evlenme akti kaldırılmalıdır. Bazı kaynaklarda Mazdek'i taraftarlarıyla birlikte idam ettiren kişi, Nuşirevan olarak gösterilmektedir. Bu düşünceye katılmak olanaksızdır. Zira birçok kaynakta Mazdek'in ölüm tarihi; 524 /528 olarak verilmektedir. Buna karşın Nuşirevan'ın hükümdarlık tarihi; 531-579 yılları arası olarak verilmektedir. M.S. 531 yılında hükümdarlık tahtına oturan bir kişi, nasıl olur da 524/ 528 arasındaki bir tarihte Mazdek'i, taraftarlarıyla birlikte idam ettirir. Bunu anlamakta güçlük çekiyorum. Mazdek, taraftarlarıyla birlikte isyan etmiş ve bunların tamamı Mazdek'le birlikte öldürülmüşse de, ileri sürdüğü fikirler, bir gelenek haline dönüşerek belirli bölgelerde yaşamını sürdürmüştür.

"Zerdüşlükten ilham alan Mazdek, Mani inancındaki ikili telâkki (ışık-karanlık, iyilik-kötülük mücadelesi) üzerine, o tarihlerde yorulan ve iktisadî darlık içine düşen topluluğu ıslah etmek iddiası ile sosyal huzursuzluk etkenlerini de ekleyerek, düşüncelerini yaymaya başladı. Buna göre insanların saadetini bozan iki unsur: servet ve kadın, herkesin ortak malı olarak kabul edildiği takdirde yeryüzünde kötülük kalkacaktı. Bu, o zamanlar ilkel komünist propaganda neticesinde servet sâhipleri ve âile müessesesine karşı kışkırtılan halk, Mazdek ve müritleri tarafından ayaklandırıldı. Asîller ve din adamları öldürüldü. Kadınlar tecavüze

uğradı, evler, konaklar yağmalandı ve tahrip edildi. Devletin sıhhat kazanacağı hususunda Mazdek'e inanmak gafletini gösteren Şah Kavad (M. 488-531) da hapsedilmişti, fakat o kaçmak imkânını bularak komşu Akhunlara sığındı. İran'da olup bitenleri takip eden Akhun hükümdarı, insanlık yararına hiçbir şey göreme diği Mazdek hareketini kırıp yok etmek için, Kavad'ı 30 bin kişilik Hun süvâri birliği başında Iran'a gönderdi (M. 499)". (www. haneımiz. Com /buyukasya-hun... /173087-mazdek-visyani. html)

Nihayette, bir zamanlar İran'da mevcut olan ancak Mazdeizmle uzaktan yakından hiçbir ilişkisi olmayan etik dışı birçok kötü geleneğin faturası; bilinçli olarak ya da farkında olunmadan Zerdüştlüğe mal edilmeye çalışılmıştır. Bunun gerçekle hiçbir ilgisinin bulunmadığını, günümüzde topluca yaşayan Zerdüşt inancındaki insanların yaşam ve evlenme şekillerini mercek altına almak suretiyle doğrulamak zor bir iş değildir.

Her ikisinde de tek eşlilik ilkesinin bulunduğu Zerdüştlük`le Alevilik'in ortak ilkelerinden biri de Kadın ile erkeğin birbirlerine arkadaş olarak yaratıldığı ilkesidir.

İki inanç arasında mevcut olan kayda değer benzerliklerden biri de "Evlilikte Kuşak Bağlama Olayı"dır. Son zamanlara değin 6 ya da 10 yaşındaki çocuklara beyaz gömlek giydirilerek beline kuşak ya da kemer bağlanılan Alevilik'te de tıpkı Zerdüştlük'te olduğu gibi gelinin beline kuşak ya da kemer bağlama geleneği mevcuttur.

Zerdüştçülük geleneklerine göre Tanrı, kadın ile erkek bir arada ve birbirine arkadaş olarak yaratılmıştır. Arkadaşlar arasında eşitliği temel alan Zerdüştlük inancında kadın ve erkek eşit bir olarak kabul edilmiştir. Zerdüştlük inancının yayıldığı bölgelerde çok eşliliğin azalmasına rağmen tek eşlilikte ise bir artış yaşan-

mıştır. Kadınların evlerinde çocukların anası olması, çocuklarını yetiştirmede ve onlara iyilikler ile yurtseverlikleri aşılamada en etkin kimse olduğunu belirten Zerdüşt, erkek çocukların anaları olarak, ülkelerini şer güçlerden koruması ile mal, can ve namuslarını korumada kadınların, eğitip yetişmelerinde önemli görev üstleneceklerini söylemiştir.

Zerdüştîlik'te ve Alevilik'te İbadet

İnsanları, özel bir öneme sahip olan sabah namazına kaldırmak amacıyla öten horozun, 'kutsal hayvan' olarak kabul edildiği Zerdüştlük inancında günde beş kez ibadet ön görülmektedir. Asıl kıble olarak kabul edilen Güneş'in bulunmadığı durumlarda ateşe yönelinir.

İlk zamanlarda açık alanda icra edilen ibadet, zaman ilerledikçe 'ateşgede'lerin inşa edilmesiyle kapalı alanlarda icra edilmeye başlandı. İbadet, toplu halde yapıldığı gibi bireysel olarak da yapılabilir. Buna engel hiçbir mani yoktur. Topluca gerçekleştirilen ibadetler, Mubit adı verilen din adamlarınca yönetilir. Zerdüşt inancında görevli olan din adamlarını; Mubit, Herbit ve Destur olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür.

Zerdüştlük inancında dinî ibadetle doğrudan ilgili olan şarabın, dinî düşünceleri geliştirmeye, derinleştirmeye ve ruh gözünü açmaya neden olmasından ötürü son derece önemli olduğu belirtilmektedir. Zerdüştlüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın bölümleri olan Gathalardaki bilgilere göre dinî inanç sahasında şarkı ve şiirler büyük öneme haizdir. Zerdüştlük'te Cennet'in şarkılı bir yer olarak değerlendirildiği göz önünde bulundurulduğunda şarkı ve şiirlerin, bu inanç için ayrı bir önemi olduğu unutulmamalıdır.

Zerdüşt inancında ibadetin gündüz ve Güneş'e karşı doğanın en müstesna yerlerinde gerçekleştirilmesi, bu inancın düalizmden; karanlık-kötü, aydınlık-iyi ve ateşin kutsal olarak kabul edilmesinden ileri gelmektedir.

Alevilik inancındaki "Dara Kalkma, Dardan İndirme ve Yol Düşkünlüğü" ve bu inancın bir düstûru olarak kabul gören "Eline, Beline, Diline Sahip Ol" ilkesi ile Zerdüştlük'teki "İyi Düşünce, İyi Söz, İyi İş" (Humata, Hukhata, Huvarsta) ya da "İyi düşünmeli, iyi söylemeli, iyi Yapmalı" (Humata, Hukhata, Huvarsta) ilkesi arasında son derece önemli bir benzerlik söz konusudur.

Zerdüştlük'te; 21 Eylül günü kutlanan ve 6 gün devam eden "Mihrican Gahan bar" adı verilen bayram, Işık Tanrısı Mithra'ya adanmış bir bayramdır. Dersim Aleviliğinde de Aralık ayının son üç gününde "Gaxand" ya da "gagand" olarak kutlanan benzeri bir bayramdır.

Tıpkı Alevilik inancında mevcut olan "Cem Törenleri"nde olduğu gibi Zerdüştlük'te de kadın ve erkeğin ayırım gözetilmeksizin bir arada ibadet etmeleri esası bulunmaktadır.

Şiirsel bir din şeklinde kabul gören Zerdüştlük inancında beyitler, Mazda inancının temelini oluşturmasından ötürü Zerdüşt'ün sözleri, vaazları şiirseldir ve beyit niteliği taşımaktadır. Alevilik inancında saz eşliğinde okunan duvazlar, deyişler, gülbengler, beyitler ve şiirsel ibadet Zerdüştlük'ten kaynaklanmış olabilir.

Zerdüşt öğretisinde ve Mazda inancında Kelime-i şahadet; Zerdüştilerce Fravarane (itikat) adı verilen ve tanıtım amacı güden "Ben kendimi Mazda'nın tapıcısı ve Zarahustra'nın takipçisi olarak açıklıyorum. Kötü güçlerin düşmanı iyi güçlerin dostuyum. Ahura Mazda'nın kurallarına bağlıyım." şeklinde bir temel

dinî cümleleri mevcuttur. Bu; İslam inancındaki Kelime-i şahadet ile anlam bakımından bir benzerlik arz etmektedir. Şöyle ki; "Ben Allah'ın birliğine, Muhammed'in onun kulu ve resulü olduğuna şahitlik ederim." Görülüyor ki, birinde tanrı, Ahura Mazda; ötekinde Allah'tır. Birinde peygamber Zerdüşt, ötekinde Hz Muhammed'dir. Kötü güçlerin düşmanı, iyilerin ise dostu.

Zerdüştîlik'te Kurban

İran'da Mazdeizm öncesinde yaşam süresinin uzatılabilmesi amacıyla yaygın durumda olan toplu hayvan kesme inancını ortadan kaldırmak için büyük bir mücadele çalışmasına başlayan Zerdüşt'ün asıl amacı; hayvanları korumaya yönelik olduğu kadar, sosyal görüş açısının genişliğinde de aramak lâzımdır. Hakikaten de hayvanların toplu bir şekilde ortadan kaldırılması, toplumun parasal gücünü olumsuz olarak etkiler. Bu etkiyi göz ardı etmek olanaklı değil. Zira bu durum, Zerdüşt tarafından ortaya konulan öğretilerle tezatlık oluşturmaktadır. Toplumu meydana getiren fertlerin çok büyük bölümü yiyecek bulamıyorken, arta kalan azınlığın ömür uzatma amacıyla toplu bir biçimde hayvan kesimini benimsemesi, Zerdüşt'ün sosyal adalet ilkeleriyle tezatlık oluşturmasından ötürü kanlı hayvan kesimi, Gathalarda men edilmiştir. Tıpkı Yahudilik'teki gibi Zerdüş tilik'te de ateş yakmak, kurban olarak kabul görürdü.

Kurban; Zerdüşt öncesinde; "Deva" ya da "Div" olarak adlandırılan ve Kötü lükçü Tanrı Ehrimen'in yardakçıları olarak görülen şeytanlar tarafından verilecek zararlara engel olunmak amacıyla kesilirdi. Bu yolla, kendilerine kesilen kurbanlardan etrafa yayılmış olan buğularla beslenerek yaşamlarını sürdürdüğüne inanılan şeytanlara ibadet edilmiş olunurdu. Kurban kesimiyle ilgili mücadelede bunu kıstas olarak kabul eden Zerdüşt,

sığır eti yemeye de yasak getirdi (Bu yasağın mevcut olduğu Hindistan'da da inek, mukaddes hayvan olarak kabul edilmesinden ötürü kesilmez. Aynı durum, İslâmiyet ve Yahudilik inancında da domuz etinin yenmesi yasaktır).

Temiz hayvanlar olarak görülen kedi ve köpeklerin; öldürülmesinin, affedilmesi mümkün olmayan suç olarak kabul edildiği Zerdüştçülük'te döllenme ve çiftleşmeye engel olmak kesinlikle yasaklamıştır.

Zerdüştçülük'te Ölüm ve Sonrası

Zerdüştlük'te her insan, ölümü sonrasında bir yargılanmadan geçecektir. Bu genel yargılanmanın yanı sıra gene her insan ölümü sonrasında, Müslüman inan cındaki Sırat Köprüsü ile aynı olan Çinvat (Tişinvet) Köprüsü'nden geçerek özel bir sınava da tabi tutulacaktır. İyiler; bir başka ifadeyle yaşamları boyunca hep Ahura Mazda'nın safında savaşım verenler, öbür dünyaya zahmetsiz bir şekilde ulaşacaklardır; kötüler ise «Drucların evinde», bir başka ifadeyle cehennemde şeytanların dışında yaşayan "yalan" ile onun "yardakçıları" olan cinlerin bulunduğu yerde kin ve hasetle yaşamak zorunda olacaklardır.

Zerdüştçülüğü ele alırken, hemen son büyük hesaplaşmaya geçmek mümkün değildir. Zira bu inanışta büyük hesaplaşma öncesinde gerçekleşmesi gereken bir "Bireysel Hesaplaşma Durağı" bulunmaktadır. Bu "Bireysel Hesaplaşma Durağı"nı geçmeden "Nihai Büyük Hesaplaşma Durağı"na varmak olası değildir. Birey olarak insanın, bilinen yaşam kesitinin son bulması, bir başka ifadeyle insanın ölümüyle başlayan "Bireysel Hesaplaşma Süreci", Aryan mitolojisinde farklı zaman kesit lerinde farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Yani birbiriyle uyum içinde değildir.

Zerdüştçülük yorumlarına göre ölümün gerçekleştiği andan itibaren İnsanın ruhu (urvan-avdenak "Urvan" teni şekillendiren, onun belli bir şekle girmesini sağlayan ruhsal öğedir) ayrıştığı cesedin başından, üç gün boyunca ayrılmaz. Üç gün, üç gece bedenin yanında, geçmişteki yaşamı boyunca yapmış olduğu işlerin durumuna göre sıkıntı ya da sevinç içinde bekler. Üçüncü günün sonunda ruh, Yeraltı Ulkesi'ne doğru seyahate çıkar. Ancak ruhun bu krallığa seyahati hemen başlamadığı gibi kolay da değildir. Gitmek zorunda olduğu bu ülke, İran mitolo jisine göre "ölümlü ilk insan" olan Yima tarafından yönetilen Yeraltı Krallığı'dır.

Bu üç günlük süre, ölünün aşağıya doğru seyahatinde yaşamsal bir öneme haizdir. Çünkü bu süre boyunca tetikte beklemekte şeytani güçler, savunmasız durumdaki ruha saldırmak için fırsat kollamaktadır. Şeytani güçlerin, ölen kişinin ruhuna verecekleri zararın önüne geçmek, ölünün geride kalan yakınlarına düşmektedir. Onlar bu süre boyunca mezarı başında ağlaşır, dua ederler.

Üç gün boyunca oruç tutup kurban keserler. Bu kurbanı, kutsal ateşe sundukları törenler eşliğinde kutsarlar. Bu üç günlük süre boyunca ölünün başında dualar okuyan "Muğ" adındaki din adamları, sunulan tüm gıdaları, eti kutsadığı gibi kutsardı. Zerdüştiler bununla birlikte ölülerine bu süre boyunca, temsili olarak yiyecek temin etmeyi ve onların mezarları başına giyim eşyası taşımayı da savsaklamazlardı. Bu şekilde davranarak kendilerine muhtaç durumda olan ölülerini hem beslemiş hem de giydirmiş olurlardı. Böylelikle ölüler, sonradan başlayacak yolculuk için güç kazanmış olurlardı. Dördüncü günün sabahında ölü, artık tek başına çıkacağı seyahate hazır sayılırdı.

Ruh, yaşanmış olan hayatın şekline koşut bir şekilde iyi ya da kötü kokan bir rüzgâr tarafından çok güzel bir genç kız ya da

çok çirkin bir yaşlıyla; bir başka ifadeyle iyi ya da kötü bir rehberle karşılaştırılmak üzere bulunduğu yerden alınarak yaşamı süresince işlediği iyi ya da kötü amellerinin muhasebesinin yapılacağı köprünün yanına götürülür. Hükmün verilmesi sonrasında ruh, cehennemin üzerindeki köprüden geçmekle zorunludur. Köprü; iyi ruh için üzerinde yürüdükçe genişleyen bir yol haline dönüşürken, kötü ruh için incele incele keskin bir ustra haline gelir ve ruhun cehenneme düşmesine yol açar (Prof. Saurat, D.: Histoire des religions, sf. 134). Bu geçiş sonrasında günâh işleyen insanlar, "Duzeh" adı verilen cehenneme düşerlerken, iyi âmeli bulunanlar da "Bihişt (Behişt)" olarak adlandırılan cennete giderler.

Belli olmaz bakarsın ölünün kendisinden önce giden yakınları, Yeraltı Kral lığı'nda onun yolunu gözlemeye ve kucaklamaya hazır beklemektedirler. Ama kucaklaşmak için aceleye gerek yok. Çünkü; ölünün daha kat etmesi gereken çok yolu bulunmaktadır. Birinci dönemeçteki bu ilk tehlike, bir yeraltı nehri. Bu karanlık nehri geçmek amacıyla ya bir su taşıtı ya da geçit aracı gerekir.

Bu konu, Zerdüşt tarafından daha da kusursuz bir hale getirilmiş. Müslüman inancındaki "Sırat Köprüsü"ne benzer bir köprü var. Adı, "Çinvato Pereto", "Tişinvet Köprüsü". Köprünün iki yanında birer yırtıcı köpek. Geç geçebilirsen. Ölünün, bu zorlu ve tehlikeli yolculuk karşısında yapabileceği hiçbir şey yok. Görev, ölünün dünyada kalan yakınlarına özellikle de büyük oğula düşerdi. Onun dua etmesi, her gün bir kap yemek pişirip yoksullara dağıtması, bir din adamına dua ettirmesi gerekirdi (Dersim'de de bu gelenek mevcuttur. Ölen kişi için öldüğü günden itibaren kırk gün süreyle pişirilen yemek, günde bir komşuya verilir). Yiyecek dağıtma işinin, üçüncü gününden itibaren başlayarak otuzuncu güne kadar devam etmesi gerekir. Otuzuncu gün bir kurban

kesilerek dinî bir tören düzenlenirdi. Böylelikle ölünün, Yeraltı Krallığı'na daha iyi uyum sağlayacağı sanılırdı. Ancak ölü, hâlâ büyük bir desteğe ihtiyaç duymaktadır. Bu gereksinim kuşkusuz bir şekilde yerine getirilir. Bundan sonraki dönemde her ay ölünün ruhuna adanacak bir kurban, bu destek için yeterli olacaktır. Aylık kurban kesimi, bir yıl boyunca devam edecektir. Birinci yılın sonrasında dünyevi gıdaya olan sembolik bağımlılığın azalacağına hükmolunduğu için bundan sonra kurbanlar yılda bir kez kesilir ve bu işlem aralıksız otuz yıl sürerdi.

Zerdüştçülük felsefesine göre ölüm; bir kötülük nişanı ve şeytan işidir. Ölüm gerçekleşince ruh, bedeni terk eder. Buna rağmen Zerdüştîler ölümden korkmaz lar, aksine ölümü severler. Zira onların inancına göre dünya; zor ve zahmetli işlerin, kötü eylemlerin gerçekleştiği yerdir. Çünkü kötülükçü Ehrimen orada sanatını icra eder. Ölüm ise dünyanın meşakkatlerinden kurtulmak için verilen mücadelenin son bulması demektir. Gerçek hayat, ölüm sonrasında başlayacaktır. Tabii ki; ölüm sonrasındaki güzel yaşam, yukarıda bahsi geçen sınavı başarı ile atlatmış olanlar için söz konusudur.

Ahura Mazda inancına göre ateşi, suyu ve toprağı bir cesedin teması ile kirletilmesi günâh sayıldığı için ölüm sonrasında cesedin, "Sessizlik Kuleleri" olarak adlandırılan yüksekçe yerlerde köpeklere ve akbabalara terk edilmesi gerekir.

Zerdüştçülük inancına sahip başka bir mezhebe göre de bir insan öldüğü zaman, ölünün etlerinden sıyrılan kemikleri bilimsel adı "ossuarium" olan ayrı bir kaba konurdu.

Ancak burada bir hususun altının çizilmesi gerekir: Bu gibi adetlerin, daha sonraki tarihlerde ve özellikle "Muğ" adı verilen din adamlarınca Zerdüştçülüğe mal edilmiş olması muhtemeldir. Zira "Muğ" adı verilen bu din adamları, Perslerin kendilerinin

özel adetlerine uymamalarına ve ölülerini toprağa gömmelerine çok kızarlarmış. Nitekim bilindiği üzere Ahameniş hükümdarları en koyu Zerdüştçü lerdi. Buna rağmen Ahameniş hükümdarlarının hepsinin mezarları bulunmaktadır. Zerdüştçülüğün sağlam ahlâki kurallara oturtulması, ölüleri toprağa gömmeme geleneğinin bu dine sonradan ithal edilmiş olabileceği düşüncesini doğrular niteliktedir.

Kıyamet ve Ahiret inancı

Zerdüştçülüğe inananlara göre Zerdüşt dünyanın üçüncü döneminde gelmiştir. Avesta'nın Yaşt Bölümü'nün 13:141'de Zerdüşt'ten sonra peygamber olarak yine Zerdüşt'ün soyundan ya da Zerdüşt'ün bir kızla doğrudan birleşmesinden her bin yılda bir peygamberin geleceği belirtilmektedir. En son gelecek olan Asvart-Arta, dünyayı kötülüklerin tamamından temizleyip kurtaracağı belirtilmektedir. Bunların zaman ve sırası ile şöyle belirtilir:

3000 yılı sonuna kadar Zerdüşt

2000 yılı sonuna kadar Uxşyat-Arta

1000 yılı sonuna kadar Uxşyat-Nemah

0 yılı sonuna kadar Astvart-Arta

Zerdüştçülüğe göre Zerdüşt sonrasında üç peygamber gelecektir. Sonra üçüncü peygamber döneminde yargılanma için son mahkeme kurulacaktır. Sonunda Ahura Mazda'nın zamanı gelecek ve iyi amele sahip olan insanların tamamı, öyle bir dünyada

yaşayacaklar ki, ne hükümranlık ne de haksızlık söz konusu olacak. Karanlığın bulunmadığı, üzüntünün yaşanmadığı bir yaşam başlayacak. Kötülük lerin tamamı eriyen metalle Tanrı tarafından ortadan kaldırılacak.. Ölüler dirilecek, yaşam ya da ruh geri dönecektir. Dünyada ne yaşlılık ne de ölüm söz konusu olacak. Sonunda ebediyete değin mutluluk içinde bir yaşam başlayacaktır, denilmektedir.

Yeniden diriliş konusu Avesta 'da;

"Ölüler dirildiğinde
Yaşayanlar yaşlanmadan gelir
İsteğe göre yaşantılar düzenlenir"
(Yaşt 19:11,89) diye belirtilir.

Zerdüştlüğün kayda değer inançlarından biri olan Kıyamet ve Ahiret inancı; semavî dinler şeklinde nitelendirilen İslamlık ve Hristiyanlık dinlerinin "kıyamet" ve "ahiret" inancı ile örtüşür. "Dördüncü devre, ölülerin canlanması ve son yargıla ma ile son bulacak olan dönemdir." "Zerdüştlüğe göre dünyayı ortadan kaldıracak büyük bir yangın sonrasında yeniden kurulacak olan dünyada, Ahura Mazda'ya inanıp onun safında yer alanlar bulunacaktır. "Çinvat Pereto" denilen 'Tişinvet Köprüsü'nden geçmeyi başaran iyi ruhlar, yeni dünyanın kuruluşuna kadar cennette, kötü ruhlar ise cehennemde kalacaklardır...

Kıyamete ilişkin son derece enteresan öğretilerin yer aldığı Gathalar'da, insanı, ölüm sonrasında bekleyen şeylerden söz edilir. Dünyada var olan yaşam ile ahretteki yaşam arasında sıkı ilişki bulunmaktadır. Tanrı, iyiliklere ödül, kötülüklere ceza

verecektir. Ruhlar, bir tür "Sırat Köprüsü" olan Çinvat Peretu (Tişinvet Köprüsü)'dan geçeceklerdir. Ahura Mazda'nın mahkemesindeki yargılanma sonrasında iyilik yapan ruhlar, sonsuz Işık Ülkesi'ne kötülük yapan ruhlar da Karanlıklar Ülkesi'ne gideceklerdir (Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, s. 135, Konya-2008).

"Zerdüşt'ün ilginç fikirlerinden birisi de, içinde yaşadığımız dünyanın sonlu olduğu fikridir. Bu son dönemde Ehrimen yok edilecek, dünya kusursuz biçimde yeniden kurulacak, yeni dünyaya yerleşen iyiler sonsuz mutluluk içinde yaşayacaklardır. Çok müphem olmakla beraber Gathalarda ölülerin dirilişine de işaretlerde bulunulmuştur." (Mehmet Aydın, A.g.m., Zerdüşt maddesi, s. 849-853, Konya-2005.).

"Zerdüştiliğin zaman anlayışı Sami dinleri dediğimiz Yahudilik, Hrıstiyanlık ve İslâmiyet'in zaman anlayışı ile benzerlik oluşturmaktadır. Bu dinlere göre zaman doğrusal bir çizgi gibi sonsuzluktan başlayıp sonsuzluğa doğru gider. Yaratılış ise belli bir noktada başlar, devam eder ve sonunda kıyamet dediğimiz bir sonla tamamlanır. Kıyametten sonra ise zaman sonsuz olarak devam edecektir. Doğrusal zaman anlayışı dışında Hint dinlerinde olduğu gibi bir de döngüsel zaman anlayışı vardır. Döngüsel zaman anlayışında yaratılış bir noktada başlar belli devirlerden sonra sona erer. Bir sükûnet döneminden sonra yaratılış yeniden başlar ve böylece tekrarlanarak devam eder" (Huzeyfe Sayım, A.g.e, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 16 Yıl: 2004/1,s.92).

"Zerdüşt dininin esaslarından biri de ahiret hayatına inanmaktı. O, insan hayatının bu maddi âlemdeki ölümle son bulmadığını, aksine bundan sonra da bir hayat olduğunu söylerdi. Ona göre dünya hayatından sonraki hayatta iki âlem vardı: Saadet âlemi ve sıkıntı âlemi. Dünya hayatında Salih amel işle-

yenler saadet âlemine girerken, benliklerini şerlerle kirletenler sıkıntı âlemine girerlerdi. Ruhun baki kalması da Zerdüşt dininin temel inançlarından biridir. O, nefsin fânî olduğunu, ruhun ise ölümden sonra bile bâki olup yaptıklarının karşılığını göreceğini söylerdi"(Ebu'l-Kelâm Âzâd, A.g.e, s.93.İstanbul 2004).

"Gathalar'da kıyametle ilgili öğretiler oldukça ilginçtir. Burada, insanı ölümden sonra bekleyen şeyler anlatılır. Dünyadaki hayatla ahiretteki hayat, sıkı ilişki içindedir. Tanrı, iyilikleri mükâfatlandıracak, kötülükleri cezalandıracaktır. Ruhlar, bir nevi "Sırat Köprüsü" olan Çinvat Peretu'dan geçeceklerdir. Ahura Mazda'nın mahkemesinden sonra iyilik yapanlar sonsuz ışık ülkesine, kötülük yapan ruhlar ise karanlık ülkesine gideceklerdir. Zerdüşt'ün ilginç fikirlerinden birisi de, içinde yaşadığımız dünyanın sonlu olduğu fikridir. Bu son dönemde Ehrimen yok edilecek, dünya kusursuz biçimde yeniden kurulacak, yenidünyaya yerleşen iyiler sonsuz mutluluk içinde yaşayacaklardır. Çok müphem olmakla beraber Gathalar'da ölülerin dirilişine de işaretlerde bulunulmuştur" (Mehmet Aydın, A.g.m., Zerdüşt maddesi, s. 849-853, Konya-2005).

Zerdüşt dinindeki, Islam kültüründe bulunan Sırat köprüsünün benzeri bir anlatım dikkat çekicidir. "İyi kişinin ruhu Sırat (Cinwad) Köprüsü'ne ulaştığı zaman onun "din"i güzel bâkire şeklinde ve yanında iki de köpek gelir ve iyi insanı Sırat (Cinwad) Köprüsü'nden geçirir"(Ali Erbaş, A.g.e, Dinler tarihi araştırmaları dergisi II, s.273, Ankara-2000,). Zerdüşt vaazlarında sık sık yakında meydana gelecek bir hesap gününden haber veriyordu. Yalnız, bu hesap günü Mazdeist olmayanlar içindi. Çünkü ölümün 4. günü sabahı ruh ahirete gider. Eğer mümin ruhu ise, Sraoşa tarafından gök cennetine götürülür. Kâfir ruhu ise, dünya ile ahireti birleştiren Sinvant Köprüsü (Ayrılık Köprüsü, Sırat Köprüsü) denen bir geçidin altında kurulu cehenneme düşer.

Köprünün ortası bir kılıcın ağzı gibidir. Mümin geçerken genişleyip 15 mızrak eninde rahat bir yol olur ve mümini ebedî ışık cennetine ulaştırır. Kâfir ruh geçerken köprü dikine genişleyerek üzeri kıldan ince, kılıçtan keskin olur ve imansız ruhu cehennemin sonsuz derinliklerine düşürür. Hatta köprü başında bekleyen melekler, mümin ruha kılavuzluk edip cennete götürürken, imansız ruhu cehenneme iter" (Ekrem Sarıkçıoğlu, A.ge, Mecusilik maddesi. S.119-126, Isparta-2008).

İslâm kültüründe bilhassa hadis külliyatında yer alan Sırat Köprüsü inancı ve anlatımları, Zerdüştlük/Mecusîlik'teki (Cinwad) Tişinvet Köprüsü inancı ile ayniyet teşkil etmektedir.

Buhârî'de yer alan bir rivâyet, Sırat Köprüsü'nü şöyle tasvir etmektedir: "..Sonra Cehennem'in üzerine köprü kurulacak ve şefaate izin verilecek. .. Denildi ki: 'Ey Allah'ın resulü, köprü nedir ve nasıldır?' 'Köprü son derece kaygandır. Onda Necid'de bulunan Sa'dân denilen diken gibi çengeller, kancalar ve demir dikenler vardır. Mü'minlerden kimi göz açıp kapayıncaya kadar, kimi şimşek gibi, kimi rüzgâr gibi, kimi küheylana binmiş gibi, kimi deveye binmiş gibi oradan geçecektir. Kimi hiçbir şey olmadan sapasağlam, kimi yüzü ve vücudu tırmalanmış olarak geçip kurtulacak, kimisi de cehenneme sapır sapır düşecek.... (Rûdâni, A.g.e, c.V, s.387.).

Buhârî, Müslim ve Nesâî'de yer alan bir hadiste ise Sırat Köprüsü şöyle tavsif edilmektedir: "Ebû Saîd dedi ki: "Duyduğuma göre köprü (Sırat) kıldan ince, kılıçtan keskindir" (Rûdâni, Büyük Hadis Külliyatı, c.V, s.388.).

Gelecekteki evrensel bir yargılamadan söz eden Zerdüşt'ün 3.000 yıl sonra sında Kötülükçü Tanrı Ehrimen'in gücü ortadan yok olacak ve "hakikat-adalet" evi kurulacaktır. Böylece itaat ruhu zaferi kucaklayacaktır. Sorgulama, ateş ve erimiş maden ile

gerçekleşecektir. Bütün bu işleri; "Saoşyant" adındaki kurtarıcının ortaya çıkmasıyla gerçekleşecektir. "Saoşyant" adındaki bu kurtarıcı, Zerdüşt'ün tohumunun bulunduğu Kansava Gölü'nde yıkanan bir bâkirenin hamile kalması sonucunda dünyaya gelecektir. Adı geçen bu kurtarıcının gelmesiyle ölüler dirilmeye başlayacaktır.

Mithra adındaki baş melek, ışık ve güneş niteliğindeki İyilik Tanrısı Hürmüz'ün yardımcısıdır. Hürmüz, Mithra vasıtasıyla insanlara yardımda bulunurken, Kötülük Tanrısı Ehrimen, bir kötülük aracı olarak kullandığı şeytanı, insanlara kötülük yapmak ve onları yanlış yola saptırmak amacı ile kullanır. Büyük dinlerin tamamında olduğu üzere Zerdüştlük'te de ahiret inancı vardır. Yaşanılan bu dünya ile "ahiret" adı verilen "Öteki Dünya"yı birbirine bağlayan bir köprünün varlığı söz konusudur. Müslümanlık inancındaki "Sırat"la benzerlik arz eden" Tişinvet" adındaki bu köprü, insanlar için bir sınav yeridir. İnanca göre buradan geçme başarısını gösterenler Cennet'e, geçme başarısını gösteremeyenler ise Cehennem'e gideceklerdir.

Zerdüştlük'ün Dersim'deki Yansımaları

Çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilere göre Kürt Kızılbaş Alevilerin inanç ve uygulamaları; Anadolu'daki öteki Alevi gruplarından, Türk Bektaşilerinin ve Tahtacıların inanç ve ritüellerinden farklılık arz etmektedir. Anadolu'da yaşayan ve Güneş'i kutsayan Dersim Alevileri, Güneş'in, sabahleyin evrene ışık saçmasıyla birlikte yönlerini Güneş'e dönerek yakarılara başlarlar.

Güneş'in doğuşu öncesinde yataklarından kalkan köylüler, tarlalarında, bağ ve bahçelerinde çalışmaya başlarlar. Bir süre sonra Güneş doğmaya başlayınca erkek, kadın, çocuk; ufuktan

yükselen Güneş'i nezaketle selamladıktan sonra günlük çalışmalarına devam ederler.

Genelde Anadolu'da; özelde Dersim'de yaşayan Alevilerin, Raa Haq (Hakk'ın Yolu) adı altında Zerdüştlük inancını sürdürdüklerini ve bunu yaşam biçimi haline getirdiklerini gözlemlemek mümkündür. Bölge incelendiği zaman, örneğin; ateşin kutsallığı, Zerdüştlük üçlemeleri (Eline, beline, diline sahip ol), Zerdüştilikteki kadın giyim kuşamı, el ve yüze yapılan şekiller vb. gibi Zerdüştlük'e ait birçok unsur açıkça görülebilir.

Bununla birlikte Dersim Alevilerinde Melekler Kültü de bulunmaktadır: Bunun en kayda değer olanı da Kale Xızır'dır. Kal = yaşlı anlamındadır. Kale Xızır= Yaşlı Hızır demektir. Ancak bu meleklerin, İslamiyet'te adları geçen meleklerle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Dersim Alevileri; yeri ve göğü koruyan meleklere inanır ve 'Ya Yerin ve Göğün Meleği' anlamına gelen "Ya Melekê Erd û Asîmanê" sözcükleri söyleyerek onlara dualar eder ve yakarılarda bulunurlar. Bu inanç biçimine, eski Mezopotamya dini olan Ezidilik'te ve İran'daki Yarsanistlerde rastlamak da mümkündür.

Aleviler tarafından oluşturulan toplumun dinî dünyasından kavramlar ve isimlerdir bunlar. İnançlarına Raa Haq (Hakk'ın Yolu) adı verilir. Bir başka ifadeyle Maraş, Malatya, Çorum, Adıyaman, Sivas, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Muş, Bingöl ve Dersim bölgelerinde yaşayan Alevilerin inançlarına verilen addır. Günümüzde özelliklerini yitirmekle yüz yüze kalan bu grup, bundan yaklaşık yüzyıl öncesinde son derece özel bir Alevilığin temsilcisiydi. Dersim gibi dağlık bir bölgeyi üs olarak seçen dinsel önderleri, civar illerdeki Taliplerini hemen her yıl ziyaret ederek yüzyıllar öncesinden kalan ve nesilden nesile aktarılan bir dinsel dünyanın devamlılığını temine çalışıyorlardı.

Alevilerin, kökeninin "Alevi" teriminin eski Anadolu halklarından olup Hitit dilinde 'Işık İnsanları' anlamına gelen Luvilerden, ('A'luviler-Aleviler) geldiğini iddia edenler bulunmaktadır. Kimi Osmanlı kaynaklarında, belirli bölgelerdeki bir kesim Alevilerin "Işık Taifesi" şeklinde adlandırılması, Işık Alevilerine göre, Luvilerin ve Alevilerin arasındaki ilişkinin bir kanıtıdır. Adından söz edilen Işık Alevilerinin dinsel ritüellerinin Hititler ve hatta Sümerlerce bile yapıldığını tarihi taş kalıntılarında görmek mümkündür.

III.BÖLÜM

DERSİM EFSÂNELERİ

Munzur Efsânesi

Günümüzde, geçmişi hep badirelerle dolu olan, yakılıp yok edilmek istenen Dersim'i ortadan bölerek sessiz sedasız akıp giden Munzur Suyu'nun gizemli bir öyküsü vardır:

Munzur, Tunceli/Ovacık ilçesinin Koyungölü (Kedek veya Çedage) Köyü civarında yaşayan Haydar Ağa'nın işlerini yapmaya, sürülerini gütmeye başlayan bir çobandır.

Hizmette kusur etmeyen çok becerikli ve başarılı olan Munzur, Ağasının bir dediğini iki etmezmiş. Çobanlıktan tarla-tapan işlerine değin her işi büyük bir maharetle yaparmış. Çifte koştuğu öküzlerin, iş gördüğü atların bakımını, beslenmesini aksatmazmış. Sadakatte, doğrulukta eşi menendi bulunmaz, karıncayı bile incitmez, hizmette kusur etmezmiş...

Ağasının bindiği atların, çifte-sabana koştuğu öküzlerin ve sütünü sağdığı koyunların yemini, suyunu verip bakımını yaparmış. İncitmeye kıyamadığı hayvanların, kışın ahırda rahat etmeleri için altlarına yumuşak samanlar serer, tımarını yaparmış. Yere yattıklarında yanlarının incinip incinmediğini test etmek için önce kendisi yatarmış yere. Onları gözü gibi korurmuş... Bu tutumundan ötürü ağası da kendisinden son derece hoşnutmuş.

Munzur'un bu ilk yılı ağasına uğur getirmiş. Bol yağışlar olunca toprak verime kavuşmuş, tarlalar tahıla durmuş. Hasat zamanı buğdaylarla dolmuş taşmış ambarlar. Bahçeler, bağlar meyveye bostanlar sebzeye durmuş. Koyunlar çift çift kuzulamış. Munzur'un kendisine hizmet verdiği bu ilk yılın bolluk ve bereketi ağanın yüzünü güldürmüş. Neticede hacca gitmeye karar veren ağası, yola çıkmadan önce yanına çağırdığı Munzur'a:

-Bak oğul, yaşım kemale erdi. Senin ayağın uğurlu geldi bana. Ambarlarım doldu, taştı. Koyunların çifter çifter kuzuladı.

Bağlarım bahçelerim meyve ambarı gibiydi adeta. Tanrı'ma hamdü senalar olsun. Kerbela'ya Hacc'a gidip ceddim Hüseyin'in istirahatgâhını ziyaret etmeye karar verdim. Evi-barkı, malı-mülkü, çoluk-çocuğu sana emanet ediyorum. Biliyorsun sana güvenim sonsuzdur. Gözümü arkada koma. Beni mahcup etme, diyerek helâllık dilemiş...

Sonra hanımına:

-"Hatun bilirsin ayrılık bir çeşit ölümdür. Gidip dönmemek, dönüp de görmemek vardır. Hakkını helal et. Munzur'un kadir kıymetini biliniz. Onu üzmeyesiniz sakın." diyerek tembihte bulunur. Sonra da herkesten helallık ister. Ardından Allah'a emanet olun deyip çıkar yola.

Bilirsiniz o dönemler, günümüzdeki gibi taşıtlar mevcut değilmiş. Hac yolculuğu aylar sürermiş. Derken Haydar Ağa sonuçta, Düldül adındaki atına binerek ilden ile geçip varmış kutsal topraklara.

Aradan günler geçmiş, ağa Hac'da iken Munzur bir rüya görür. Rüyasında ağasının çok acıktığını, ondan kendisine helva getirmesini istemiş. Sabah olunca rüyasını Haydar Ağa'nın hanımına anlatan Munzur:

-"Hatun Ana, hemen bir helva yap Ağa'ma götüreyim" der.

Munzur'un anlattıklarına gülen Hatun Anası:

-Herhalde canın helva istiyor. Sen ağanı bahane ediyorsun. Ama istersen sana helva yapayım" demiş.

Munzur:

-"Yok, Hatun Ana sen benim için değil, ağam için yap" der.

Hatun Anası hemen helva yapmaya başlar. Helvayı pişirince bir tabağa doldurup Munzur'a verir. Elindeki helva tabağıyla dışarı çıkan Munzur, henüz buharı tüten helvayı dua etmekte olan ağasına yetiştirmiş. Helva kabını dua etmekte olan ağasının yanına koyup onu rahatsız etmeden tekrar gözden kaybolmuş. Aradan fazla zaman geçmeden eli boş içeri döner.

Ağasının hanımı:

-"Tabağı ne yaptın Munzur?" der.

Munzur:

-"Tabağı, Ağam Hac'dan dönünce getirecek" diye yanıtlar.

Bu yanıt karşısında şaşırıp kalan Haydar Ağa'nın eşi Hatun Ana, Munzur'un bu sözlerine bir anlam verememiş.

Öte yandan Haydar Ağa, Munzur'u görmüş ama dönüp bakıncaya dek Mınzur gözden kaybolmuş. Bunun bir düş olduğunu sanan Haydar Ağa, yanı başında içi helva dolu kabı görünce bunun düş değil, gerçeğin ta kendisi olduğunu anlar. Kabı açar, bakar. Kabın içinde çok sevdiği helva varmış. Helvanın dumanı hâlâ tütmekteymiş. Bu gizemli olay sonrasında Munzur'a karşı içinden derin saygı beslemiş.

Aradan bir hayli zaman geçmiş, vakit gelip çatmış. Ağanın, Hac görevini tamamlayıp köyüne doğru yola çıktığı haberi ulaşmış sılasına.

Haydar Ağa'nın dönüş haberi köye ulaşınca komşuları, elinde birer armağanla Hacı Haydar Ağa'yı karşılamaya giderler.

Herkes ağayı karşılamaya gider de Munzur geri kalır mı? O da ağasını karşılamaya gider. Ancak ağasına götürecek başka bir armağanı yoktur Munzur'un. Koyunlardan sağdığı taze sütü bir

bakraca doldurarak ağasını karşılamaya gider. Ağayı karşılamaya giden komşuları, dost ve akrabaları ağanın ellerini öpmek için adeta bir yarışa girerler.

Kendisini karşılayanların ellerini öpmek için yarıştığını gören Haydar Ağa, elini öpmek sıraya giren komşularına elindeki boş tabağı göstererek:

-"Canlarım bu elimdeki tabağı görüyorsunuz. Hac'da iken canım helva istedi. Tam da o esnada Munzur'u gördüm, yanımda. Bu tabakla bana helva getirmişti. Hem de dumanı hâlâ tütüyordu. Asıl hacı O'dur. Öpülecek el, Munzur'un elidir. Onun elini öpün" der.

Munzur konuşulanları duyunca:

-"Aman ağam etme eyleme. Allah aşkına bırak elini öpeyim. Böyle şey olmaz. Ben yıllardır senin ekmeğinle, aşınla büyüdüm. Sen nasıl benim elimi öpersin? Ben ne sana, ne de başkalarına el öptürmem" der.

Gerçeği ağadan duyan kalabalık, Munzur'a yönelmeye başlar. Bu gizinin açıklanmasından rahatsız olan Munzur, elindeki süt bakracıyla dağa doğru kaçmaya başlar. Munzur dağa doğru yönelince ağa ile kendisini karşılamaya gelenler, onun arkasına takılırlar. Böylece bir kovalamaca başlamış.

Günümüzdeki Munzur Irmağı'nın yeryüzüne fışkırdığı yere geldiklerinde Munzur'un elindeki süt dolu bakracın içindeki sütler dökülmeye başlar. Sütün döküldüğü her yerde süt gibi beyaz bir su fışkırmış.

Munzur, kırk adımda dağa varır. Attığı her adımda bir kaynak fışkırmış. Ve fışkıran bu sulardan bir ırmak oluşmuş. Munzur'un arkasından koşanlar bu ırmağın kenarına gelip karşıya geçmeye,

Munzur'a yetişmeye çalışmışlar. Ama Munzur'un elindeki bakracın içinden yere dökülen sütün yerinden fışkıran sulardan oluşan ırmağın öte yakasına geçememişler. Bu sırada ellerini gökyüzüne kaldıran Munzur: "Allah'ım sırrımı ifşa etme, beni yanına al" demiş. Sonunda dağın eteğindeki bir kayanın önüne gelmiş. Elindeki değnekle bakracı yere atıp Irmak kenarında bekleyenlerin gözleri önünde, ardından sadece çoban değneğini ve boş süt bakracını bırakıp kaybolmuş gözden. Böylece İnsan Munzur'un yittiği yerde, nehir Munzur doğmuştur.

Akarken kendine has bir nağme ile menendi bulunmayan bir ezgi seslendirip insanın ruhunu okşayan Munzur Suyu, geçtiği her yere bir canlılık getirmiş. Yemyeşil bir yaşam sunmuş sevenlerine. Renk renk çiçeklere can vermiş. Envai çeşit ağaç bitmeye başlamış Munzur'un kıyısında. Gölgesinde huzura erişmiş insanlar. Munzur'un türküsünü dillendirmek için uçurumlarda çağlayanlar oluşmuş. Emekçi ve erdemli çoban Munzur'un sevgisi, gönüllere akıp dillerde ululanarak varmış günümüze. Ve dünya var oldukça hep yaşayacaktır, Munzur'un öyküsü.

Kendine özgü bir edayla usul usul akıp giden bu kutsal su, Tunceli'nin kent merkezindeki Munzur Köprüsü'nün alt tarafındaki gölde Harçik Suyu ile birleşerek Fırat'a doğru yol alır. Bu gölde Munzur ile birleşen Harçik Suyu'nun da bir öyküsü dolaşır durur dillerde:

Söylenceye göre İskender-i Zülkarneyn'in "Ab-ı Hayat"ı aradığı Bingöl Dağları'ndan doğar Harçik Suyu. Bingöl Dağları'nda "Ab-ı Hayat"ın olduğunu öğrenen İskender, yanına İlyas ile Hızır'ı da alarak askerleriyle birlikte Bingöl Dağları'nda ölümsüzlük suyunu aramaya gider. Bu dağlarda günlerce ölümsüzlük suyunu (Ab-ı Hayat) arar dururlar. Ancak Bingöl Dağları'nda o kadar çok su kaynağı vardır ki, bunlardan hangisinin "Ab-ı Ha-

yat" olduğunu bilmek olanaksızdı. Aramalar çok uzun zaman devam eder. O kadar uzun sürer ki askerler bitap düşer, yürüyemez olurlar. Askerler yürüyemez duruma gelince onlardan ayrılan Hızır ile İlyas, ormanda gezerlerken karşılaştıkları kekliklerden iki tanesini vururlar. Keklikleri kesip tüylerini yolduktan sonra terkilerine koyarlar. Karşılaştıkları ilk pınarda keklikleri yıkamak isterler. Keklikleri suya batırarak yıkamak isteyen Hızır ile İlyas, kekliklerin canlanarak uçtuklarına tanık olurlar. Aradıkları Ab-ı Hayat'ı bulduklarına kanaat getiren Hızır ile İlyas bu sudan içerek ölümsüzleşirler. İşte onların içerek ölümsüzleştikleri Ab-ı Hayat'ın, Munzur Suyu ile birleşip Fırat'a doğru yol alan Harçik Suyu olduğu söylenmektedir.

Buyer Baba Efsânesi

Eski zamanlarda Pülümür-Ovacık ilçeleri arasında kestirme bir yol varmış. Herkes gibi Deli Hıdır adındaki genç de sürekli bu yolu kullanırmış. Günün birinde gene bu yolu kullanan Deli Hıdır, Buyer Krater Gölü'nün kıyısındaki bir ağacın altında oturup dinlenmeye başlar. Dinlenirken de çıkınından çıkardığı azığını yemeye başlar. Azığını yediği sırada uzun boylu, aksakallı bir dedenin kendisini selâmladığını görür.

Deli Hıdır, kendisine selâm veren Aksakallı Dede'nin selâmını aldıktan sonra kendisini; "Buyur Baba" diyerek sofrasına davet eder. Bundan sonra Aksakallı Dede ortadan kaybolur. O, ortadan kaybolduktan bir süre sonra ortalık birden bire toza dumana boğulur. Kıyısında azığını yediği Buyer Gölü'nün suları şiddetle dalgalanmaya başlar.

Olanlar karşısında dona kalan Deli Hıdır, bir ara atının göl sularında görünmeye başlayan bir kır atla çiftleştiğini fark eder.

Bunun üzerine tamamen korkuya kapılan Deli Hıdır, sürekli "Buyur Baba", "Buyur Baba" deyip durmaya başlar. Ancak, bir daha ne atını görür, ne de Aksakallı Dede'yi... İşte o günden beridir bu dağ, Buyer Baba Dağı, üzerinde bulunan göl de Buyer Baba Gölü adıyla anılmaya başlar.

Genç kız ve erkek ziyaretçiler; suları yaz ve kış aylarında hep aynı kalan, bir başka ifadeyle azalıp çoğalmayan Buyer Baba Gölü'nün sularına elma bırakırlar. Bu elmalar su yüzeyinde birleşirse genç kız ve erkeklerin evleneceğine inanılır.

Arap Kızı Dağı Efsânesi

Çok eski zamanların birinde Pülümür'de yaşayan Ali adında yakışıklı ve güçlü bir genç ile Arap soyundan gelme Yasemin adında güzeller güzeli esmer bir kız birbirlerine âşık olurlar. Bu iki gencin âşkları destan olup dilden dile dolaşmaya başlar. Aileleri, bu gençlerin evlenmelerine onay vermiyorlarmış. Sonunda Ali ile Yasemin gecenin bir vakti kaçarak günümüzdeki adı, Arap Kızı Dağı olan dağa tırmanmışlar.

Yürüye yürüye dağın doruğuna varmışlar. Dağın doruğuna vardıklarında dinlenmeye karar verirler. Dinlenmeye başlayan Yasemin ile Ali el ele tutuşmuş vaziyette uyuya kalırlar. Kızın babası, Yasemin'in evde olmadığının farkına varınca hemen kızını aramaya koyulur. Bir süre sonra geceyi aydınlatan dolunayın ışığından yararlanan Yasemin'in babası da dağın doruğuna tırmanmaya başlar ve bir süre sonra dağın tepesine varır. Buraya vardığında Ali ile Yasemin'i uyur vaziyette bulur.

Bu olay karşısında kendini kaybeden baba, kızına bir el ateş ettikten sonra orayı terk ederek evine döner. Ali, uyandığı zaman kollarında yatan Yasemin'in taş kesildiğini görür. Bunun üzerine

oradan ayrılarak eve gelen Ali, küllerinin Yasemin'e serpilmesi vasiyetinde bulunarak kendisini yakar.

Halk arasında Arap Kızı Dağı olarak anılan bu dağa, ay ışığında bakıldığı zaman bir kadın silueti görülürmüş.

Düzgün Baba Efsânesi

Düzgün Baba, Dersim yöresinde yaşayan Dersim aşiretlerinden Kureyşan aşiretine bağlı bir ermiştir. Asıl adı Şah Haydar olan bu zat; Mevlana'nın müritlerinden biri olarak tanınmış bir kişilik olan ve Hacı Bektaş-ı Veli ile akrabalık bağı bulunduğunu savunan bir kavmin 9. ya da 11. atası olan ve soy şeceresi bakımından Hacı Bektaş-ı Veli ile aynı Imam'dan gelen Seyyid Mahmud Hayrani'nin oğludur.

Zargovit Tepesi'nde hayvanları otlatmak için bir ev yapan Mahmud Hayrani, burada hayvanları ile meşgul olur. Hayvanları, oğlu Şah Haydar tarafından güdülmektedir. Kışın zemheri ayında keçilerinin gayet güzel semirdiklerini gören Seyyid Mahmud Hayrani;

-"Acaba Şah Haydar bu kışın ortasında bu hayvanlara ne yediriyor ki hayvanlar bu kadar güzel besleniyorlar? " diye meraklanır.

Bu merakını gidermek için oğlu Şah Haydar tarafından güdülen hayvanların bulunduğu yere gider. Gördüğü olay karşısında dona kalır. Çünkü Şah Haydar, elindeki çubuğu hangi kuru meşe ağacına değdirirse ağaç hemen yeşeriyor. Keçiler, yeni gelin gibi süslenen meşe ağaçlarındaki bu filizlerden yiyerek karınlarını doyuruyorlar.

Seyyid Mahmud Hayrani durumu görünce sesini çıkarmadan geri dönmek ister. Ancak tam bu sırada bir keçi, birkaç kez üst üste hapşırmaya başlar.

Bunun üzerine Şah Haydar:

-'Ne oldu, babam Derviş Mahmud'u mu gördün ki bu kadar hapşırırsın?' dedikten sonra dönüp arkasına bakar. Arkasına baktığında babasının, kendisine görünmemek için hızla oradan uzaklaşmaya çalıştığını görür.

Babasına, ismi ile hitap etmesinden ötürü utanan Şah Haydar, mahcubiyeti nedeniyle oradan kaçarak günümüzde Düzgün Baba Dağı adıyla bilinen dağın tepesine çıkar ve burayı mesken edinir.

Rivayet olunur ki Şah Haydar, babasına ismen hitap ettiği için mahcubiyetinden ötürü kaçtığı zaman ayağında, kışın karda giyilen ve kar ayakkabısı olarak bilinen 'leken' varmış. Bu kar ayakkabısıyla aralarında yaklaşık 5 km. bulunan Zargovit ile Düzgün Baba Dağı'nın tepesi arasındaki mesafeyi üç adımda kattetmiş. Bastığı her yerde taşlara kazınan leken izi hâlâ durduğu rivayet edilmektedir.

Şah Haydar, bir-iki gün eve gelmeyince durumundan endişe duyan annesi, oğlunun durumunu öğrenmesi için eşine: 'N'olur Haydar'ımı bulup getiriver' ricasında bulunur. Bunun üzerine Seyyid Mahmut Hayrani, yanında bulunan müritlerine:

- Gidin bakın bakalım, bizim Şah Haydar ne âlemde? der.

Müritlerinden birkaç kişi, 2100 m. yüksekliğindeki Düzgün Baba Dağı'nın tepesine çıkarak Şah Haydar ile görüşürler. Durumunun iyi olduğunu, herhangi bir sorununun bulunmadığını öğrendikten sonra tekrar köye geri dönerler.

Seyyid Mahmud Hayrani:

-Durumu nasıldır, hali vakti nicedir? diye sorar.

Müritleri:

- Durumu düzgündür, merak edilecek herhangi bir şey yoktur. Selam ve hürmet eder ellerinizden öper, derler.

Bu 'düzgündür' sözü, dilden dile dolaşır olmaya başlayınca asıl adı Şah Haydar olan bu zat, bir süre sonra Düzgün Baba adıyla anılır olmaya başlanır.

Günümüzde yalın ayak yürüyerek Düzgün Baba'ya giden halk; sorunlarına çözüm, hastalıklarına şifa bulmak amacıyla ziyaret ettikleri Düzgün Baba'ya adaklar adayarak kurbanlar keser.

Gelin Pınarı Efsânesi

Tunceli-Nazımiye ilçesinin 13 km. uzağında bulunan Dereova bucağının yakınında bulunan Gelin Pınarı ya da öteki adıyla Gençlik Şelâlesi'nin 30-40 m. yükseklikteki kayalardan sarkıtlar ve dikitler yaparak ince ince akan suları, alışılmış bir şelâle görünümünün dışında, buraya bir efsânevî bir hava kazandırmıştır. Yaz mevsiminin bunaltıcı sıcağında şelâlenin 50 m. yakınına varıldığı zaman, adeta bir anda çalışan binlerce vantilatör tarafından üretilen iç serinletici bir havanın, insanın bedenini sardığını hissetmek mümkündür.

30-40 m. yüksekliğindeki kayalardan aşağı doğru iplik iplik akan suların hem sesi, hem güzelliği, hem de yaz mevsiminin kavurucu sıcağında insana oh be! dedirtecek serinliğiyle tam bir doğa harikasıdır.

Ülkemizde olduğu gibi Tunceli'de de her doğa güzelliğine yakıştırılmış bir efsâne bulunmaktadır. Buranın da kendisine özgü bir efsânesi vardır. Bu efsâne şöyledir:

Yukarıda adından söz edilen bu yörede yaşayan ailelerden biri oğlunu evlendirir. Yöre geleneklerine göre belli bir süre evde kalan yeni geline, hayvan sağım işinde becerili olup olmadığı test edilmek üzere koyun sağdırılır. Bu gelenek uyarınca kaynanası, bir gün yeni geline:

-'Hadi gelinim. Su bakracı al. Sağım yerine getirilen hayvanları sağ, sütü al getir', der.

Gelin bakracı alır. Köyün öteki genç kız ve gelinleri gibi kayınvalidesinin kendisine verdiği bakracı koluna takan gelin, sağım yerine gelir ve kendilerine ait olan sütlü hayvanların bir tanesi hariç tamamını sağar ve bakracını sütle doldurur. Ancak en son sağdığı karakeçi, birden ayağını vurarak süt dolu bakracı devirir ve süt akar, gider.

Bu durum karşısında şaşıran ve çok üzülen yeni gelin ağlayarak; "Daha yeni gelinim, bana elinden iş gelmez, beceriksiz gelin diyecekler. Benimle alay edecekler" diyerek bir yandan sızlanırken öte yandan da karakeçiye beddualar yağdırır.

Gelinin geciktiğini gören kaynana, yüksekçe bir yere çıkarak, acele gelmesi için gelinine seslenir. Gelin mahcup ve üzgün bir şekilde, önünde bulunan boş bakracı, boş götürmektense, yaratana sığınarak, yanında sessiz sedasız akıp giden pınarın suyu ile doldurur, ağzına da bir bez kapattıktan sonra eve götürüp sepetin altına koyar.

Bir süre sonra kaynatıp mayalamak için sütü, bulunduğu yerden alınaya gelen kaynana, bezi kaldırdığı zaman bakracın içinde bulunan su, süte dönüşmüştür. Bulunduğu yerden olan-

ları üzüntüyle seyreden gelin, kendisini utandırmayan Tanrı'ya şükreder.

Rivayet odur ki, o günden beri, koyunlar sağılmaya başlandığı zaman süt renginde akan pınarın suları, koyunların sütten kesilmesinden sonra da, tekrar doğal rengine dönüşürmüş.

Elti Hatun Efsânesi

14. yüzyıl yapıtlarından biri olan ve Tunceli-Mazgirt ilçesi merkezinde yer alan Elti Hatun Türbesi; içerisinde ikisi büyük, biri de küçük olmak üzere birbirine bitişik üç anıt mezar bulunmaktadır. Türbenin içerisinde bulunan iki büyük mezardan birinin Elti Hatun'a, birinin Uzun Hasan'ın annesine, küçük olanının da Uzun Hasan'ın yeğenine ait olduğu rivayet edilmektedir.

Sekizgen şeklinde yapılan Elti Hatun Türbesi'nin yanında bir de çeşme olduğu söylenmekte ise de böyle bir yapıya rastlanmamıştır.

Türbeye ait bilgileri içeren kitabenin, restoresi sırasında koruncağı kaydıyla ilgililerce götürüldüğü dile getirilmektedir.

Uzun zaman Moğolların yönetimi altında bulunan Mazgirt ilçesi ve çevresinde bulunan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında bulunan Elti Hatun adındaki kız kardeşi hastalanır. Artık öleceğini anlayan Elti Hatun, kardeşi Uzun Hasan'a: 'Ben yılanlardan çok korkarım. Şayet ölürsem benim tabutumu toprağa gömme. Bana bir kümbet yaptır. Tabutumu bu kümbetin içine astır.' Vasiyetinde bulunur.

Yakalandığı ölümcül hastalığa yenik düşerek yaşamını yitiren Elti Hatun'un vefatı sonrasında onun vasiyeti doğrultusunda

hareket eden Uzun Hasan, günümüzde hâlâ Mazgirt ilçesinde bulunan Elti Hatun Türbesi'ni yaptırır ve içerisine uzunca bir zincir astırarak kardeşinin tabutunu, havada tutacak biçimde bu zincire bağlar.

Rivayet o ki; ertesi gün kız kardeşinin mezarını ziyaret eden Uzun Hasan, türbenin kapısını açtığında büyük bir huşuyla irkilir. Çünkü kız kardeşinin tabutuna sarılı büyük bir yılanla karşılaşır. Ürküntü duyduğu için geriye doğru kaçar ve; 'Tanrı buyruğuna karşı gelinmez. Mukadderata boyun eğmek gerekir' diyerek havada asılı bulunan tabutu zincirinden indirerek toprağa defnettirir. Zincir hâlâ kümbetin tavanından alt ucunda dört halkası ile sarkık biçimde durmaktadır. Elti Hatun'un mezarı da zincirin tam altında kümbetin orta yerinde durmaktadır.

Sultan Hıdır Efsânesi

Günümüzde Tunceli-Pertek ilçesine bağlı Dorutay (Zeve) köyü yöresinde yaşlı bir zat yaşarmış. O dönemlerde bu yörenin yönetimini elinde bulunduran Sultan Alâeddin, ordusuyla birlikte buraların denetimini yaparken gün akşam olur. Gün akşam olunca Dorutay köyü yakınlarında yer alan ve Sultan Gölü olarak anılan mevkide geceyi geçirmeye karar verilir. Çadırlar kurulur, yerleşim için gerekli hazırlıklara başlanır. Tam da bu sırada gözcülerden biri yanına geldiği Sultan Alâeddin'e; "Sultanım şu ileride içinde bir ışık huzmesi bulunan çadır türü bir şey var" der. Sultan Alâeddin de; "Gidin bakın bakalım, içinde birileri yaşıyor mu yaşamıyor mu? Araştırın sonra bana bilgi verin" diyerek iki atlı askeri çadırın bulunduğu yere gönderir. Çadırın bulunduğu yere gelen askerler, eski bir çadırın içinde yaşlı bir zattan başka kimsenin bulunmadığını görürler.

Çadırın içine giren askerler:

-İhtiyar kimsin sen, burada ne işin var? diye sorarlar.

İhtiyar:

-Gördüğünüz gibi bir ben-i Adem'im, adım Sultan Hıdır'dır. Sizin de gördüğünüz gibi bir toprak güvecim, bir seccadem, bir atım ve ona yedirmek için bir miktar da arpam var, der.

Askerler:

-Biz Sultan Alâeddin'in askerleriyiz. Sultanımız seninle görüşmek istiyor. Seni sultanımıza götürmeye geldik. Bizimle gelmek ister misin? derler

Bunun üzerine ihtiyar:

- Buralara kadar zahmet edip gelen sultanınıza söyleyin, buyursun misafirim olsun. Fakirhanemize şeref versin, der.

Askerler:

-İyi ama fâkirhanenize şeref vermesini istediğiniz kişi koca bir sultan. Yanında bir hayli vezir, veziriazam ve kumandanları vardır. Bunları oturtabilecek bir yerin bile yok. Kaldı ki koca ordu, gelince ekmek ister, aş ister sizden. Bunları ağırlayabilir misin? Gördüğümüz kadarıyla bu mümkün değil. En iyisi biz, seni Sultan'ın huzuruna götürelim, derler.

İhtiyar:

-Tanrı misafiri umduğunu değil bulduğunu yer. Yüce Allah'ın izniyle mahcup olmayız. Buyursunlar gelsinler, diyerek Sultan'ı çadırına davet eder.

Bunun üzerine geri dönen askerler, durumu Sultan Alâeddin Keykubad'a arz ederek, ihtiyarla aralarında geçen konuşmaları

aynen Alâeddin Keykubad'a aktarırlar. Bu ihtiyarı merak eden Sultan, ertesi gün yanındaki erkânla birlikte ihtiyarı ziyarete gider. Çadıra gelir gelmez ihtiyar, nezaketle selâmladığı Sultan'ın altına seccadesini serer. Her gelen bu seccadeye oturduğu halde seccadenin bir kenarı boş kalır. Hayretler içinde kalan ve hayretini gizlemeyen Sultan Alâeddin, duruma bir açıklık getirmek ister ve seccadede oturan tüm vezir, kumandan ve askerlerini; "Ayağa kalk" komutuyla ayağa kaldırır. Herkes ayağa kalkar. Sultan bakar ki yerde küçücük bir seccade var. Sonra "Otur." emrini verir. Bu komutla herkes oturur. Bakar ki yerde oturan kimse yok, herkes seccadenin üzerinde oturmuş. Hayretler içinde kalsa da sesini çıkarmamayı ve sonucu beklemeyi yeğler.

Bir müddet sonra yaşlı adam, içerisinde bir miktar aşın bulunduğu topraktan yapılma güvecini Sultan Alâeddin'in önüne bırakır.

Önüne konan güvecin içindeki aşı gözden geçiren Sultan:

-Baba erenler, bunu hangimiz yiyeceğiz? diye sorar.

İhtiyar:

-'Sultanım Besmele ile yemeye başlayın. İnşallah hepinize yetecek kadar aş vardır.' diye cevap verir. Sultan Alâeddin ve yanındakiler yemeği yemeye başlarlar. Küçük güvecin içerisindeki yemek bütün askerler tarafından yenir. Herkesin karnı doymasına rağmen küçük güvecin içerisindeki yemek bir türlü bitmek bilmez.

Bu arada Ihtiyar, çadırın ortasında bulunan direkte asılı olan dağarcık (tabaklanmış kuzu ya da oğlak derisi)'ın içinde bulunan arpadan atlara dağıtmaya başlar. Atların tamamına verildiği halde dağarcıktaki arpanın bir türlü eksilmediğine tanık olunur.

Sultan Alâeddin, ermiş ve keramet sahibi olduğuna inandığı bu zat'a:

-'Sen, bir ihtiyar olarak burada yalnız başına zor yaşarsın. Ben, askerlerimin içerisinden akıllı, dürüst, itaatkâr birkaç asker vereceğim. Bunlar, ölünceye kadar senin emrinde ve hizmetinde olacaklar' diyerek 3 asker ile birlikte bulunduğu bölgeyi de vakıf olarak kendisine bıraktıktan sonra vedalaşarak oradan ayrılır.

Rivayet olunur ki Sultan Alâeddin tarafından bırakılan Resul, Munzur ve Delil adlı üç asker, yaşı bir hayli ilerlemiş Sultan Hıdır'ın ölümüne değin ona hürmet ve itaatte kusur etmezler.

Günün birinde vadesi yeten Sultan Hıdır ölür. Öldüğünde eski adı Zeve olan Dorutay köyünün güneyinde ve alt yanında 'Fakirlik' adıyla anılan mevkiye defnedilir.

Rivayet odur ki; Sultan Hıdır'ın defnedildiği bu yer, köylülerce temiz tutulmadığı gibi gübreler döküldüğü ve hayvanların yatak yeri olarak kullanıldığı için bir süre sonra bir Cuma gecesinin sabahında bir bakarlar ki oradaki mezar, eski adı Zeve olan günümüzdeki Dorutay köyünün orta yerinde bulunan yüksekçe bir tepenin üzerindeki ulu bir ağacın altını mekân olarak seçmiştir. Bir süre sonra Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad tarafından günümüzde hâlâ ayakta bulunan türbesi inşa edilmiştir.

Çoban Baba Efsânesi

Rivayete göre Tunceli ili Mazgirt ilçesinde türbesi bulunan Çoban Baba, İbrahim Peygamber'in çobanıymış. Günün birinde güttüğü sürüden koyunun biri ayrılır. Çoban Baba, koyunu izleyerek Mazgirt'e kadar gelmiş. İlçe merkezinin doğusunda

yer alan mezarlığın alt tarafına geldiği zaman koyunu yakalar. Yakaladığı koyuna; "Bre hayvan! Bana acımadıysan kendine de mi acımadın?" der. Koyun orada gözden kaybolur. Koyunun gözden kaybolduğu yerden su fışkırmaya başlamış. (Yöre halkınca Cuma akşamları buradan süt aktığı söylenir). Bu olay sonrasında orayı mesken tutan Çoban Baba, zenginlerden aldığını fakirlere dağıtmış.

Bir başka efsâneye göre de Moğolların Anadolu'yu işgal etmesi üzerine Hacı Bektaşi Veli, Çoban Baba'ya; "Git oradaki halkı irşat et, halkın göç etmesine engel ol! Bu istilanın günün birinde sona ereceğini ve insanların feraha kavuşacaklarını söyle" diyerek onu yöreye gönderir. Kendisine verilen bu görevi ifa etmek üzere Mazgirt'e gelen Çoban Baba da ilçede aşevi kurmuş; zenginlerden topladıklarını yoksullara yedirir, içirir, giydirmiş...

Ağuçan (Karadonlu Can Baba) Efsânesi

Rivayet odur ki Ağuçan (zehir içen), Hacı Bektaş Veli ile birlikte Horasan diyarından gelerek Tunceli yöresini mekân tutar. Onun burayı mekân tuttuğu dönemde Diyarbakır'ı egemenliğinde bulunduran bir Bey, sudan bir bahane ile Ağuçan'ı tutuklattıktan sonra kendisine zehir içirmiş.

Rivayet odur ki Diyarbakır Beyi'nin kendisine sunduğu zehiri içen Ağuçan, içtiği zehiri bal halinde parmağından bir tabağa akıtır. Parmağından akıttığı bu balı orada bulunan yaşlı bir adama yedirir. Ağuçan tarafından kendisine verilen balı yiyen yaşlı adam, anında genç yaştaki bir insan haline dönüşür. Diyarbakır Beyi, bu mucize sonrasında Ağuçan'ı serbest bırakarak günümüzde türbesinin bulunduğu Hozat'ın Karabakır (Bargini) Köyüne gönderir. Bu köyde mevcut olan ve yöre halkı tarafından ziyaret edilen iki odalı bir türbenin içinde üç mezar yer almaktadır.

Bağin Kalesi Efsânesi

Rivayete göre Dersim'in Mazgirt ilçesine bağlı Dedebağ köyü sınırları içinde yer alan Bağin Kalesi'nde Hacı Kureyş adında bir zat yaşarmış. 1220-1237 yılları arasında hükümdarlık yapmış Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı Alâeddin Keykubad, yörede yaşayan ve ermiş bir zat olarak tanınan Hacı Kureyş'ten mucize göstermesini ister. Bunun üzerine Hacı Kureyş, birtakım mucizeler göstermeye başlar.

Ancak Kureyş tarafından gösterilen mucizelere inanmayan Alâeddin Keykubad, Kureyş'e:

-Seni kızgın bir fırına atacağım, bunu kabul eder misin? der.

Kureyş, bu teklifi kabul eder ve yanına bir kişi de alarak fırına girer.

Rivayete göre üç gün fırında kalır. Üçüncü günün sonunda fırının kapısı açılır. Kapı açıldığında Kureyş'in sakalının buz tuttuğu, yanında bulunan şahsın da her yanının külden bembeyaz olduğu ve ikisinin de sağ olduğu görülür.

Bu olay sonrasında Hacı Kureyş'le birlikte fırına atılan kişi, Derviş Gevr (Boz Derviş) adıyla anılmaya başlar. Bu mucizeler karşısında hem Hacı Kureyş'i hem de onunla birlikte fırına atılan kişiyi serbest bırakan Alâeddin Keykubad, o günden sonra ikisine de saygıda kusur etmez.

Ak Sakallı İhtiyar (Kalı Sıpi) Efsânesi

Çarekan Aşireti'ne ait olan bu efsâneye göre Çarekan Aşireti reisi Şah Hüseyin Bey, ailesiyle birlikte eşyalarını benekli bir öküze yükleyerek Doğu'dan Batı'ya doğru yol almaya başlar.

Gecenin birinde rüyasında Şah Hüseyin Bey'e görünen aksakallı bir ihtiyar; "Öküzün nerede istirahat için yatarsa orayı kendine yurt edin. "diye nasihatte bulunmuş.

Günler boyunca yol alan benekli öküz, Ağa Şenliği adı verilen yöreye geldiğinde istirahat etmek üzere yere yatmış. Rüyasında kendisine görünen aksakallı ihtiyarın söylediklerini anımsayan Şah Hüseyin Bey, orayı kendine yurt edinmiş. Barınmak için ev yapmaya başlamış. Tam bu sırada bir daha rüyasına giren aksakallı ihtiyar, elindeki büyükçe bir direği evin orta yerine dayayarak gözden kaybolmuş. Söylenceye göre bu adam Hızır'mış. Direğe 'Aksakallı İhtiyar' anlamına gelen 'Kalı Sıpi' adı verilmiştir. Yıllar sonra ev yanıp kül olurken, Aksakallı İhtiyar tarafından getirilen direğe hiç bir şey olmamış. Burası, kutsal olarak bilindiği için zaman zaman ziyaret edilir.

Sağman Kalesi Efsânesi

Efsâne, Evliya Çelebi tarafından şöyle anlatır: "Diyarbakır beyi burada keklik avlarken bir kayadan "Sağma" diye şiddetli bir ses duyar. Bu olay karşısında korkan Bey, kayanın üzerinde kurban kesmiş. Bunun üzerine kaya ortadan yarılmış. Bir gün bir gece buradan altınlar akmış. Diyarbakır beyi, bu altınlarla burada bir kale yapmış ve adını da Sağman Kalesi koymuş.

Tunceli yöresinde efsâneler, genel olarak dinsel bir motifle işlenmiştir. Bundan ötürü bu gibi yerler, yörede yaşayan halk tarafından ziyaret olarak kabul görür ve zaman zaman bu yerleri ziyaret edilir. Ziyaretlerin son derece yaygınlık arz ettiği Tunceli'nin hemen her köyünde ve her dağında bir ziyaret bulmak mümkündür. Efsânelerin ana kaynağını, halk tarafından ziyaret olarak kabul edilen bu yerler oluşturur.

Yılan Dağı Efsânesi

Rivayet odur ki; Dersim'in Hozat, Ovacık ve Çemişgezek ilçeleri üçgeninde yer alan Yılan Dağı'nda süreç içerisinde yörede yaşayan halkın korkulu rüyası haline gelen bir ejderha yaşarmış.

Günün birinde bir gelin çocuğu ile birlikte sözü edilen bu dağdan geçerken birdenbire bu ejderha ile yüz yüze gelir. Çok korkan kadın; "Tanrım beni taş eyle bu yılan beni ve çocuğumu ısırıp zehirlemesin" yakarısında bulunur. Duaları kabul gören kadın ile yılan taş kesilir. Bu dağın adı, o günden bu yana hep Yılan Dağı olarak anılagelmiştir.

Süpürgeci Baba Efsânesi

Dinsel bir nitelik taşıyan bu efsânenin kahramanı olan Süpürgeci Baba, Horasan'dan, gelmiş bir Türkmen'dir. Süpürgeci Baba, sabahtan akşama kadar temizlediği sokaklarda bulduğu ekmek kırıntılarını toplayıp Süpürgeç Dağı'nda yaşayan hayvanlara vererek onları beslermiş. Bundan ötürü sokaklarda ne bir çöpe rastlanırmış, ne de ekmek kırıntısına... Bundan böyle Süpürgeci Baba'nın adıyla anılmaya başlayan Süpürgeç Dağı, dostluğun simgesi olmuştur.

Rivayete göre Dersim'in Pertek kazasında bulunan Süpürgeç Dağı ile Karadağ aynı kıza sevdalı iki delikanlıymış. Sevdalandıkları kız yüzünden aralarında büyük bir çekişme varmış. Ancak aradan yıllar geçmesine rağmen ne birbirlerine karşı üstünlük sağlayabilmişler ne de sevdikleri kızla evlenebilmişler. Böylece yaşlanıp giderler. Daha sonraları; önce sevdikleri kız, ardından da kendileri ölüp toprağa karışırlar. Rivayet odur ki, aralarındaki bu çekişme devam edip gitmiş. Her biri birer Ulu Dağ'a dönüşen bu iki insan, birbirlerine top atmaya başlarlar.

Süpürgeç tarafından atılan top sonucunda Karadağ'ın yüzü karaya boyanır. Karadağ tarafından atılan top neticesinde Süpürgeç Dağı'nın da tepesi uçar. Bundan ötürüdür ki Süpürgeç Dağı'nın tepesi düz, Karadağ'ın da yüzü kara olur

Yürüyen Duvar Efsânesi

Dersim yöresinde büyük-küçük hemen herkes tarafından bilinen ve anlatılan 'Yürüyen Duvar Efsânesi; Mazgirt İlçesi'ne bağlı Darıkent (Muhundu) Bucağı'nda geçer. Kureyş, elinde kamçı olarak kullandığı yılanıyla sürekli ayının sırtında dolaşırmış. Günlerden bir gün bileğine doladığı yılanı kamçı yaparak bir ayıya binen Kureyş Baba adındaki er, Muhundu'ya doğru yol alıyormuş. Bu sırada Baba Mansur adındaki zat, duvar örüyormuş. Baba Mansur'un duvar ördüğü yere gelen Kureyş, Baba Mansur'a; 'Ya bana bağlanacaksın, ya da sen de bir keramet göstereceksin' der. Bunun üzerine duvar örmekte olan Baba Mansur, örmekte olduğu duvara binerek onu yürütmüştür. Baba Mansur'un bu kerametini hayranlıkla izleyen Kureyş Baba; "Ben canlıları terbiye ediyorum, ama sen bir cansızı yürüttün. Senin kerametin benim gösterdiğim kerametten daha büyüktür." diyerek Baba Mansur'un elini öper ve onu kendisine 'Pir' olarak seçer. O günden sonra Mansur sülalesinden olanlara hürmette kusur etmeyen Kureyş sülâlesi, onlara bağlanarak taliplik yapmışlardır.

Seyyid Seyfeddin Efsânesi

Tarihsel kaynaklarda verilen bilgilere göre Hacı Bektaş Veli ile aynı dönemlerde yaşayan Pir-i Buharzi Seyyid Seyfeddin, Hacı Bektaş Dergâhı'na biat ettikten bir süre sonra halka, doğru yolu göstermek amacıyla Tunceli merkeze bağlı Venk (Venk, Er-

menice bir terim olup manastır anlamındadır. Bölgede birden çok 'Venk' mevcuttur. Adı geçen bu Venk'in, öteki Venklerden ayırdedilmesi için Zaza kültüründe "büyük" anlamına gelen "pil" tamlamasını alarak "Pilvenk"e dönüşmüştür)'e gönderilir. Seyyid Seyfeddin, Venk (günümüzdeki Pilvenk-Dedeağaç köyü)'e bir halifesiyle birlikte gclerek daha önce burada ikâmet eden büyük keşişe, burayı kendisine mekân olarak tutacağını bildirir. Büyük Keşiş buranın kendisine ait olduğunu söyleyerek Seyyid Seyfeddin'e; burayı mekân olarak tutamayacağını söyler. Kısaca Seyyid Seyfeddin ile keşiş arasında kimi tatsızlıklar yaşanır. Böyle olunca sonuca bağlanamayan konunun çözümü, bir sonraki güne ertelenir. Ancak keşiş, sabah uyandığı zaman kendini mekânıyla birlikte Hozat'ın Zımeq köyündeki Venk'te bulur. Hata yaptığını anlayan keşiş, büyük oğlunu Seyyid Seyfeddin'e göndererek affını diler. Keşişin büyük oğlu, bir kış mevsimi yanında bulunan bir grup atlı ile birlikte Pilvenk'e gider ve Seyyid Seyfeddin'in huzuruna çıkar. Ancak, Seyyid Seyfeddin'in gösterdiği bu kerametle yetinmeyen Keşişin büyük oğlu; "Bizim atlarımız taze ottan başka yem yemez erenler!" diyerek üstü kapalı bir şekilde ondan bir mucize daha göstermesini istediği için Seyyid Seyfeddin, eşelediği karın dibinden yeşil bir filiz çıkararak atların önüne koyar. Atların önüne konulan o filiz, taze yonca yığınına dönüşür. Atlar taze yoncaları yemeye başlarlar. Bu mucize karşısında hata yaptığını anlayınca ayaklarına kapandığı Seyyid Seyfeddin'den af dileyen keşişin oğlu; Seyyid Seyfeddin'e "kendisine bağlanıp hizmet görerek hatalarını affettirmek istediğini" söyler. Seyyid Seyfeddin: "senin annen baban var, biz rızasız ve izinsiz bir iş yapmayız" der. Bunun üzerine keşişin oğlu, yanında bulunan atlı adamlarıyla birlikte babasının yanına döner ve olup bitenleri babasına anlatır. Bunun üzerine yola çıkan keşiş, aile efradı ve eşrafı birlikte gittikleri Pilvenk'te Seyyid Seyfeddin'in huzuruna çıkarak af dilerler. Seyyid Seyfeddin onları affedince, keşiş; "Ey derviş Allah'la dost olduğunu gösterdin bize, eğer ka-

bul edersen sana bağlanıp senin yoluna girmek istiyoruz" der. Bundan sonra keşiş, tüm tebaası ile birlikte Seyyid Seyfeddin'e mürit , büyük oğlu da Seyyid Seyfeddin'e manevi evlat olup ölene kadar sadık bir evlat gibi hizmet vermeye başlar. Bu olay sonrasında Seyyid Seyfeddin'in adı, Pir Seyfeddin (Piri Sevdin) olarak söylenmeye başlar.

Sır Mahmut Efsânesi

Seyyid Mahmut, Seyyid Seyfeddin'in torunlarından biridir. Keramet sahibi biriymiş. En yaygın olan mucizelerinden biri şöyledir: Seyit Mahmut, ağabeyi Seyyid Pirali ve diğer bazı kişilerle dam üstünde sohbet ediyorlarmış. Zaman öğle vaktidir. Tam da bu sırada kadınlar, yaylımdan dönen hayvanları sağmak için hayvanların dinlendirildiği sağım yerine gitmişler.

Toprak damın üzerinde bulunanlardan biri Seyyid Mahmut'a takılmak ister ve "hele bir keramet göster de görelim" der. Seyyid Mahmut tırnağının üstüne bir şeyler yazmaya başlar. Bu sırada süt sağım işini bitirerek köye dönmekte olan kadınlar şalvar ve eteklerini yukarı çekerek gelmeye başlamışlar. Bu görüntüden rahatsız olan ağabeyi Seyyid Pirali, Seyyid Mahmut'a kızar. Bunun üzerine Seyyid Mahmut, tırnağına yazdığı yazıyı yalayıp siler. Bu olay sonrasında kadınlar etek ve şalvarlarının paçalarını tekrar indirerek yürümeye devam ederler. Sağımdan dönen kadınlar köye dönünce, Seyyid Mahmut tarafından gösterilen görüntüden rahatsız olan eşleri, hanımlarına; 'etek ve şalvar paçalarınızı neden yukarıya çekmiştiniz?' diye sorarlar. Bunun üzerine kadınlar; "Yağan yağmuru görmediniz mi? Az kalsın sel bizi götürecekti." demişler.

Seyyid Mahmut, her sonbaharda çıkıp bütün bir kışı irşad etmek üzere gittiği taliplerinin yanında geçirdikten sonra ilkbahar mevsiminde köyü Pilvenk'e dönermiş. Gene böyle bir görevi ifa ettikten sonra kendi mekânı olan Pilvenk'e dönerken köy hizasında ve Munzur Nehri'nin üst kısmında, bugün "Sırmahmut Gölü" olarak adlandırılan yerde, Pilvenk'te ikâmet eden birkaç kişi tarafından öldürülür. Atını, boğulması için terkisine taş doldurup suyun içine sürerler. Sonra öldürdükleri Seyyid Mahmut'un naaşının bulunduğu yere dönerler. Ancak geri döndükleri zaman Seyyid Mahmut'un cesedini bulamazlar. Sonra 'ceset sır oldu' diyerek korkup kaçarlar. Boğulması için terkisine taş doldurup Munzur Suyu'na sürdükleri at, nehirde boğulmayıp üstündeki taş dolu terkiyle köye dönmüş. O günden sonra Seyyid Mahmut'un ne ölüsü bulunmuş, ne de dirisi... Bundan sonra adı, 'Sırmah mut' olarak anılmaya başlanır.

PEPUK KUŞU EFSANESİ

Ben bir pepuk kuşuyum dalında yaralı
duran
dağların yamaçlarında kenger
nazlı bir kızın gözlerinde iki yetimlik
ah!
içinin kızıllığınca gül ve yangın
her bahar lavlara
korlara
ateşlere düşer yüreğim

bir söğüt dalının
efil efil titreşen yaprağıdır yüreğimdeki
açarım yarasını bakarım can yerimin
ağlayamam
acının ve sevginin kesiştiği yerde
iki çığlık arasında kaldım ah
acılı rüzgarlara bıraktım kanatlarımı

istedim ki kuş olayım
kanatlarımın altında saklayayım
alıp gideyim başımı dağ dağ
göklere yazayım hasretimi

istedim ki ağaç olayım
üzerinde yeşereyim
gölge edeyim her yaz
her güz dökülsün yapraklarım
serileyim üzerine ah! edeyim

istedim ki yağmur olayım
yüreklere yağayım her bahar
sel olayım dere tepe
katayım önüme tüm acıları
denizlere, okyanuslara götüreyim

istedim ki ıstırabın sunaklarında
karalanmış rengi olayım yaşamın
sonsuzluğun kurgusunda cezalanmış

acı
binlerce yıllık geçmişimle
her bahar beni anlatsın analar
çocuklarına,
babalar beni anlatsın

istedim ki yürekteki her çiçeği
gözyaşlarıyla besleyeyim
kuruyup gitmesin diye
istedim ki dağlara sesleneyim yazgımı
özlemlere söylenen türkülere
sesleneyim
gelip geçenler okusun diye
gözlerimdeki şiiri

istedim ki dağlara yazayım hasretimi
ovalara, denizlere, gökteki yıldızlara
yağmur olayım gökkuşağını
hediye edeyim
parça parça olayım her fırtınada
mutluluk ağacında hüzün çiçeği olayım
her yıl çoğaltayım acılarımı

Munzur dağı eteklerinde kış mevsiminin, etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başladığı günlerde. Baharın geleceğini muştulayan cemreler beklenir. Sonunda cemre, hava ve topraktan sonra suya da düşer. Hem de ateş topu bir sıcaklıkla.... Su da hava gibi, toprak gibi ısınmaya, yaşam daha kolay, daha güzel yaşanılır ol-

maya başlar. Cemre havanın güzelleşmesini, suyun ısınmasını ve toprakta gizlenen tohumların, bitkilerin, kuru ağaç dallarının, canlıların uyanmasına sebep olur. Bir umut olur canlı cansız tüm varlıklara.

Cemre toprağa düştükten sonra bahar geliverir dağlara, ovalara, kırlara. Ve ardından yüreklere. Önce kardelenler, nergisler, süsenler (sosın) kaldırır bükülmüş boyunlarını gökyüzüne, ardından laleler, frezyalar, kır karanfilleri, kırk kanatlılar, yabangülleri. İç gıdıklayan kokularını etrafa yayarlar, renk renk ışıklarını sulara aksettirdiler. Baharın gelmesiyle birlikte kuşlar daha bir neşeli öter, daha bir neşeli uçar gökyüzünde. Dereler daha bir sevinçle akar, daha bir coşkuyla eser rüzgâr.

Her bahar nasırlı ellerin toprağa attığı tohumlar, yeniden yeşerme sürecine dönüşünce, doğa yeniden dirilir. Bir serin şebnem, güneşin de etkisiyle kendini yeniden doğurur. Derin uykusundan uyanır doğa. Umutsuzluğu ortadan kal-dırarak aydınlığını, güneşe yönelen gülüşlerini saçar evrene.

Kenger, karların erimesiyle yetişen en önemli bitkilerden biridir çocuklar için. Bir taraftan soyulup yenilir, yemeği yapılır diğer yandan sakızı toplanır. Kenger sakızıyla da meşhur bir bitkidir, üzerine türküler bile yakılmıştır. Kengeri, önemli yapan bence tüm bunlardan da öte acıklı efsanesidir. Farklı biçimde de olsa kengerin bittiği her yerde Pepuk Kuşu Efsanesi bilinir ve çocuklara anlatılır...

Efsane, kimi yerlerde farklılık da gösterse, konu benzerdir. Kimi yerde erkek kardeşin acısı anlatılır kimi yerde kız kardeşin acısı... Nuri CAN

Pepuk Kuşu Efsânesi

Bir varmış bir yokmuş... Vakti-zamanda Anadolu'nun küçük bir dağ köyünde anne baba ile iki çocuğu yaşarmış. Çocuklarının biri erkek diğeri de kız imiş. Bu ailenin herkesi imrendirecek derecede neşe, mutluluk ve sevinç içerisinde dilekleri gerçekleşir her şey gönüllerince olurmuş. Oturdukları köyde gayet sevilen bu iki güzel çocuk da gün gelmiş cıvıl cıvıl kuş sesleri, kuzu me-leyişleri, dere çağlayışları arasında mavi ve yeşilin alabildiğine uzandığı yaylaların güzelliği içinde, boylu boyunca dağların eteklerinde bulunan ağaçların gölgeleri ve serinliği içinde güle, oynaya, büyümüşler.

Taa ki günün birinde anneleri aniden rahatsızlaşıp ölünce-ye dek. Bu durum, ailenin tüm neşesini, huzurunu, mutluluğunu üzüntüye çevirip yok etmiş. İki kardeş de artık eskisi gibi ne gülmüş ne de sevinip oynamışlar. Her tarafa ağır bir yas ve sis bulutu çökmüş...

Bir müddet sonra evde aş pişirecek kimsesi olmadığı için babaları yeniden evlenmek zorunda kalmış. Evlenmişte üvey anneleri kısır olduğu ve de çocuğu olmadığı için çocukları hiç sevmez, düşmanca davranırmış. Fırsat buldukça kötülük eder, elinden gelen her zulmü yapmaktan geri durmazmış.

Hele babaları evden çıkınca vay haline çocukların, onlara türlü türlü eziyetler eder rahat yüzü göstermezmiş. Çocukları gece gündüz çalıştırıp, döver ve kimseye anlatmamaları için de korkuturmuş. Zavallı çocuklar bütün bu kötülüklere rağmen yine de babaları üvey annelerinin yaptıklarına inanmaz diye çaresiz her eziyete katlanarak yaşamlarını sürdürme çabası gösterirmişler...

Babalarının yine evde olmadığı bir bahar günü, üvey anneleri iki kardeşe torba, bıçak ve kazma vererek, dağa kenger toplamaya gönderir. İki kardeş sabah erkenden evden ayrılarak kenger toplamak için dağın yolunu tutmuşlar. Abla bir bir topladığı kengerleri kardeşinin sırtında taşıdığı torbaya koyarmış ve böylece de hava kararmaya başlayıncaya kadar kenger toplamışlar. Artık köye dönmek üzereyken Abla, kardeşinin sırtında taşıdığı torbanın dolup dolmadığını anlamak için torbayı yere indirip bakmış ki ne görsün, torbada bir tek kenger yok. Bu duruma şaşıran iki kardeş, 'Sabahtan beri topladığımız kengerleri gizli gizli yedin değil mi?" Biz şimdi eve nasıl döneriz? üvey annemiz bizi öldürür!.. ' deyip çıkışmış kardeşine.

Kardeşi ise 'Hayır abla, bana yemem için verdiğin bir tek kengerin dışında yemin olsun ki yemedim!' demiş. Ancak ablasını bir türlü inandıramamış. 'Abla eğer hala bana inanmıyorsan istersen karnımı aç da bak!' demiş. Ablası almış bıçağı karnını yarmış bakmış ki kendisinin verdiği bir kengerin dışında midesi bomboş kardeşinin, meğerse kengerleri o yememiş!... Kardeşi doğru söylemiş. Kardeşinin karnını dikmeye çalışmışsa da kardeşi oracıkta ölmüş.

Gidip torbaya tekrar bakmış ki torbanın dibi delik ve sabahtan bu yana topladıkları kengerlerin döküldüğünü anlamış. Meğer üvey anneleri onlara (akşam kötülük etsin diye) dibi delik torbayı vermiş.

Kardeşine inanmamakla hata yapıp onun ölümüne sebep olan abla, bu acı ve vicdan azabıyla neye uğradığını şaşırmış ve orada bulunan pınarın suyuyla kardeşini yıkayıp ağlaya ağlaya gömüvermiş. Gömütün yeri belli olsun diye de başucuna bir fidan dikmiş.

Eve döndüğünde kardeşini soran babasına. 'O biraz yoruldu oduncularla gelecek' demiş. Oduncular gelmiş, çocuk gelmemiş.

- Nahırla gelecek demiş.

Nahır da gelmiş, ama çocuk yine yok.

- Davarla gelecek.

Davar da gelmiş çocuk hala ortalarda yok.

Genç kız bir yandan baba korkusu, diğer yandan vicdan azabıyla kıvrılmış, yanmış, tutuşmuş parça parça olmuş yüreği.

Kardeşine inanmamakla hata yapıp onun ölümüne sebep olan abla, bu acı ve vicdan azabıyla Allah'a yalvarmaya, dua etmeye başlamış. 'Allah'ım beni pepuk kuşu yap bu dağlara sal ki dünya döndükçe dağlardan dağlara kardeşim diye seslenip durayım!..."

Efsane bu ya o gece kızın dileği kabul olur, genç kız o gece Allah'tan, pepuk kuşu olmuş ve gidip kardeşinin başucundaki ağaca konup hep kardeşi için seslenip durmuş. Ve işte o gün bu gündür bu kız, Pepuk Kuşu olarak dağlarda oradan oraya dolaşarak, kardeşini öldürdüğü için herkese kendini ihbar eder durur:

Her bahar mevsimi kengerin yerden bitmesi ile beraber Pepuk Kuşu'nun acıklı ötüşü de başlar.

(Zazaca)

"Phepu"

"Kheku"

“Kam kerd”

“Mı kerd”

“Kam kişt” (çişt)

“Mı kişt” (çişt)

“Kam şüt”

“Mı şüt”

“Ax! Ax! Ax!”

(Kürtçe)

’Pepuu’

“Kekuu”

“Ke qir?”

“Mın qir”

’Ke kuşt?’

’Mın kuşt’

’Ke şuşt?’

’Mın şuşt’

“Ah! ah! Ah!”

(Türkçe)

Pepuu’

“Kekuu” (baba)

“Kim yaptı?“

“Ben yaptım”

’Kim öldürdü?’

’Ben öldürdüm’

’Kim yıkadı?’

’Ben yıkadım’

“Vah! Vah! Vah!”

Dağlarda öten bu kuşun bu gün hala, kardeşini öldüren o genç kız olduğu söylencesi, Erzincan’ın Caferli köyü ve diğer çevre köylerde yaygın bir biçimde bu şekilde anlatılır... Onun çıkardığı seslere bile acıklı bir ifade ve anlam yüklenmiş. Çocukluğumda bunun bir efsâne değil de gerçekten yaşanmış bir öykü olduğuna inanır ve o kuşa çok acırdım!...

Bu efsâne, hâlâ Doğu’nun birçok yöresinde anlatılmaktadır. Komşu illerde de aynı efsânenin değişik şekillerde anlatıldığı bilinmektedir. Doğu illerinde yaşayan yaşlı genç hemen hemen herkes “Pepuk Kuşu” efsânesini farklı bir şekilde de olsa bilir. (w Ben Bir Pepuk Kuşuyum ww. msxlabs. org/forum/-efsaneler/23172-pepuk -kusu-efsanesi. html) Alıntı.

KAYNAKLAR

* A.E. Krimsky, Persky Teatr, Kiev, 1921

*Ahmet Yaşar Ocak, Kültür Tarihi olarak Menakıpnameler, Ankara-1992 s.43-44) İ.Kaygusuz

*Ali Erbaş, Dinler tarihi araştırmaları dergisi II, , Ankara-2000,

*Ali Şeraiti, Dinler tarihi, s.304.

*A. Lages regionum, Patrologia Syriaca, II/I, 1907, bsm 586

*Andranig 1900: Tersim. Tiflis.

*Andreasyan, Hrand D. 1964: Polonyali Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619. Istanbul: IÜ Edebiyat Fakültesi Yayinlari.

*Anon 1994: "Birinci Umumi Müfettisligin istegiyle hazirlanan Dersim yöresi asiret yerlesim listesi", Mehmet Bayrak (der.), Açik-gizli/resmi-gayriresmi kürdoloji belgeleri içinde. Ankara: Öz-Ge. ss. 271-294.

*Anon 1995: Forced evictions and destruction of villages in Dersim (Tunceli) and the western part of Bingöl, Turkish Kurdistan, Sep-tember-November 1994. Amsterdam: SNK.

*Antranik Çelebyan Dersim, 1901, Tiflis; Türkçe çevirisi için bakiniz Desmala Sure, Sayi: 6, 8 ve 9

*Asatrian G.S. / F. Vahman (1987-95), Joyce Blau (1989), P. Lecoq (1989),

*Asatrian, G. S. & Gevorgian, N. Kh. 1988: "Zaza miscellany: Notes on some religious customs and institutions", A green leaf. Papers in honour of Proffesor Jes P. Asmussen [=Acta Iranica, XII] . Leiden: Brill.

*Avci, A. Haydar 1993:"Devlet ve Alevilik", Berhem, 6-7, ss. 19-30.

*Babinger, Franz 1921: "Schejch Bedr ed-Din, der Sohn des Richters von Simav", Der Islam, 11, ss. 1-106.

*Baghdadi, Fark, ç. A. Halkin, Tel Aviv 1935, 113; Raşid-el Din, İsmailiyan, bsm. Danispazhuh, Tahran 1338/1959, 12

*Barnum, Rev. H. N. 1890: "The Kuzzel-bash Koords", Missonary Herald, 1890, ss. 343-346.

*Basbug, Hayri 1984a: Iki Türk boyu Zaza ve Kurmancalar. Ankara: Türk Kültürünü Arastirma Enstitüsü.

*Basbug, Hayri 1984b: Göktürk-Uygur Zaza Kurmanç lehçeleri üzerine bir arastirma. Ankara: Türk Kültürünü Arastirma Enstitüsü.

*Bayrak, Mehmet (der.) 1993: Kürtler ve ulusal-demokratik mücadeleleri. Gizli belgeler-arastirmalar - notlar. Ankara: Öz-Ge.

*Bayrak, Mehmet 1994: Açik-gizli/resmi-gayriresmi kürdoloji belgeleri. Ankara: Öz-Ge.

*Bender, Cemsid 1991a: Kürt tarihi ve uygarligi. Istanbul: Kaynak yayinlari.

*Bender, Cemsid 1991b: Kürt uygarliginda Alevilik. Istanbul: Kaynak Yayinlari.

*Berhem Redaksiyonu 1992: "Bazi olumsuz propaganda, elestiri ve yakistirmalar üzerine", Berhem, 3 (Eylül), ss. 6-11.

*Besikçi, Ismail 1990: Tunceli kanunu (1935) ve Dersim jenosidi. Istanbul: Belge Yayinlari.

*Birdogan, Nejat 1992: Anadolu ve Balkanlarda Alevi yerlesmesi: ocaklar - dedeler - soyagaçlari. Istanbul: Alev Yayinlari.

*Blau, O. 1862: "Nahrichten über kurdiche Stämme - III: Mittheilungen über die Dusik-Kurden", ZDMG, 16, ss. 621-627.

*Brant, J. 1836: "Journey through a part of Armenia and Asia Minor 1835", Journal of the Royal Geographic Society, 6.

*Bruinessen, Martin van 1989: "The ethnic identity of the Kurds", Peter A. Andrews, Ethnic groups in the Republic of Turkey içinde. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, ss. 613-621.

*Bruinessen, Martin van 1992: "Kurdish society, ethnicity, nationalism and refugee problems", Philip G. Kreyenbroek & Stephen Sperl (der.), The Kurds: A contemporary overview içinde. London: Routlegde. ss. 33-67.

*Bruinessen, Martin van 1994a: "Genocide in Kurdistan?: The supression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988)", George J. Andreopoulos (der.), Genocide: Conceptual and historical dimensions içinde. University of Pennsylvania Press. ss 141-170.

*Bruinessen, Martin van 1994b:"Nationalisme kurde et ethnicitiés inta-kurdes", Peuples Méditerranéens, 68-69, ss. 11-37.

*Bruinessen, Martin van (hazirlaniyor): "Satan's psalmists: Some heterodox beliefs and practices among the Ahl-e Haqq of the Guran District".

*Bulut, Faik (der.) 1991: Belgelerle Dersim raporlari. Istanbul: Yön Yayincilik.

*Bumke, Peter 1979: "Kizilbas-Kurden in Dersim (Tunceli-Türkei). Marginalität und Häressie", Anthropos, 74, ss. 530-548.

*Bumke, Peter 1989: "The Kurdish Alevis - boundaries and perceptions", Peter A. Andrews, Ethnic groups in the Rebublic of Turkey içinde. Weisbaden: Dr. Ludwig Reichert. ss. 510-518.

*Butyka, Desiderus 1892: "Das ehemalige Vilajet Derssim", Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Ge-sellsc -haft, 35, ss. 99-126, 194-210.

*Büyük Mezhepler ve Dinler Ansiklopedisi – Karaca Ofset 1964

*Cahen, Claude 1968: Pre-Ottoman Turkey. London: Sigwick & Johnson.

*Campanile, Giuseppe 1818: Storia della regione de Kurdistan e delle sette ivi esistenti. Napoli: Fratelli Fernandes.

*Cengiz, Seyfi, :"Dersim ve Zaza Tarihi"

*Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul 1979,

*Chater, Melville 1928: "The Kizilbash clans of Kurdistan", National Geographic Magazine, 54.

*Christensen V., 1921: 8, quoting F. C. Andreas

*Christensen, A., Les dialectes d'Awroman et de Pawä, Copen-hagen 1921

*Dedekurban, Ali Haydar 1994: Zaza halk inançlarinda "kült"ler. Ankara: Zaza Kültürü Yayinlari.

*Dersimi, Dr. Nuri Kürdistan Tarihinde Dersim, Doz Yayınları, Eylül 2004,

*Dersimi, M. Nuri 1952: Kürdistan tarihinde Dersim. Halep: Ani Matbaasi.

*Dersimi, M. Nuri 1992: Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine dair hatiratim, sadelestirerek, notlayarak ve resimleyerek yayina hazirla-yan Mehmet Bayrak. Ankara: Öz-Ge Yayinlari.

*D. L. Lang, The Armenians: A Poeple In Exile, 1981).

*Doğu İlleri ve Varto Tarihi" M. Şerif Fırat, IQ Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul/2007

*Durmuş, Mehmet "Mehdilik inancı üzerine", Nida Dergisi 2004 Kasım – Aralık sayısı.

*Düzgün, Mustafa 1988b: "Torey ve adete Dersimi", Berhem, 2, ss. 18-27.

*Düzgün, Mustafa 1993: "Sivas katliami ve Alevi sorunu", Berhem, 6-7, ss. 7-18.

*Düzgün, Mustafa & Comerd, Munzir & Tornecengi Hawar 1992: Dêrsim de diwayi, qesêpi-kalikan, erf u mecazi, çibenoki, xelet-nayêni [Dersim'de dualar, atasözleri, mecazlar, bilmeceler, sasirt-macalar]. Ankara: Çapxane Berheme.

*Ebu'l-Kelâm Âzâd, Zülkarneyn Kimdir, İstanbul 2004.

*Edmonds, C. J., Kurds, Turks and Arabs, London 1957

*Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Isparta-2008

*Evliya Amuli, Tarikh-i Rûyan (750/1349). Tahran 77.

*Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1896

*Fada il al Atrak, Osm'A al Azzawi, Belleten,IV.14-5. 1940

*Feber, Oda & Grässlin, Doris 1988: Die Herrenlosen: Leben in einem kurdischen Dorf. Bremen: edition CON.

*Firat, M. Serif 1970: Dogu illeri ve Varto tarihi, 3. baski. Ankara: Kardes Matbaasi.

*Hudud'ül-Alem bl XXXII, 24 ve Cuveyni, III, 425 (Kazwini'nin notu)

*Huzeyfe Sayım, Zerdüştîlik'de Kozmogoni ve yaratılış,Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 16 Yıl : 2004/1, s.94.).

*Ibn'ül-Ezrak, Mervani Kürtleri Tarihi, Çev. M.E. Bozarslan).

*Ingvar SVANBERG (Invandrare Fran Turkiet-Etnisk och Socio-okul-turell variation. Uppsala 1985)

*Izady, Mehrdad R. 1992: The Kurds: A concise handbook. Washington: Taylor & Francisç.

*İbn al-Athir, VII, 303 ve İbn İsfendiyar, Eghbal,

*İbn-al Athir, VIII, 406; Tanukhi, Nişwar, ç. Marqoliouth, 219; Uygulamanın çağdaş karakteri için bkz. Hilal b. Muhassin, Edipse, III, 458 altyazı 393

*İbn Vaşil, al-Tarikh al-Şalihi, Dorn'da, Muhamm. Quellen 2. Gesch, d. Kasp. Meres, IV, 474

*İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte ve muhtasarı tercümesi, , c. XV, Ankara-1992.

*İsmail Kaygısuz (W. Madelung, The cambridge History of İran Vol. IV, s. 26) Ak..

*İsmail kaykusuz. (W. Madelung,agy.IV, ibn Fadlan, Voyage Chez les Bulgares dela Volga 1983, - Paris,)

*Jaba, Alexander 1860: Recueil de notices et récits kourdes. St. Petersbourg.

*Jacobson C. M. (1993-97; Rastnustena Zonê Ma / Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache, Verlag für Kultur und Wissenschaft, Bonn 1993 / İstanbul 2001, Tij Yayınları;

*Jandarma Umum Kumandanligi (tarih yok):[c. 1935] Dersim [Gizli ve zata mahsustur]. Ankara: T.C. Dahiliye Vekaleti Jandarma Umum Kumandanligi.

*J. Gippert (1993-96), M. Sandonato (1994),

*Josebh Campbell, Batı Mitolojisi, s. 334. Ankara-1995,

*Karl Hadank, Mundarten der Zaza, Hauptsachlıch aus Siwerek und Kor, Berlin 1932.

*Kârmâmak'i Artakşir, çeviri Nöldeke, 47

*Kemali, Ali 1932: Erzincan tarihi: tarihî, cografî, içtiinaî, etnografî, idarî, ihsaî tetkikat tecrübesi. Istanbul: Resimli Ay Matbaasi.

*Kemali, Ali 1992: Erzincan: tarihi, cografi, toplumsal, etnografi, idari, ihsal, inceleme arastirma tecrübesi. Istanbul: Kaynak Yayin-lari.

*Keiser, Hans-Lukas 1993: Les Kurdes alévies face au nationalisme turc kémaliste. L'alévité du Dersim et son role dans le premier soulévement kurde contre Mustafa Kemal (Koçgiri, 1919-1921). Amsterdam: MERA [Occasional Paper no.18].

*Kieser, Hans-Lukas 1994: "L'Alévisme kurde", Peuples Méditer-ranéens, 68-69, ss. 57-76.

*Kocadag, Burhan 1987: Lolan oymagi ve yakin çevre tarihi. Yalova: Kendi yayini.

*Komal 1975: Koçgiri halk hareketi 1919-1921. Ankara: Komal.

*Korkmaz, Mehmet: Mitolojik Dinlerin Gizemi, 2009-Ankara: Alter Yayıncılık.

*Korkmaz, Mehmet: Zerdüşt Dini İran Mitolojisi, 2010-Ankara: Alter Yayıncılık

*Korkmaz, Mehmet: Mitoloji Sözlüğü, 2011, Ankara:Alter Yayıncılık

*Ludwig Paul (1994-98; Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1998

*Luschan, Felix von 1891: "Die Tachtadschy und andere Überreste der alten Bevölkerung Lykiens", Archiv für Anthropologie, XIX, ss. 31-53.

*Luschan, Felix von 1911: "The early inhabitants of Western Asia", Journal of the Royal Anthropological Institute, 41, ss.221-224.

*MacKenzie, D. N., "The Origins of Kurdish", Transactions of the Philological Society, 1961

*Malmisanij 1988: "Dimilli ve Kurmanci lehçelerinin köylere göre dagilimi", Berhem, 2 (Gulan 1988); 3 (Ilon 1988), ss. 2: 8-17, 3: 62-67, 4: 53-56.

*Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya-2005

*Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Konya-2008.

*Mehmet Durmuş, "Mehdilik inancı üzerine",Nida Dergisi 2004 Kasım – Aralık sayısı.

*Mélikof, Iréne 1982a: L'Islam hétérodoxe en Anotolie", Turcica, XIV, ss. 142-154.

*Mélikof, Iréne 1982b: "Recherches sur les composantes du syncrétisme Bektachi-Alevi", Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata içinde. Napoli: Istituto Universitario Orientale. ss. 379-395.

*Minorsky, Sarvin arihi, 1958, 23-5

*Minorsky, Kahire 1955, s. 25

*Minorsky, V., "The Guran", BSOAS, XI, 1: 75-103, (Universty of London), 1943

*Minorsky, Ehli-Hak Tarikatı Üzerine Notlar, Paris, 1920-1, 51

*Miskawayh, Eclipse, I

*Molyneux-Seel, L.1914: "Journey into Dersim", Geographical Journal, 44, ss. 49-68.

*M. Stern, BSOAS, XXIII, 1960

*Mukaddesi, 369 ve op. cit., II, s.162; III, s. 260

*Naşir al-Din, al-Tha'ir, al-Utrûsh "Sağır" (No: III)

*Niebuhr, Carsten 1780: Reize naar Arabië en andere omliggende landen. deel 2. Amsterdam/Utrech [= Reisebeschreibung nach Ara-bien und andern umliegenden Ländern, vol. 3. Copenhagen 1774-78].

Nur, Rıza Türk Tarihi, cilt 2)

*Oskar Mann / Karl Hadank: "Mundarten der Zâzâ. Hauptsächlich aus Siwerek und Kor, Berlin 1932–Siverek und Kor" adıyla yayınlandı.

*Öz, Baki 1990: Kurtulus savasinda Alevi-Bektasiler. Istanbul: Can Yayinlari.

*Özkan, Halis 1992: Völker und Kulturen in Ostanatolien. Beiträge zur Geschichte und Ethnographie des Dorfes Muhundu in Osta-natolien, Regierungsbezirk Tunceli (ehemals Dersim). Wuppertal: Deimling Wissenschaftliche Monographien. [=Diss. Fernuniv. Ha-gen, 1991]

*Öztürk, Hidir 1984: Tarihimizde Tunceli ve Ermeni mezalimi. Ankara: Türk Kültürünü Arastirma Enstitüsü.

*Öztürk, S. 1972: Tunceli'de Alevilik. I.Ü. Ed. Fak. Sosyoloji Bölümü mezuniyet tezi.

*Pamukçu, Ebubekir 1992: Dersim Zaza ayaklanmasinin tarihsel kökenleri. Istanbul: Yön Yayincilik.

*Peter. A. J. Lerch, "Kürtler ve İrani Kuzey Keldaniler Üzerine Araştırmalar"

*Prof.Dr. Martin von Bruinessen, Kürtlük, Türklük, Alevilik, Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri, İstanbul 1999

*Prof.Dr.Remzi Kılıç, Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566), İstanbul 2006.

*Prof.W.B. LOCKWOOD (W.B. Lockwood, A Panorama of indo-European Languages, London, 1972)

*Prof.Dr.Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd-Ekrad Kelimeleri Uzerine Bir Değerlendirme, Ankara 1996,

*Prof.Dr. Günay Tümer , Prof.Dr. Abdurrahman Küçük – Dinler Tarihi – Ocak Yayınları 1997

*Riggs, Rev. Henry H. 1911: "The religion of Dersim Kurds", Missionary Review of the World (New York), 24, ss. 734-744.

*Risvanoglu, Mahmut 1975: Dogu asiretleri ve emperyalizm. Istanbul: Türk Kültür Yayini.

*Risvanoglu, Mahmut 1994: Saklanan gerçek: Kurmançlar ve Zazalar'in kimligi, 2. cilt. Ankara: Tanmak.

*Ritter, Hellmut 1954: "Studien zur geschichte der islamischen frommigkeit. II. Die anfänge der Hurufisekte", Oriens, 7, ss. 1-54.

*Rotkopf, Paul 1978: "Beobachtungen und Bemerkungen über eine kurdische Bevölkerungsgruppe", Jürgen Roth (der.) Geographie der Unterdrückten içinde. Reinbek bei Hamburg: Rowolth. ss. 118-139.

*Rûdâni, Büyük Hadis Külliyatı,c.V,

*Selcan, Zılfi (1987-98; Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim), Wissenschaft und Technik Verlag, Berlin 1998)

*Selcan, Zilfi 1994: Zaza milli meselesi hakkinda. Ankara: Zaza Kültürü Yayinlari.

*Sevgen, Nazmi 1950: "Yasayislari simdiye kadar gizli kalmis bir asiret: Zazalar", Tarih Dünyasi, 10-13, ss.410-413, 439, 465-468, 482, 510-515 ,565-570.

*Sevgen, Nazmi 1951: "Efsaneden hakikate", Tarih Dünyasi, 21, ss. 882-886.

*Sevgen, Nazmi 1968: "Kürtler III", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 7, ss. 57-61.

*Sirat el Mu'ayyad fi'ldin, Kahire 1949, 43-64; Bkz. Farsname 115

*Siwonıc, "Osmanlı Döneminde Zaza Kimliği", Çıme Dergisi, Sayı:3 (Almanya 2005

*Sümer, Faruk 1976: Safevi devletinin kurulusu ve gelismesinde Anadolu Türklerinin rolü. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü.

*Sykes, Mark 1908: "The Kurdish tribes of the Ottoman Empire", Journal of Royal Anthropological Institute, 38, ss. 451-486.

*Sykes, Mark 1915: The Caliph's last heritage. A short history of the Turkish Empire. London: Macmillan and Co.

*Sahhüseyinoglu, Halil Nedim 1991: Malatya Baliyan asireti. Malatya: ABC Kitabevi.

*Şamil İslam ansiklopedisi,.

*Şeref Han, Şerefname/Kürt Tarihi (Çev. M .Emin Bozarslan), İstanbul 1971

*Şeyh Hasan Ocağı ve Aşireti, İsmail Onarlı; Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı.Kış 99/12 Gazi Ünv. HBVAM.Yay.Ank.

*Tabari Mulluk (Peygamberler ve Ülkeler Tarihi Vol. 3, s. 2292)

*Tankut, Hasan Resit 1994a [1937] "Zazalar hakkinda sosyolojik tetkikler", Mehmet Bayrak (der.) Açik-gizli / resmi-gayriresmi kürdoloji belgeleri içinde. Ankara: Öz-Ge. ss. 409-490.

*Tankut, Hasan Resit 1994b [1949] "Cumhuriyet Halk Partisi'ne 'Aleviler' konusunda verilen rapor (1949)", Mehmet Bayrak (der.) Açik-gizli / resmi-gayriresmi kürdoloji belgeleri içinde. Ankara: Öz-Ge. ss. 295-299.

*Tankut, Hasan Resit 1994c [1961] "Dogu ve Güneydogu bölgesi üzerine etno-politik bir inceleme", Mehmet Bayrak (der.) Açik-gizli/ resmi-gayriresmi kürdoloji belgeleri içinde. Ankara: Öz-Ge. ss.218-232.

*Tarih-i Olcaytu, Bibl. Ulus. Ek 4197, 42 v

*Taylor, J. G. 1868: "Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, with notes on researches in the Deyrsim Dagh, in 1866", Journal of the Royal Geographic Society, 38, ss. 281-361.

*Trowbridge, Stephen van Rensselaer 1909: "the Alevies or Deifiers of Ali", Harvard Teological Review, 2, ss. 340-353.

*Tuceli İl Yıllığı-1973:

*Türkay, Cevdet 1979: Basbakanlik Arsivi belgelerine göre Osmanli Imparatorlugu'nda oymak, asiret ve cemaatler. Istanbul: Tercüman.

*V. Edmonds, 1957: 12, 42, V. Minorsky, 1943, 77 sf.

*W.B. Henning (1954), D.N. MacKenzie (1961-95), T. L. Todd (1985; A Grammar of Dimili [also known as Zaza], Michigan 1985,),

*Yavuz, Edip 1968: Tarih boyunca Türk kavimleri. Ankara: Kurtulus Matbaasi.

*Yörükan, Yusuf Ziya 1994: "Bir ilahiyatçi profesörün anlatimiyla geçmisten günümüze 'Alevilik'", Mehmet Bayrak (der.) Açik-gizli/ resmi-gayriresmi kürdoloji belgeleri içinde. Ankara: Öz-Ge. ss. 300-310.

*Zahir-el Din, Tarikhi Gilan, bsm Robino, Raşt 1330, 57, 118, 122-6

*http:// www.alikaya.org

*288757.forumromanum.com/.../entry.user_288757.2.111141390.

*Núskaré meqali: Tina Roje.Org (akt) Wext: Xorasan´ ve ´Dersim´ Adlarının Kökeni...

*www.kokturkler.net/Makale/259/DERSiM39;iN-ADI-

*Ayşe Hür /akunq.net/tr/?p=1744 -Dersim, Haygaz ve Bedros'un hikâyesi

*www.odatv.com

*www.turktoresi.com/viewtopic.php?f=42&t=2404

*www.angelfire.com/tn3/tahir/trk16.html

*www.hanemiz.com/buyukasya-hun.../173087-mazdek-isyani.html

*Dingorevlileri.Blogcu.Com/Nusirevan-İn-Adaleti/169800

*http://www.dunyadinleri.com/mazdaizm.html

*http://tr.wikipedia.org - Zerdüşt , Zerdüştçülük

*www.angelfire.com/tn3/tahir/trk10.html

*www.scribd.com/doc/.../Bese-Simal-Alevilik-Zerdustluk-ve-Islam

*hbvdergisi.gazi.edu.tr/ui/dergiler/60_20111230172534.pdf

*(www.msxlabs.org/forum/efsaneler/23172-pepuk-kusu efsane-si. html)

Ben sizin yalan ve
hilelerinizle baş edemedim,
bu bana dert oldu.
Ama ben de sizin önünüzde
diz çökmedim,
bu da size dert olsun.

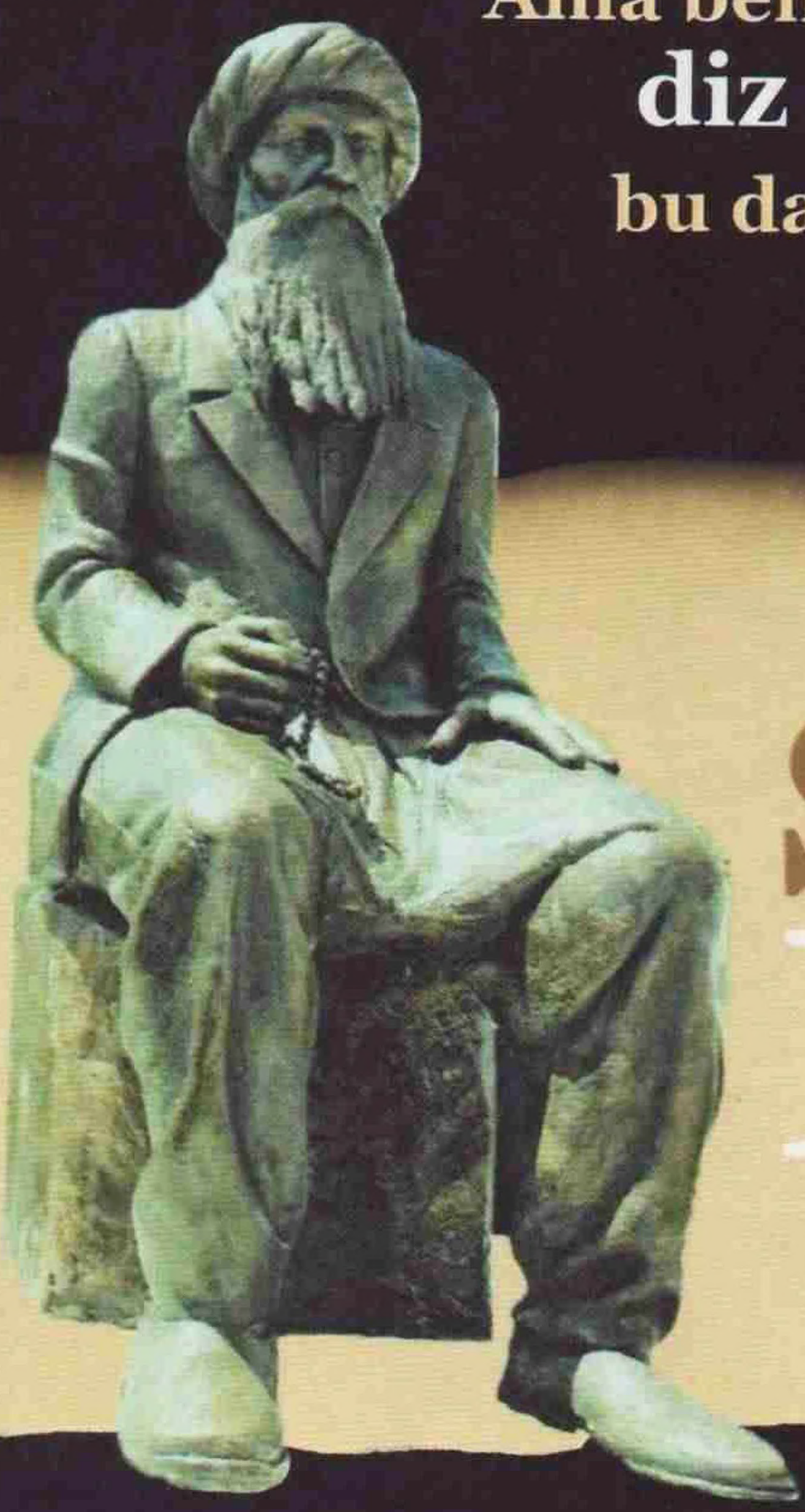

SEYİT RIZA

Sertifika No: 11483
ISBN: 978-605-4523-80-1
9 786054 523801
alter